

HENRI H. STAHL

GÂNDITORI ȘI CURENTE
DE ISTORIE SOCIALĂ
ROMÂNEASCĂ

Biblioteca Institutului Social Român

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://unibuc.ro>

HENRI H. STAHL

**GÂNDITORI ȘI CURENTE
DE ISTORIE SOCIALĂ ROMÂNEASCĂ**

HENRI H. STAHL

**GÂNDITORI ȘI CURENTE
DE ISTORIE SOCIALĂ
ROMÂNEASCĂ**

249.52...

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
2001

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

BUCUREȘTI

COTA

11 305793

208/02

B.C.U. Bucuresti

C20020528

© Editura Universității din București
Șos. Panduri, 90-92, București - 76235; Telefon/Fax: 410.23.84
E-mail: editura@unibuc.ro
Internet: www.editura.unibuc.ro

Tehnoredactare computerizată: Victoria Iacob

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
STAHL, HENRI H.**

Gânduri și curente de istorie socială românească /

Henri H. Stahl - București: Editura Universității din
București, 2001

251 p.

Bibliografie

ISBN 973-575-600-5

316(498)

CUPRINS

Cuvânt înainte	9
Introducere	11
Cele trei niveluri ale culturii sociale	12
Cap. I – PROBLEMELE ȚĂRILOR ROMÂNEȘTI ÎN „CRIZA ORIENTALĂ”	23
1) Criza socială a dezagregării Imperiului Otoman	23
2) Caracterele generale ale culturii oriental-europene	26
3) Gânditorii români din epoca umanismului	33
a) <i>Nicolae Milescu spătarul</i>	33
b) <i>Constantin Cantacuzino stolnicul</i>	34
c) <i>Dimitrie Cantemir</i>	37
4) Problemele din epoca fanariotă, până la Regulamentele Organice	43
a) <i>Caracterizarea socială a epocii</i>	43
b) <i>Înglobarea noastră în sistemul capitalist european</i>	44
5) Gânditorii sociali ai epocii	45
6) Cercetători străini ai problemelor noastre sociale	47
Cap. II – MAREA PROBLEMĂ A „CHESTIUNII RURALE”	51
1) Problema socială a celui de „al doilea servaj”	52
2) Etapa finală a Regulamentelor Organice	54
3) Caracterele proceselor de producție agrară în tehnica „moinei”	55
4) Teoria proceselor sociale de dezagregare a sistemului agriculturii în moină	58
5) Teza boierească de revendicare a proprietății absolute asupra satelor	61
6) Teza țărănească de liberă folosință a pământului	63
7) Situația de compromis a Regulamentelor Organice	64
8) Soluția revoluționarilor din 1848	68
9) Dezbaterile din Comisia proprietății din 1848	74
10) Nicolae Bălcescu (1818-1850), marele teoretician al tezei „pașoptiste”	79

11) Ion Eliade Rădulescu, reformatorul și teoria sa a revoluțiilor reacționare	90
Cap. III – PROBLEMELE SOCIALE ALE EPOCII REFORMELOR, (1848–1864)	95
1) Aspectele noi ale problemei agrare după eșecul revoluției din 1848	95
2) Concepția social-politică a domnitorului Barbu Știrbei	96
3) Divanurile ad hoc	99
4) Urmașii doctrinarilor pașoptiști	100
a) <i>A. G. Golescu</i>	102
b) <i>Barbu Catargiu</i>	104
c) <i>Viziunea social-politică a lui Mihail Kogălniceanu</i>	110
d) <i>Consecințele neprevăzute ale Legii Rurale de la 1864</i>	116
Cap. IV – TITU MAIORESCU ȘI CRIZA „FORMELOR FĂRĂ FOND”	121
1) Impactul capitalist asupra țărilor noastre	121
2) Ideologia social-politică mulțumită de sine a liberalilor	124
3) Ideologia critică a curentului conservator	125
4) Titu Maiorescu, teoreticianul problemei formelor fără fond	126
5) A. D. Xenopol	132
6) Theodor Rosetti	133
7) Constantin Rădulescu-Motru	134
8) Ion Luca Caragiale	136
9) Dumitru Drăghicescu	137
Cap. V – ORGANIZAREA CUNOAȘTERII ȘTIINȚIFICE A ȚĂRII	138
1) Documentația statistică	139
a) <i>Catagrafiile Regulamentelor Organice</i>	139
b) <i>Niculae Șuflu și cea dintâi lucrare de statistică propriu-zisă</i>	140
c) <i>Dionisie Pop Marțian și Ion Ionescu de la Brad</i>	141
d) <i>Leonida Colescu</i>	142
e) <i>George Creangă</i>	142
f) <i>Petre Poni</i>	143
2) Documentația geografică	143
a) <i>Dicționarul geografic Frunzescu, din 1872</i>	144
b) <i>Marele Dicționar Geografic al României în 1898-1902</i>	144
c) <i>Lucrări de antropogeografie</i>	145
3) Primele expuneri sintetice ale Principatelor Unite	146
a) <i>Lucrările premergătoare ale Divanurilor ad hoc</i>	146
b) <i>Raportul din 1857 al Comisiei europene</i>	147
c) <i>Cea dintâi expunere prospect a țării, din 1867</i>	148

	<i>d) Reluarea ei de către Obedenaru, în 1876</i>	150
4) P. S. Aurelian și depășirea monografiilor-prospect	150
	<i>a) P. S. Aurelian și monografiile sociale</i>	151
	<i>b) Propaganda pentru „anchetele oficiale”</i>	152
	<i>c) P. S. Aurelian, cercetător etnograf al economiei noastre</i> ..	153
	<i>d) P. S. Aurelian și politica sa proindustrială</i>	155
	<i>e) P. S. Aurelian și lupta sa pro-țărănească</i>	157
	<i>f) P. S. Aurelian reformator social</i>	159
5) George Maior*	161
Cap. VI – ION IONESCU DE LA BRAD ȘI CURENTUL MONOGRAFIILOR MILITANT-SOCIALE	162
1) Psihoza „chestiunii rurale”	162
2) Ion Ionescu de la Brad, promotor al unui nou curent cultural de auto-cunoaștere a țării	163
3) Curentul monografiilor de tip Ion Ionescu de la Brad	168
4) Îmbinarea cercetărilor folclorice cu cele sociale	170
5) Răspândirea „îndrumătoarelor” și „chestionarelor”	172
6) Agronomul S.P. Radianu și continuarea operei lui Ion Ionescu de la Brad	173
7) Memoriile și rapoartele ofițerilor privind răscoalele țărănești din 1888 și 1907	174
8) Cicerone Protopopescu și cel dintâi proiect de studiere „sociologică” a problemei rurale	175
9) Ion Th. Ghica, un prefect inițiator al anchetelor sociale ca bază pentru viitoare reforme	176
10) G. D. Scraba și anchetele sale sociologice de caracter statal	176
11) V. A. Gâdeii, primul manual de investigații sociale și îmbinarea sociologiei cu istoria	178
12) D. Busuiocescu și experimentele sociale ale Academiei Române	179
13) Vasile M. Kogălniceanu și planul său de cercetare a problemelor rurale	180
14) Cercetările sociale ale medicilor	181
Cap. VII – CURENTUL GÂNDIRII SOCIALISTE	182
1) Grupul socialiștilor din țară	182
	<i>a) Curentul Contemporanului și Ion Nădejde</i>	183
	<i>b) Ștefan Stâncă</i>	184
	<i>c) Ecaterina Arbore</i>	184
	<i>d) Dr. Christian Racovschi</i>	185

	<i>e) Raicu Ionescu-Rion</i>	185
2) Grupul socialiștilor narodnici refugiați din Rusia țaristă		188
	<i>a) Nicolae Zubcu Codreanu</i>	189
	<i>b) Doctorul N. Russel</i>	190
	<i>c) Zamfir Arbure</i>	191
Cap. VIII – CONSTANTIN DOBROGEANU-GHEREA ȘI TEORIA „NEO-IOBĂGIEI“		192
1) C. D. Gherea ca teoretician sociolog		192
2) În ce măsură teoria „neoiobăgiei” lui Gherea este originală		194
3) Teoria legilor de dezvoltare a țărilor înapoiate intrate în „orbita” celor dezvoltate		197
4) Teoria „societății globale” și a „societăților locale”		201
5) Teoria celor două căi de pătrundere a capitalismului în țările slab dezvoltate		204
6) Teoria despre o a treia cale de pătrundere a capitalismului pe cale neoiobagă		206
7) Problema socialismului ca „floare exotică”		208
Cap. IX – CURENTELE ANTIGHERISTE		210
1) Disidența „tinerimii generoase”		210
2) Constantin Stere și opoziția „poporanistă”		212
	<i>a) Constantin Stere și teoria ocotirii capitalismului</i>	213
	<i>b) Garabet Ibrăileanu</i>	217
	<i>c) Eugen Lovinescu</i>	217
3) Contra-argumentarea lui Gherea împotriva poporanismului		218
4) Disidențele teoretice		219
Cap. X – GÂNDITORI DINTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE MONDIALE ..		222
1) Ștefan Zeletin și „neoliberalismul”		222
2) Critica socialistă a neoliberalismului		234
	<i>a) Șerban Voinea</i>	234
	<i>b) Lotar Rădăceanu</i>	236
3) Virgil Madgearu și ideologia țărănistă		237
4) Mihail Manoilescu și ideologia fascistă		240
5) Doctrina comunistă a lui Lucrețiu Pătrășcanu		242
6) Marin Chirițescu-Arva, inel de legătură cu agrarienii interbelici		248

CUVÂNT ÎNAINTE

În 1975 Comitetul român de istoria și filosofia științei se adresează lui Henri H. Stahl și Traian Herseni cerându-le să redacteze o istorie a sociologiei românești. Un an mai târziu lucrarea era terminată și depusă la editură. Încep așteptările, se succed referatele, și totul durează peste măsură de mult fără a se obține aprobarea publicării. Câtăva vreme mai târziu Herseni nu mai trăia și lucrarea în forma ei inițială se pierde.

Henri H. Stahl rămâne cu o serie întreagă de prezentări de autori, partea lui din manuscris; îi prezintă încadrându-i în problemele sociale ale epocii lor. Gândirea fiecăruia este astfel legată de problemele societății în care trăia, de situația lui personală în societate. Acest principiu al legării și chiar al explicării unor teorii prin realitățile sociale cărora ele au menirea să răspundă, structurase și cursul de istoria sociologiei pe care l-a ținut la universitate timp de doi ani, între 1946-1948, curs care se oprește prudent la Marx și la Engels, asupra cărora erau fixate teze oficiale, copiate după cele aduse de armata de ocupație. Principiul încadrării teoriilor în realitățile sociale ale timpului era de pe atunci clar în mintea autorului.

A începe cu gânditorii trecutului istoric, a continua cu cei care reflectă luptele sociale aprinse ale secolelor 19 și 20, este o încercare pe cât de importantă pe atât de dificilă. Care este „adevărata” lor prezentare, aceea fără greș și care întrunește acordul tuturor? Desigur niciuna, și nici nu va fi cândva vreuna. Nu este de mirare că textul lui Stahl s-a plimbat dintr-o editură într-alta, dintr-un referat într-altul, că a zăcut ani de zile pe birourile redacțiilor, că unii și alții (nomina odiosa) au putut profita luând ici-colo câte o idee, câte un capitol, și că până azi cartea n-a văzut lumina zilei. „Partidul” avea o părere, totdeauna oficială, totdeauna

deformantă a realităților sociale și mai ales a dezvoltării ideilor și mișcărilor sociale din țara noastră. Istoria, și încă mai mult sociologia, trebuiau să arate că „Partidul” determinase esențial mersul istoriei sociale a țării și nu să prezinte realități dorite obiective.

În speranța să apară cartea, Stahl schimbă ba un capitol, ba altul, când adaugă, când scoate câte ceva; în fapt, nimeni nu putea spune la o astfel de temă ce anume ar fi trebuit scris ca să nu deranjeze gândirea oficială. Situațiile în care manuscrise de valoare au așteptat ani de zile publicarea fără să apară totuși niciodată, din cauza că de teamă nimeni nu-și lua răspunderea să le aprobe, erau obișnuite în anii dictaturii.

Trecut ca și Herseni într-o lume poate mai bună, au rămas o serie de manuscrise ale profesorului Stahl prin sertarele odăii unde lucra. Este greu, chiar având aceeași profesie cu autorul, ca dintre multiplele versiuni și din bogăția de versiuni de care dispui, să alegi versiunea care trebuie publicată și să-i dai forma cea mai bună. Aceasta, mai ales atunci când ici-colo intervine contribuția involuntară a dactilografei care a scris cu bună credință ce a înțeles; apoi, tot așa, la introducerea în memoria calculatorului, când s-a reținut ce s-a înțeles din scrisele dactilografei.

Unul dintre textele rămase inedite este și studiul de față; nu sunt sigur că am găsit toate capitolele cărții și nu știu cum le aranjase în forma finală autorul lor. Astfel, am grupat gânditorii prezentați în cel de al zecelea capitol sub un singur titlu, „autori dintre cele două războaie”; mi s-a părut a fi cel mai neutru, care permite să nu intervii în nici un fel în gândirea autorului. Am adăugat câteva pagini, completare a introducerii lui H. H. Stahl, pagini care vor fi fost poate incluse într-una din diversele versiuni ale cărții; ele tratează problema principală a lucrării, legătura dintre teoria socială și politică cu realitățile istorice ale țării.

Trimit deci manuscrisul spre publicare în această alcătuire, cu convingerea că poate folosi sociologilor și istoricilor în primul rând, altora de asemenea; desigur, dacă vor găsi răgazul să-l citească uitându-și propriile opinii care poate că ici și colo se opun celor ale lui Stahl.

Paul H. Stahl

1.12.1998

INTRODUCERE

Prezenta lucrare a fost inițial concepută ca o contribuție la o viitoare istorie a sociologiei românești, pe care începusem a o elabora în colaborare cu Traian Herseni. Ne împărțisem munca în următorul fel: Traian Herseni avea să redacteze o continuare a vechii sale lucrări din 1940 „Sociologia românească” încercare istorică, studiind lucrările celor care s-au considerat ei înșiși a fi „sociologi”, în majoritatea cazurilor profesori universitari de această specialitate sau de alte „științe sociale particulare” având contingente cu sociologia, mie revenindu-mi să analizez seria diversilor autori de lucrări privind problemele vieții noastre sociale, care fără a fi „sociologi” au putut totuși fi socotiți „premergători” ai sociologiei românești, teoretizând adică problemele noastre sociale, în măsura în care au putut a le cunoaște, mai mult sau mai puțin metodic, mânați fiind de dorința de a le găsi soluții politice.

E de la sine înțeles că nu am socotit a fi luați în seamă decât pe acei care au reușit să dea naștere unor curente de opinie sau să le exprime în mod interesant, deși am luat seama și de câteva tentative eșuate, totuși semnificative pentru înțelegerea atmosferei în care s-a dezvoltat la noi gândirea sociologică.

Întreg acest plan de lucru a eșuat însă, Herseni plecând dintre noi în 1980: el lasă totuși un manuscris care se cuvine a fi republicat, dată fiind reala lui valoare, atât informativă cât și ca mod de interpretare a istoriei noastre culturale, așa cum a văzut-o unul din cei mai de seamă sociologi pe care obligatoriu i-a avut țara.

În ce mă privește, mi-au rămas o serie de manuscrise, din care am extras câteva capitole pe care le strâng în prezentul volum, în credința că pot fi utile, datorită faptului că expunerea teoriilor sociale cuprinse în acest volum nu constă într-o înșirare cronologică a unor construcții mintale legate logic între ele, ci sunt reflectările critice ale contemporanilor care au avut de rezolvat problemele sociale ale vremii lor. Cu alte cuvinte, studiul de față cuprinde și o înșirare a problemelor sociale interne dar și geo-politice, cu care a avut să se frământe țara, mărginindu-mă deocamdată la Muntenia și Moldova, urmate apoi de teoriile prin care contemporanii lor au căutat să le înțeleagă și să le teoretizeze.

Socotesc că judecarea teoriilor sociale ca moduri de reflectare critică a problemelor sociale, este un mod corect de a face „sociologia sociologilor”, obligatoriu pentru oricine care vrea să depășească treapta simplei memorizări de titluri de lucrări și biografii de autori.

Volumul de față este de fapt un incitator al sociologilor și istoricilor sociali de a duce în continuare munca demult începută de vechea școală de sociologie românească, ducând-o la capăt, acum când au dispărut împrejurările vitrege care au făcut ca și prezenta lucrare să nu poată fi tipărită decât după o întârziere de peste zece ani de zile, cât a zăcut prin diferite edituri bucureștene.

Cele trei niveluri ale culturii sociale

Este necesar ca mai întâi să stabilim că sociologia este o încercare a oamenilor de a-și da seama de condițiile în care au a conviețui în sânul unor același grupări sociale sau, cum se mai poate spune, este rodul unui proces de „autocunoaștere socială”. Proces complex, greu de analizat, pentru bunul motiv că oamenii trăiesc într-un dublu mediu, al Naturii și al Socialului, amândouă complicate. Încadrarea în natură nu ridică alte probleme decât ale cunoașterii obiective ale legilor naturii și

ale creațiilor tehnologice, grație cărora prin muncă își pot asigura supraviețuirea. Dimpotrivă, încadrarea lor în social este mult mai complexă, dat fiind că oamenii sunt ființe dotate nu numai cu rațiune ci și cu afecte, și că sunt capabili de acte de voință în urmărirea scopurilor pe care și le propun. Aceste scopuri sunt cu atât mai multiple și diverse cu cât pe de o parte ei sunt cuprinși într-o rețea de relații interumane de cooperare, și pe de alta în relații de rivalitate și luptă pentru asigurarea mijloacelor de trai, asigurate nu numai prin munca proprie ci și prin folosirea muncii altora. Aceasta implică din partea tuturor o activitate de cunoaștere obiectivă a legilor sociale, dar și de interpretare subiectivă a lor în căutarea argumentelor necesare pentru susținerea luptelor sociale. Are loc deci în mod necesar o „reflectare” a socialului în gândire, proces ce se întâmplă la trei niveluri deosebite.

Mai întâi este nivelul reflectării „spontane”, de caracter colectiv „folcloric”, având drept prototip însăși limba pe care o vorbim și care, în vocabularul ei cuprinde o vastă serie de noțiuni privitoare la viața socială, precum cele de familie, neam, rudenie, sat, oraș, țară, piață, preț și așa mai departe. Limbii i se adaugă o bogată serie folclorică de idei cuprinzând proverbe, paremii de drept obișnuielnic, norme de morală și de bună cuviință, formând laolaltă o enciclopedie de cunoștințe ce pot pe drept cuvânt să fie numite „sociologie poporană”.

Cum însă viața socială pune oamenilor mereu noi probleme care trebuie rezolvate pe calea unor acțiuni „politice”, reflectările despre social iau un aspect social-politic, de cunoaștere, bază pentru stabilirea unor cât mai potrivite planuri de acțiune. Se naște astfel un al doilea nivel, ceea ce se poate numi o „cultură social-politică”, de caracter mai mult „politologic” decât „sociologic”.

În sfârșit, oamenii se pot strădui să ajungă la o cunoaștere de al treilea nivel de caracter teoretic, de cercetare a legilor de a fi și de a se dezvolta a tuturor societăților, adică la o sociologie abstractă.

La toate aceste niveluri reflectarea realităților în gândire este activă, adică nu ca într-o oglindă ci ca o reflectare în sens de „gândire”, de

tălmăcire militantă a realităților sociale. În rezumat putem spune că o cunoaștere obiectivă a realului este turburată de cunoașterea afectivă ce duce la categorisirea faptelor pe criteriile etice ale justului și injustului, binelui și răului, dar aceasta atrage cu sine și aprecierea lor din punctul de vedere al admisibilului și al inadmisibilului, deci al promovării sau combaterii lor prin acțiuni politice. Laolaltă, cunoașterea obiectivă, evaluarea afectivă și aprecierea politică, adică cele trei niveluri ale cunoașterii, „poporane”, „social-politice” și „sociologice” formează ceea ce se poate numi global o „cultură socială”, adică un sistem de cunoaștere în trei niveluri a realităților sociale, fiecare nivel deținând o pondere deosebită de la epocă la epocă, de la o societate la alta, de la o clasă la alta, în sânul aceleiași clase de la un grup la altul, ba chiar și de la un individ la altul, temele comune existând sub formă de „curente de opinie publică culturală”, suferind variații potrivit împrejurărilor infinite diverse ale sexului, vârstei, neamului, religiei, nivelului cultural, apartenenței la anume grupare, precum și a întâmplărilor din biografia fiecăruia.

La nivelul „sociologiei poporane” toți oameni pornesc încă de la început cu o zestre culturală gata formată, tradițională, pe care o acceptă ca și pe limba ce o vorbesc fără să o judece, ca pe ceva de la sine înțeles, ale cărui „adevăruri” sunt confirmate prin consensul tuturor, prin bunul simț comun. Există deci o sociologie spontană, necritic elaborată și având toate defectele prejudecăților oarbe, interesante totuși nu numai ca fenomen folcloric, adică transmisibil de la om la om și de la o generație la alta prin simpla participare la viața socială, ci și pentru că rămășițele ei continuă a dăinui, uneori chiar și în miezul unor concepții teoretice cu pretenții de obiectivitate științifică.¹

¹ Despre această sociologie populară nu avem însă studii făcute, exceptând broșura folcloristului Marin Vulpescu; acesta a publicat în 1939 un studiu intitulat „Sociologia poporului românesc”. Plănuisem împreună cu Traian Herseni să elaborăm o analiză sociologică mai atentă a acestei sociologii poporane dar n-am mai avut răgazul să o facem.

Trecerea la nivelul al doilea al culturii social-politice reprezintă o primă străduință de cunoaștere critică a problemelor sociale, efort care nu mai este creația folclorică a maselor ci opera unor gânditori individuali.

Fiecare din noi primim așadar drept zestre culturală un complex de cunoștințe privitoare la viața socială, cunoștințe cărora nu le dăm atenție, așa cum facem și cu graiul, pe care îl vorbim fără a-l analiza și fără a-i cunoaște teoretic legile. Pentru ca acest grai să fie transformat în „limbă”, prin precizarea regulilor lui morfologice și sintactice, este nevoie de cunoștințele unor specialiști lingviști. Tot astfel și sociologia noastră poporană, spontan-vulgară, nu poate fi transformată în cunoaștere critică decât în urma eforturilor depuse de gânditori individuali care au a depăși o serie de greutăți deosebit de mari. Mai întâi trebuie însă înlăturate adevărurile de bun simț pentru a primi altele care deseori le contrazic brutal.² Disciplina sociologiei critice nu s-a născut de aceea precum Minerva gata împletoșată din capul lui Jupiter, ci s-a format pe încetul și cu greu, printr-o necurmată analizare a învățămintelor istoriei și a experienței sociale, stând pe loc lungă vreme, cât viața socială suferea de o relativă stagnare, o repetare neschimbată a vieții sociale.

Uneori au totuși loc schimbări radicale, când intervin evenimente „revoluționare” ce răstoarnă brusc stările de fapt și schimbările devin sensibile chiar și în cursul a una sau două generații. Atunci realitățile zilnice devin atât de diferite încât fiecare își dă seama că ceea ce a fost nu mai este și îl silește să judece propria sa viață și viața societății, ca să-și poată da seama ce s-a schimbat și deci care sunt noile atitudini ce trebuiesc luate ca să poată face față lumii celei nou născute. În asemenea momente simțul critic al tuturor intră în alertă ca și cum ar fi fost treziți

² În primul volum al *Capitalului* Marx discuta asupra unui nou capitol al sociologiei pe care îl intitulează „Wissensoziologie”, adică teoria cunoașterii sociale; al afirmă că nimeni nu are posibilitatea să cunoască întreaga viață a societății în care trăiește, experiența lui fiind sectară, redusă la cercul restrâns al zonei sale de acțiune. El nu poate avea spre pildă despre fenomenul de bază al structurii economice decât o viziune falsă, de caracter „fetiș”, proces de reflectare „iluzorie”, care se regăsește însă în toate domeniile cunoașterilor sociale.

dintr-o lungă hibernare a vremurilor liniștite, fiind abia acum capabili de ceea ce se numește o „cunoaștere revoluționară”, sorginta cea mai de seamă a istoriei gândirilor sociale.

Desigur, nu toți oamenii sunt deopotrivă de sensibili la asemenea situații revoluționare, când gândirile prind chip în forme incandescente, ci numai unii dintre ei, ca spre pildă „politicienii” care se dedică sistematic activităților de supraveghere și îndrumare a vieții sociale și care, prinși în vâltoarea problemelor sociale, suferă de o adevărată insomnie a spiritului lor critic. De asemenea și gânditorii care prin învățământ și erudiție se pot ține la curent cu ce au gândit antecesorii lor despre legile istoriei și ale vieții sociale, pot juca rolul de inventatori (pentru a folosi terminologia lui Gabriel Tarde), adică de făuritori de doctrine teoretice originale, de programe de acțiune, pe care apoi „masa” le va imita potrivit legilor imitației.

În ceea ce privește creatorii de programe social-politice ca și pe doctrinarii sociologi, trebuie să ținem seama că ei au a rezolva o dublă sarcină; pe de o parte să reflecteze asupra problemelor sociale, astfel încât în gândirea lor să existe imagini fidele, corect raționalizate ale realităților și pe de altă parte ca doctrina lor să se înscrie în șirul altor doctrine, unele vechi, dar continuând tradițional să fie avute în vedere, altele noi, reprezentând punctele de vedere adverse ale celor din altă tabără socială. Înscrierea în șirul doctrinelor se face uneori prin acceptare și ducere mai departe (potrivit apologului despre „Platon care vorbește prin gura lui Socrate”) a unei tradiții, alteori, dimpotrivă, prin combatere polemică.

Suntem deci obligați, în orice analiză a ideologiilor sociale, să ținem seama de dubla lor sorginte; cea a reflectării realităților și cea a inserării lor într-un șir de doctrine preexistente sau coexistente. Această regulă nu s-a respectat totdeauna de cei care au redactat „istorii ale sociologiei românești” și care au crezut că este suficientă înșirarea cronologică a doctrinelor emise de sociologi, ca și cum s-ar putea naște unele dintr-altele, omițând analizarea rădăcinilor sociale ale doctrinelor

și fără a ține seama de cele trei niveluri ale reflectărilor sociale, fără a face adică o „sociologie a sociologiei”.³

Insuficiențele teoretice ale vechilor autori despre gândirea sociologică din România.

Trebuie să recunoaștem că redactarea unei istorii a sociologiei românești are de rezolvat mari greutăți, începând cu alegerea autorilor ce urmează a fi luați în considerare. Am putea socoti că au drept să figureze într-o istorie a sociologiei românești acei autori care au fost considerați ca atare în istoriile mondiale ale sociologiei. Nu am putea avea deci îndoieli în ce-l privește pe A. D. Xenopol de pildă, deși el nu s-a intitulat niciodată sociolog ci istoric și filozof al istoriei. Dar dat fiind că el este autorul citat până în ziua de astăzi ori de câte ori se dezbate problema legăturilor dintre istorie și sociologie, îl putem include fără ezitare în rândul sociologilor români. Tot astfel și pe Spiru Haret, care de asemenea este considerat a fi unul din cei dintâi care au încercat aplicarea matematicii la cercetarea legilor vieții sociale. Și de ce nu pe Dumitru Drăghicescu, de vreme ce și teoriile lui sunt citate în literatura mondială a problemei?

³ Dau totuși bibliografia esențială a problemei, de altfel destul de scurtă: Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, „La sociologie en Roumanie”, în *Revue internationale de sociologie*, Paris, 1928. – Leon Țopa, „La sociologie en Roumanie”, în revista *Genus*, nr. 1-2, Roma, 1938. – Traian Herseni, *Sociologia românească: încercare istorică*, București, 1940. – Ernő Gall, *Sociologia burgheză din România*, 1938. – Miron Constantinescu, „Tendințe și orientări în sociologia contemporană din România”, în *Analele Universității București*, anul XVIII, București, 1963 (retipărit în *Romanian Sociology*, București, 1970) și în *Aperçu sur la sociologie en Roumanie*, București, 1971. – Miron Constantinescu, Ovidiu Bădina și Ernő Gall, *La pensée sociologique en Roumanie*, București, 1974. – M. Măciu, *Interpretări din istoria sociologiei românești: idei, evenimente, personalități*, Iași, 1980. – Mihail Cernea, „Rural Community Studies in Roumania”, în volumul *Rural Community Studies in Europa*, vol. I, Pergamon Press, 1981). – Ștefan Costea și Ion Ungureanu, *Short History of Romanian Sociology*, București, 1981. – Henri H. Stahl, „Sur quelques doctrines d’histoire sociale roumaine”, în *Revue roumaine des sciences sociales*, tome 25, nr. 3-4, București, 1981.

Totuși ne putem întreba dacă procedând astfel nu greșim, căci dacă acești sociologi figurează în istoria generală a sociologiei mondiale, înseamnă că trebuie neapărat să figureze și în istoria sociologiei românești? Ei și-au publicat operele în limbi străine, pentru un public străin, neavând nici o înrâurire asupra celui din țară, adică asupra sociologiei românești. Oricât de supărător ar fi, adevărul este că Xenopol nici până astăzi nu are parte de o traducere românească a lucrării lui capitale: *Théorie de l'histoire* (cea din 1908) care figurează printre lucrările clasice în acest domeniu.⁴ De altfel, nici *Mécanique sociale* a lui Spiru Haret, din 1910, n-a fost tradusă în românește decât în 1969, iar Drăghicescu nu are în limba țării decât *Din psihologia poporului român*, care de altfel este cea mai slabă dintre lucrările lui.

Înseamnă atunci că ar trebui să reținem în istoria gândirii sociale românești numai pe cei care au avut răsunet în cultura noastră națională? În acest caz ar urma să-l cuprindem numai pe Dimitrie Gusti, căci singurul a ocupat un loc în sociologia mondială și a creat o școală românească de sociologie, grupând în jurul lui o masă de colaboratori lucrând cu aceleași metode, aceleași tehnici, la lămurirea aceluiași probleme de „sociologie românească”, cum era intitulată una din revistele sale. Ar fi însă să lăsăm pe nedrept deoparte pe ceilalți sociologi ai noștri, precum Virgil Bărbat, Petre Andrei, Nicolae Petrescu, Eugeniu Speranța, C. Sudețeanu, Alexandru Claudiu, Traian Brăileanu, Ștefan Zeletin, George Marica, pe motiv că nici unul din ei nu a reușit să figureze în fastele sociologiei mondiale și nici să creeze o școală.

Dimpotrivă, școală au reușit să creeze gânditori care nu s-au intitulat sociologi și pe care noi nu-i putem considera astfel, precum de pildă Titu Maiorescu, creator al unei mișcări culturale de un răsunet neasemuit mai important decât al oricărui alt gânditor social-politic. Mai

⁴ Avem doar prima sa formă, „Principiile fundamentale ale istoriei”, publicată la Iași în 1900, (430 de pagini), care nu se mai află în nici o librărie sau anticariat; nu avem însă forma sa definitivă „Théorie de l'histoire. Cours professé à la Sorbonne”, tipărită la Iași în 1907 și în ediția a doua la Paris, în 1908, cuprinzând 483 de pagini.

la îndemâna istoricului ar fi să se ia în considerație autorii care s-au declarat ei înșiși sociologi, ocupând posturi de profesori de sociologie. Aceasta ar însemna însă să se înceapă istoria sociologiei românești cu Coco Demetrescu-Iași și cu Leonardescu, ceea ce desigur nu ar îngădui o deschidere din cale afară de strălucită.

Autorii de până acum ai istoriei a sociologiei românești au tranșat problema socotind că la lista autorilor care s-au considerat ei înșiși a fi sociologi, trebuie adăugați toți acei care, fără a fi sociologi pot fi considerați „pre-sociologi”, care au făcut adică sociologie fără să știe, așa cum făcea proză Monsieur Jourdain. Soluția permitea să se înceapă istoria gândirii sociologice cu Dimitrie Cantemir, soluție desigur mult mai onorabilă. Dar conceptul de pre-sociologie rămâne neclar, iar în ce ne privește îl socotim și nepotrivit. E drept că disciplina sociologiei s-a născut ca o concluzie la o serie de cercetări sociale premergătoare sau, așa cum s-a spus, „s-a născut de mai multe ori în sânul diferitelor științe sociale particulare”, dar aceasta s-a întâmplat la scară mondială. Premergători ai sociologiei au fost toți gânditorii care, începând de la Platon încoace, s-au străduit să dezlege problema legilor sociale, ajungând de-a lungul veacurilor până la Auguste Comte.

Acest fenomen de desfacere a sociologiei din crisalida disciplinelor sociale premergătoare, nu a avut loc în țară la noi; viziunea sociologică științifică nu este o creație culturală românească; gânditorii care s-au ocupat cu analiza problemelor sociale românești nu au fost premergători ai sociologiei, ci pur și simplu cercetători ai problemelor sociale românești, urcând până la nivelul cunoașterii social-politice și fiind apoi influențați de gândirea sociologică preluată de-a gata din cultura occidentală.

Corecta teorie a „reflectării” realităților sociale în gândirea social-politică.

Socotim deci că este corect să se facă nu istoricul pătrunderii ideilor sociologice în cultura noastră, ci istoricul modului în care gânditorii noștri au încercat și au reușit măcar până la un anume nivel să reflecteze pe cont propriu problemele noastre sociale.

Astfel, Cantemir nu este pentru noi important pentru că s-ar putea găsi în el ceva care să semene cât de cât a sociologie, ci pentru a sa *Descriere a Moldovei*, încercare de „sociografie” (dacă vrem să-i spunem așa). Spiru Haret este important nu prin a lui *Mecanica socială* ci prin analiza problemei țărănești din preajma lui 1907; Ion Ionescu de la Brad (ca și întreaga serie de „monografiști” de care e plină a doua jumătate a veacului trecut) este important prin analiza stărilor sociale de la noi. Nu sociologii și nici pre-sociologii sunt cei care au drept la o încadrare a lor într-o istorie a culturii românești, ci toți aceia care au muncit într-una din următoarele trei direcții: mai întâi de descriere sistematică sociografică a principalelor probleme sociale ale țării; apoi de căutare a unor soluții social-politice pentru rezolvarea acestor probleme și, abia în al treilea rând, de elaborarea unor teorii sociale fără legătură cu realitățile românești.

Punând astfel problema înseamnă că este necesară încadrarea gândirii noastre social-politice într-o istorie socială a României. Doctrinile urmează a nu fi analizate exegetic, în sine, ci în calitatea lor de reflectare a realului social, valoarea lor depinzând deci de gradul în care gânditorii au cunoscut și înțeles problemele sociale ce li se puneau și de calitatea soluțiilor propuse, analiza realităților sociale și reflectările lor teoretice formând astfel un diptic indisolubil.

O problemă de etică în analiza istorică a gândirilor social-politice.

Încercarea de a îmbina istoria socială cu istoria doctrinelor sociale nu este însă ușoară, ea ridicând nu numai greutăți tehnice ci și unele etice. Într-adevăr, fără să vrem, ne punem întrebarea: cu ce drept ne erijăm în judecătorii altora? Căci aceasta este ceea ce va trebui să facem; să reconstituim mai întâi pe cont propriu istoria problemelor sociale trecute și să le comparăm apoi critic, cu imaginea pe care și-au făcut-o despre ele gânditorii cei vechi. Asemenea operații nu se pot face decât cu strângere de inimă; este temerar sentimentul că ești în drept să gândești mai rațional lucrurile trecute decât au putut-o face toată seria marilor bărbați de stat, a marilor savanți, pe care îți îngădui totuși să-i judeci.

Desigur, epigonii pot invoca în sprijin faptul că marile probleme care au frământat generațiile anterioare sunt astăzi depășite, adică faptul că putem arăta astăzi față de ele oarecare obiectivitate, judecând-le cu mai multă detașare decât cei prinși în viul vieții trăite zi de zi. Astfel spre pildă marea problemă rurală a împrăștiării țăranilor, lupta dintre vechii latifundiași și țăranime, a ajuns astăzi atât de inactuală încât ne pare a fi o poveste de demult. Aflăm despre ce a fost din scrieri pe care le citim cu emoție desigur, dar cu o emoție mai mult literară, așa cum citim pe Neculce sau pe oricare alt cronicar. Luptele dintre Kogălniceanu și Barbu Catargiu, George Rosetti și George Panu, Titu Maiorescu și Gherea, Iorga și Giurescu – nu mai sunt pentru noi decât zguduitoare tragedii umane, interesându-ne mai mult pentru a afla psihologia, modul de gândire, talentul sau știința de a-și pleda cauzele ale acestor oameni răspunzători cândva de soarta noastră.

S-ar putea totuși să ne înșelăm, căci trebuie să recunoaștem că unele din tezele și argumentele folosite în luptele sociale de pe vremuri au încă valoare actuală, în sensul că anume probleme continuă a se pune în forme schimbate, totuși similare celor de pe vremuri. Astfel, vechile argumente abil camuflate continuă a avea și astăzi valori pasionale, căpătând astfel semnificația unor arme de luptă încă utile.

Orice istoric poate invoca argumentul că lui îi este mai clar lanțul determinărilor succesive, care au făcut ca dezvoltarea unei probleme sociale să apuce pe o anume cale și nu pe alta. Fără a glumi, se poate spune că istoricului îi este mai ușor să facă „profeții retroactive” decât îi este sociologului să facă previziuni prospective. Sau, altfel spus, este mai ușor să vezi astăzi care au fost evenimentele care au avut consecințe, care au format un lanț de condiționări ducând la un anume efect. Istoricul împăratului Napoleon știe ceea ce Napoleon nu putea ști, adică o serie de situații care au sfârșit cu Sfânta Elena.

Ne vine și nouă ușor să vedem cine a avut dreptate în polemica dintre Stere și Gherea, dintre social-democrație și poporanism, căci azi știm ceea ce nu se putea ști, anume posibilitatea unei agriculturi moderne, mecanizate, organizată pe imense suprafețe în chip latifundiar, capitalist

sau socialist; și știm și ce urmări au avut asupra problemei cele două neprevizibile războaie mondiale. Decalarea în temă constituie un avantaj pentru istoric, nu însă un merit, așa că se cuvine să păstrăm o respectoasă atitudine față de bătrânii noștri. Chiar față de aceia pe care îi știm prea bine că ar fi stat în tabăra dușmană nouă dacă le-am fi fost contemporani.

Acestea fiind zise, se va înțelege de ce lucrarea de față nu are pretenția de a fi o istorie a opiniilor social-politice românești, ci doar o tentativă de a aduce o contribuție la o astfel de lucrare.

PROBLEMELE ȚĂRILOR ROMÂNEȘTI ÎN „CRIZA ORIENTALĂ”

De când putem constata apariția celor dintâi studii închinată problemelor sociale ale țărilor românești, Muntenia și Moldova, pe care, cu oarecare bunăvoință, să le putem numi „sociografii” premergătoare celor sociologice de mai târziu? Socotim că nu greșim dacă le datăm din epoca în care „chestiunea orientală” devenind gravă, problema nu numai a Turciei, ci și cea a Țărilor Românești, a început să intereseze direct țările din Occidentul Europei. Acțiunile lor politice și militare ajung a fi din ce în ce mai agresive, pe măsură ce Imperiul Otoman se dezagregă, lăsând, în această parte orientală a Europei, un „gol de stăpânire” politică și militară, ispitind alte țări să-l colmateze, înlocuind vechiul sistem al „statului de pradă” (cum l-a numit N. Iorga) al Turciei, prin propriul lor sistem de exploatare, în stil capitalist modern.

1) Criza socială a dezagregării Imperiului Otoman

Nu era pentru prima oară când țările noastre se aflau în asemenea împrejurări geopolitice de „vacuum” politic militar, căci și în veacul al XIII-lea mai avusese loc o retragere a stăpânilor asiaticke, cumane și tătare, care declanșase vasta mișcare de „Drang nach Osten” al Occidentului dornic să ia în stăpânire golul lăsat prin retragerea cumanilor și izgonirea tătarilor. Dar în veacul al XVIII-lea

dezagregarea Imperiului Otoman avea loc în cu totul alte condiții, care se cuvin deci a fi specificate.

Acest Imperiu Otoman reușise nu numai să se substituie celui bizantin, introducând un sistem de dominare, de fapt continuare a vechiului imperiu nomad al cavalerilor stepei asiatice, arătând veleități de cucerire și subjugare a întregii Europe, reușind inițial să-și întindă hotarele spre nord, instaurând formațiuni sociale sub suzeranitatea lor, nu numai în Muntenia și Moldova ci și în Transilvania, instalând „pașalâcuri” la Buda și Oradea și înaintând spre nord-vest până în preajma Vienei, iar spre nord-est mult dincolo de Nistru, peste Ucraina, de-a lungul malului nordic al Mării Negre și în Crimeia. De îndată însă ce încep să se facă simțite cele dintâi semne ale slăbirii puterii otomane, statele „imperialiste” înconjurătoare, precum cele austriac și ruse, pornesc o politică agresivă de cuceriri teritoriale.

Datorită hazardului războaielor, hotarele dintre ele devin fluctuante, mutându-se deseori, înaintând sau retrăgându-se, când spre nord, când spre sud, când spre est și când spre vest; în cursul acestor tribulații teritoriale, dispar pe rând state mijlocașe de mai slabă putere, precum Polonia, Ucraina, Crimeia, ba și Ungaria, înglobată până la urmă de Imperiul Austriac.

Competițiile teritoriale ale acestor imperii vecine sunt tot mai exacerbate, pe măsură ce Imperiul Turcesc se dezagregă, fenomen devenit evident încă de pe la sfârșitul veacului al XVII-lea când, după eșuarea atacului împotriva Vienei (1683), cade pașalâcul din Buda (1686) și cel din Oradea. Armatele austriece de sub comanda lui Eugeniu de Savoia înfrâng pe turci la Zenta (1697), recucerind - prin pacea de la Karlovitz (1699) - Transilvania, lăsând Turciei doar Banatul Timișoarei și obligându-o să abandoneze Veneției Dalmația și Poloniei Podolia. Curând aceleași armate austriece recuceresc Belgradul și - prin pacea de la Passarovitz (1718) - preiau pentru scurtă vreme (până la 1739) întreagă Oltenia, cu certa intenție de a răzbi mai departe, în Balcani.

În ce-l privește pe Petru cel Mare al Rusiei, abia scăpat de subjugarea tătară și de cucerirea suedeză, aflat în plină acțiune de modernizare forțată a statului său, după ce reușește să cucerească malul

nordic al Mării Negre, ajunge cu oștile la Nistru, în graniță cu Moldova, cu intenția clară de a străbate mai departe, prin Balcani, la Țarigrad.

Țările noastre intrau astfel în sfera de preocupări nu numai a celor două imperii imediat învecinate, Austria și Rusia, ci și a altora, mai îndepărtate, totuși atente la eventuala primejdie care ar putea rezulta pentru ele, dacă Principatele Dunărene și țările balcanice ar fi căzut în stăpânirea uneia sau alteia din cele două puteri rivale, dereglându-se astfel „echilibrul european”. Atât Franța, cât și Anglia, apoi Prusia, încep deci să se intereseze și ele de „chestia orientală”, în care se aflau prinse așa de multe interese contradictorii.

Era deci firesc ca țările Europei occidentale să înceapă a se interesa de istoria Imperiului Otoman, cu atât mai mult cu cât, legată fiind de cea a Bizanțului, cercetările au fost sporite și prin aportul cărturarilor greci fugiți de sub stăpânirea turcă, invadând Europa cu întreaga lor cultură eleno-latină, cărora li se adaugă un șir de călători și aventurieri care ne-au lăsat nu numai amintiri de călătorie, ci și studii mai pretențioase de „istorie” și „geografie”¹.

În ce privește țările noastre, această „chestiune orientală” cuprindea în sine primejdia imediată a transformării teritoriului nostru în câmp de luptă și de îndelungate ocupații militare. În fine, ceea ce era mai grav, apare și primejdia mai îndepărtată a dispariției noastre ca entitate statală, Moldova și Muntenia riscând să ajungă într-o situație similară celei din Transilvania în care populația valahă, deși majoritară, se afla exclusă de la orice drepturi politice.

În aceste împrejurări, se puna pentru domnitorii țărilor noastre problema găsirii mijloacelor grație cărora să scape de soarta lor cea grea. Știm astăzi ce s-a întâmplat: știm cum conducătorii Moldovei, Munteniei și o bună bucată de vreme voievozii Transilvaniei, au dus o politică de echilibru diplomatic, jucând când pe un tablou, când pe altul, fără să scape totuși de soarta lor fatală. Transilvania a intrat în complexul imperiului

¹ Analiza lor, erudită și clară, a fost făcută de Andrei Pippidi în teza sa de doctorat *Ideia de creștere și descreștere a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI-XVII* (rămasă din păcate în manuscris).

austriac, iar Moldova și Muntenia, după plecarea în Rusia a lui Dimitrie Cantemir (1711) și uciderea lui Constantin Brâncoveanu (1714), acuzați de trădare de către turci, au fost lipsite de vechiul lor drept de autonomie statală, tributară doar față de Poartă, introducându-se regimul nou al administrației fanariote, prin funcționari trimiși direct de la Stambul: acest sistem a fost urmat apoi de modalitatea hibridă a „suzeranității” turce, dublată de un „protectorat rusesc”.

Întrebarea ce se pune este: în ce măsură conducătorii noștri politici, gânditori și doctrinari, de care am dispus la sfârșitul veacului al XVII-lea și apoi pe întreagă durată a regimului fanariot, și-au dat seama de natura problemelor sociale ce urmau să se desfășoare în cursul luptei dintre Imperiul Otoman și dușmanii săi, precum și de rivalitățile dintre aceștia? Sarcina era deci de natură similară uneia de „filozofie a istoriei”, adică de cunoaștere a legilor care hotărau creșterea și decăderea imperiilor.

Sarcina lor imediată era de a găsi argumentele dovedind că populațiile românești din căteșitrele provincii - ale Transilvaniei, Moldovei și Munteniei - sunt băștinașe, că ele formează un singur popor de origine latină, având deci drepturi cel puțin egale cu ale populațiilor venite ulterior în fosta Dacie romană. În asemenea împrejurări se poate înțelege cum de au apărut în această vreme, o seamă de cărturari și de conducători politici care au încercat, și în parte au și reușit, să facă față acestei duble sarcini impuse de condițiile sociale în care aveau nu numai de trăit, ci și de supraviețuit.

2) Caracterele generale ale culturii oriental-europene

Orice muncă intelectuală în domeniul înțelegerii legilor vieții sociale, depinde de două condiții: mai întâi de mijloacele de documentare disponibile și, deopotrivă, de capacitatea de a le înțelege. În epoca de care ne ocupăm acum, caracterul general și specific al cărturarilor din țara noastră deriva din însăși condițiile în care aveau de trăit: ca români ortodocși și supuși ai statului otoman, ei puteau dispune de o cultură complexă, de caracter specific internațional, pe care alte nații n-au putut-o avea. Cărturarii noștri,

ca români, știau desigur românește; dar ca ortodocși, fie că erau preoți sau grămăticii, trebuiau să învețe paleo-slava, limbă sacră și în același timp diplomatică. Ca atare, pe această cale, puteau fi în curent cu tradiția culturii bizantine, venită la noi pe filieră balcanică.²

În contact permanent cu turcii și deci inevitabil și cu grecii, chiar dacă nu învățau la marile școli din Istanbul, cunoașterea limbii și culturii turcești, arabe și persane, precum și a celor grecești „apla” și a celei elenice clasice, decurgea pentru ei de la sine. Cu atât mai mult când un viitor cărturar, trimis fiind la școlile occidentale sau măcar occidentalizate, precum cele din Italia sau Polonia, adăugau la cunoștințele lor limbile latine, franceză, italiană, germană; în felul acesta, cărturarii noștri erau excepționali poligloți. Nu este o simplă întâmplare faptul că am dispus în această vreme de oameni precum Milescu spătarul, Cantacuzino stolnicul și Dimitrie Cantemir voievodul, și de foarte mulți alții, care știau, scriind și vorbind, un număr necrezut de mare de limbi, atât orientale cât și occidentale, atât vii cât și moarte.

Ceea ce trebuie mai ales subliniat este faptul că alor noștri le-a fost cu puțință îmbinarea deplină a culturii orientului cu cea a occidentului. Desigur, au fost și apuseni care au învățat turcește, arăbește și persană, știind de la ei de acasă și latina: dar nici unul nu putea cunoaște limbile orientale precum le cunoștea de pildă Dimitrie Cantemir care își petrecuse o bună parte din tinerețe la Stambul, învățând la școlile de acolo. Se adaugă și împrejurarea că pentru cărturarii noștri deprinderea limbilor latină și elenă nu era doar o dorință de a se lua după curentul „umanist”, încă în plină viață la acea vreme; pentru ei „umanismul” era o chestiune de viață și de moarte națională. Dacă cunoașterea limbilor orientale le era necesară din punct de vedere al vieții politice imediate, umanismul le servea întru apărarea drepturilor naționale ale neamului.

Cercetătorii istoriei noastre culturale par a fi de acord să constate că, propriu-zis, țările noastre n-au cunoscut o „renaștere” culturală; cel

² Cum a arătat Nicolae Iorga în splendida lui carte *Byzance après Byzance* (Bucarest, 1935).

puțin nu în formele ei italiană din veacurile XIV și XV și nici cele, ceva mai târzii, din alte țări occidentale; ci am trecut direct la „umanism”; de la o vreme în forme „iluministe”, dar și aceasta, în alte chipuri decât cele occidentale; și tot cu întârziere.³

O bună parte din istoricii noștri, cred că gânditorii cei vechi, pentru că erau umaniști, puneau accentul pe originea romană a românilor, apăsând pe caracterul latin al limbii românești. Dar s-ar putea ca situația să fie inversă, adevărul fiind, că pentru că era necesar, din punct de vedere național, să se revendice caracterul latin al nației, umanismul a prins atât de puternice rădăcini în conștiința alor noștri; măcar că nu se poate nega nici procesul de aculturație, de molipsire culturală a noastră de la occidentul care trecuse prin „renaștere” și se afla acum umanist și iluminist. Procesul de imitație poate fi deci invocat și el pe bună dreptate. Numai că și procesele de imitație culturală trebuiesc, ele înșile, explicate; nu orice, nu oricând și nu de către oricine se imită; mai ales când e vorba de un proces social de imitație în masă.

O interesantă explicare a fenomenului nostru „umanist” a fost dată de istoricul Eugen Stănescu⁴: plecând de la teza marxistă care arată că ideologia dominantă este ideologia clasei dominante, el subliniază faptul că în orice societate, în afară de ideologia dominantă există și ideologii nedominante, cele ale claselor exploatare. În veacurile umanismului nostru, structura social-politică, atât a Munteniei cât și a Moldovei, era

³ În afară de lucrările deschizătoare de drum ale lui Nicolae Iorga, sunt de avut în vedere alte lucrări de bază precum D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières* (Sibiu, 1945); de folosit ediția Ioana Petrescu, din 1973); Alexandru Dușu, *Umaniștii români și cultura europeană* (București, 1974); același, *Sinteză și originalitate în cultura română: 1550-1848*, (București, 1972); același, *Cultura română în civilizația europeană* (București, 1978); Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă; contribuții la istoria umanismului românesc* (București, 1979).

⁴ Studiu introductiv la *Cronicarii munteni* (2 vol., București, 1961), excelentă analiză a culturii epocii XVII-XVIII precum și a structurii sociale a vremii; iertat fiindu-ne a spune că la acest istoric se cunoaște formația lui de bază sociologică; de altfel el însuși își califică lucrarea drept o ‚sociologie’.

cea a unui stat feudal boieresc, în care toată puterea sta în mâna clasei boierești, domnul nefiind decât un exponent al acestei clase. Aceasta în ciuda străduinței lui de a organiza statul ca o monarhie puternică și ereditară, cum au plănuit Șerban Cantacuzino, Dimitrie Cantemir și oarecum, cu ezitări, și Constantin Brâncoveanu. Toți trei au căzut victimele partidei boierești, care nu înțelegea să lase să-i scape puterea din mână, preferând să fie complice cu puterea otomană, grație căreia putea participa și ea la exploatarea nemiloasă a țării.

Dar această „țară” era reprezentată în fond prin țărănime care avea și ea convingerile ei, în sensul unui sentiment că ea singură este stăpâna de drept a țării și că ea, atât în Moldova, Muntenia cât și în Transilvania, formează o singură masă de „rumâni” descendenți din vechii stăpâni romani, peste care numai cu sila s-au suprapus neamuri nebăștinașe, de boieri exploataatori.⁵

Cum clasa boierească se afla împărțită în două grupe dușmane, având la origine faptul că unii boieri erau băștinași iar alții, dimpotrivă, greci și rumelioți recent sosiți din Balcani, prevestitori ai viitorilor „fanarioți”, funcționari de stat în slujba otomanilor, a făcut ca boierii „de țară” să revendice calitatea lor de băștinași, adoptând deci ceva din ideologia clasei oropsite (nedominante) a țărânimii, punând deci și accentul pe obârșia „romană” a tuturor „rumânilor” din toate cele trei provincii românești.

Această explicație a umanismului boierilor noștri, prin teoria claselor sociale și a ideologiilor lor, cuprinde o mare parte de adevăr, fiind în tot cazul subtilă și ispititoare. Totuși ea nu arată destul de clar procesul prin care ideologia dominantă a clasei boierești stăpânitoare a statului, a încorporat ceva din ideologia celor asupriți și nici nu avem dovada că revendicarea caracterului latin al nației, care a dus la adoptarea „umanismului” a caracterizat țărânimia, ci numai boierimea „de țară”, nu și cea „de Țarigrad”.

⁵ Istoricii și filologii noștri sunt mai toți de acord că termenul de „rumân” nu a căpătat sensul peiorativ de „iobag” decât târziu, abia prin secolul al XVI-lea și încă și azi în vorbirea populară termenul „rumân” înseamnă pur și simplu om.

Cred totuși că ipoteza emisă mai sus este justă și că trebuie să se ție seama de necesitatea, pentru întreaga clasă boierească, cât și pentru cea țărănească, de a face dovada că „rumânii” sunt autohtoni, direct descendenți din romani, întâmplător căzuți în robie, dar având tot dreptul să lupte pentru recăștigarea autonomiei lor, „umanismul” putând fi în acest scop de un real folos, ca mijloc de propagandă în tot Apusul european. Permanenta referire la originea noastră latină avea în cazul nostru (și numai în cazul nostru) valoarea unei teze de politică militantă, de apărare a dreptului nostru la viață, sub forma unei ostentative și trufașe revendicări a unei noblețe, aruncată în obrazul altor neamuri, barbare, de inferioară calitate, care doar prin siluire ajunseseră stăpâne pe pământul strămoșesc al Daciei. Dacia ea însăși era mereu invocată, cu intenții iredentiste din ce în ce mai clare, de afirmare a tezei că românii din Transilvania, Moldova și Muntenia sunt un singur neam, dăinuind neclintit pe teritoriul lor strămoșesc.

Întreaga luptă națională, dusă pe făgașul acesta al unei erudiții în care umanismul occidental se împletea cu toată cultura orientală, a putut da naștere unor opere științifice și literare deosebit de valoroase, pentru o întreagă perioadă a istoriei. Astăzi încă, erudiții, pentru a se informa cu privire la istoria Turciei sau la teologia ortodoxă, continuă a fi obligați să facă apel la lucrările cărturarilor români. Aceasta cu atât mai mult cu cât apusenii aveau acum posibilitatea de a se informa mai temeinic decât putuseră s-o facă, doar din citirea întâmplătoarelor rapoarte sau jurnale de călătorii care le cădeau în mână, ei adresându-se direct savanților români, cerându-le sistematic lucrări de specialitate, ceea ce era acum posibil pentru că aceștia ajunseseră la un grad de cultură apropiat celui al occidentalilor, fiind la curent cu toată seria de mijloace de investigație nou puse la punct de oamenii de știință ai vremii.

Între timp, în occident se înjghebase tipul nou al statului de stil modern, capitalist, caracterizat prin faptul că, preluând din ce în ce mai mult, pe seama lui, întreaga sarcină de administrare a vieții sociale, din toate punctele de vedere, nu numai politic, diplomatic și războinic, ci și

demografic, economic, cultural și de echipare tehnică a teritoriului, era obligat a cunoaște toate aceste realități.

Pe de altă parte nu numai administrațiile statelor moderne, ci și însăși viața economică de tip capitalist impunea cunoașterea cât mai deplină a realităților sociale, căci acest nou regim în curs de dezvoltare era creatorul unei piețe mondiale, întemeiată pe un comerț internațional ce se efectua la o scară până atunci neatinsă. Negustorii, cutreierând cu caravelele și caravanele lor toată suprafața globului, aveau de aceea și ei nevoie de a cunoaște țările cu care negustoreau, fie de la egal la egal, fie în chip mai mult sau mai puțin „colonial”.

Acestea fiind împrejurările, se înțelege de ce au fost puse, mondial, la punct, o serie de discipline noi, precum geografia, economia politică și statistica. În special, ceea ce pare a fi deosebit de important, este faptul că „geografia” începe a avea un caracter „social” din ce în ce mai vădit, pare-se sub influența apariției unei discipline noi, cu numele de „statistică”, care era de fapt o primă schițare a unei „sociografii”, schemă teoretică de sistematică analizare a statelor. Căci în adevăr, termenul de „statistică” a avut inițial alt înțeles decât cel pe care l-a dat Aachenwald în 1778; adică nu cel de „analiză matematică a unor fenomene considerate în masă”, ci cel de „știință a statelor”, cuprinzând informații despre geografia lor, a drumurilor și mijloacelor de comunicație existente, a produselor importabile și exportabile, a regimurilor vamale și politice, a moravurilor și obiceiurilor locale, adică tot ce putea interesa deopotrivă pe negustori ca și pe oamenii de stat.

Acest tip de „statistică” este arătată a fi avut ca începător și exponent de vază, pe Francesco Sansovino (1521-1586), autor al lucrării *Dei governi e amministratione di diversi regni e republiche, cosi antiche come moderne*. Publicată la Veneția în 1562, ea cuprinde, în 22 de „tomuri”, adică „părți”, descrieri și informații (cam fără metodă și ordine) privind o lungă serie de țări, precum Franța, Germania, Anglia, Spania, Portugalia, Neapole, Statele papale, Roma veche, Elveția, Ragusa, Sparta,

Atena, Veneția și... Utopia. Printre ele figura însă și Turcia, care desigur nu putea scăpa erudiților noștri, în special nu lui Cantemir.⁶

Geografia ea însăși înțelegea să cuprindă astfel de informații „statistice”, adică de descriere a „statelor”, despre modul lor de organizare, despre viața lor economică, moravurile și obiceiurile lor, evident însoțite de cartografieri, de data aceasta mult îmbunătățite față de vechile „portulane”, grație lucrărilor lui Gerard Mercator (1545-1552), autorul unei *Chorografii* care a avut între 1544 și 1600 nu mai puțin de 44 de ediții, fiind cunoscută și în țările noastre. Astfel, transilvăneanul Georg Reicherstorffer (circa 1500-1550), sas de prin părțile Sibiului, trimis de două ori în misiune diplomatică în Moldova, a publicat o *Chorografie a Moldovei* (1541) și o *Chorografie a Transilvaniei* (1550) deosebit de interesante pentru noi, autorul arătând că dorește să „descrie pe scurt și după adevărata metodă geografică, așezarea și cuprinsul acelei țări, în așa fel încât să nu lipsească nimic dintr-o cunoaștere și descriere deplină și precisă a tuturor locurilor și râurilor și, în sfârșit pentru ca oricine se apucă să călătorească, să poată mai bine cunoaște și vedea cu mintea, așezarea, cuprinsul acestei țări precum și a țărilor vecine și totodată să poată cunoaște și judeca mai ușor această lucrare a mea...”.

De subliniat că geografia acestui Reicherstorffer cuprinde amănunte și cu privire la demografia Moldovei, la organizarea ei militară, la structura teritorială a orașelor și satelor, ba are și notații de caracter etnografic privitoare la moravurile țării.⁷

Autorul ei a crezut de cuviință să trimită lui Sebastian Münster textul *Chorografiei Moldovei* din 1541 precum și manuscrisul *Chorografiei Transilvaniei*; Münster, la rândul lui, a îndrumat lucrarea în 1545 către

⁶ O analiză în *Dictionnaire de l'économie politique*, lucrare colectivă sub îndrumarea lui Ch. Coquelin și Guillemin (ed. II, din 1854). De remarcat felul în care un erudit modern precum Burckhardt îl mai folosește cu privire la viața Veneției în a sa lucrare despre civilizația Renașterii în Italia, apărută pentru prima dată la Basel în 1860..

⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, ediție îngrijită de Maria Holban, p. 194.

Johan Honterus din Brașov care i-a adăugat unele comentarii critice, căci elaborase el însuși o hartă a Transilvaniei (1532).⁸

E sigur că nici asemenea lucrări nu puteau scăpa vigilenței cărturarilor români atât de avizați, precum lui Constantin Cantacuzino stolnicul a cărui hartă a Munteniei datează din 1700 și nici lui Dimitrie Cantemir, autor și el a unei hărți a Moldovei datând tot din 1700.⁹

3) Gânditorii români din epoca umanismului

• a) *Nicolae Miclescu, spătarul (1636-1708)*¹⁰

Deseori, printre „premergătorii” sociologiei românești este citat Nicolae Miclescu, spătarul (1625-1714). Miclescu desigur a fost un personaj ieșit cu totul din comun, un foarte mare cărturar, teolog de seamă și, îndeosebi, călător cu rosturi diplomatice importante. Multă vreme s-a scos în evidență despre el, povestea pitorească a „tăierii nasului”, pedeapsă ce i-ar fi fost aplicată de către Ștefăniță Vodă al Moldovei, așa cum se făcea ritual tuturor celor cu veleități de a lua domnia țării. Se insistă pe fuga lui în Muntenia, apoi în Rusia, unde a primit sarcina de a întreprinde o călătorie până în China (1675-1677) de pe urma căreia ne-a rămas o

⁸ Cf. Marin Popescu Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, vol. II, București, 1938, cu o reproducere a hărții lui Honterus, republicat în *Călători străini*, op. cit., p. 222.

⁹ O lucrare amănunțită, comparativă a tuturor acestor hărți, făcută din punctul de vedere care ne interesează aici, cel al cuprinsului lor de informații sociale, în genul de pildă al studiului făcut de C. C. Giurescu pentru harta rusească din 1833, ar fi deosebit de utilă.

¹⁰ Despre el sunt de folosit câteva lucrări de bază, precum Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spătar Miclescu, ambassadeur du Tsar Alexis Mihajlovic en Chine*, Paris, 1883. - Virgil Cândea, „Nicolae Miclescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română”, în *Limbă și literatură*, 7, 1963, pp. 29-76. - P. P. Panaitescu, *Nicolae Spăthar Miclescu*, Paris, 1926: Lucian Stanciu, „Le spathar Nicolae Miclescu, les méditations sociales d'un érudit et voyageur illustre de la fin du XVIII-e siècle” în *Revue Roumaine des Sciences Sociales*, tom. III, nr. 2, București, 1989.

lungă și interesantă descriere. În ultima vreme însă, cercetări noi arată că acest Milescu a tipărit și volume de teologie în Occident, și a fost principalul muncitor la traducerea în românește a Bibliei apărută în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino. Dar din punctul de vedere care ne interesează acuma, Milescu - spre marea noastră părere de rău - nu a scris nici un rând despre problemele sociale ale țarilor românești.

b) *Constantin Cantacuzino Stolnicul*

Cu mult mai important pentru cercetările sociologice este Constantin Cantacuzino, stolnicul (circa a doua jumătate a veacului XVII - 1716) care a fost nu numai un cărturar de mare însemnătate, cu învățătură temeinic asimilată atât în școlile orientului cât și în cele din Italia, ci și un personaj politic cu acțiuni decisive în istoria țării. Frate fiind cu domnitorul Șerban Cantacuzino, unchi al lui Constantin Brâncoveanu, el este cel care de fapt a condus, o lungă vreme, politica țării, până când, pare-se, pentru sprijinirea fiului său Ștefan Cantacuzino, a contribuit la căderea și uciderea lui Brâncoveanu și a familiei lui, pentru a sfârși ei însuși împreună cu fiul lui, abia ajuns domn, sub hangerul gădelui turc.

Ne interesează în locul de față mai puțin rosturile lui în luptele sociale purtate în sânul clasei boierești („de țară” și „de Țarigrad”), cât cele cărturărești, precum *Istoria Țării Românești*,¹¹ adică cele care s-au răsfrânt în lucrările lui teoretice, de la el rămânându-ne o serie de caiete de note și redactări istorice, din nefericire doar începute și neterminate, însoțite și de o hartă a țării din 1700.¹²

¹¹ Considerată ca o operă anonimă, lucrarea lui *Istoria Țării Românești* a fost publicată mai întâi de Ioanid (1858), apoi de Mihail Kogălniceanu (1872), și în 1901 de Nicolae Iorga care, republicând-o, o atribuie lui Cantacuzino Stolnicul. O nouă ediție a lui Dan Simonescu (București, 1944), cuprinsă și în volumul I din *Cronicarii munteni* (București, 1961), ediție îngrijită de Mihail Gregorian, cu studiu introductiv de Eugen Stănescu.

¹² Tipărită la Veneția în 1715 de Del Chiaro în a sa *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*.

Stolnicul este interesant pentru noi din cele două puncte de vedere pe care le urmărim. Mai întâi, ca filozof al istoriei, el pune probleme care vor rămâne la bază și în sociologie, anume cele legate de veșnica nestatornicie a tuturor treburilor omenești, inclusiv a societăților umane. Numai că stolnicul le exprimă extrem de plastic, ca omul care a trăit zi de zi cumplitele răsturnări ale vieții noastre statale, cu seria nesfârșită a uciderilor, cu care se închid mai toate carierile domnilor și marilor boieri. Găsim astfel în scrisul lui formulări expresive ca acestea: „nimic sub soare iaste stătătoriu, ci toate câte sunt, în curgere și în mutări sunt zidite”; sau „ci dară cum zic și filozofii, că toate câte sunt, în naștere și în stricăciuni stau, adecă una stricându-se și putrezind, alta să naște și să face”, și „și așa înfășurându-se și desfășurându-se, de la zidirea lumii până la sfârșitul ei vor fi”, dându-ni-se exemple din istoria împăraților, în felurite forme de exprimare în frumoasa-i limbă românească veche. Dar ce este de reținut e faptul că această veșnică scurgere a tuturor lucrurilor se află teoretizată sub forma unor legi, căci spune stolnicul: „însă iaste a să mai ști că toate lucrurile câte sunt în lume, au și aceste trei stepene dupre ce să fac, adică-te urcarea, starea și pogorârea; sau cum le zic alții, adăugirea, starea și plecarea. deci dară nici un lucru nu iaste carele să nu dea pentr-acestea, ci numai unele mai în grab, altele mai târziu, le trec; iară tot la un steajăr să adună și să strâng în cea de apoi, adecă-te în stricăciune și în pierzare dezlegându-se. Deci dară așa toate fiind, iată și domniilor, crâiilor, împărățiilor, avuțiilor, măririlor și tuturor celorlalte câte sunt, așa se întâmplă și le vin”.

De fapt, stolnicul a fost incitat să lucreze și studii istorice și geografice în urma cererii făcute de generalul austriac Ferdinand Marsigli (1658-1730, italian din Bologna), autor al unor lucrări valoroase, precum cea de descriere geografică și istorică a Dunării, scrisă în latinește *Danubius Pannonicomysiens* (1726) și o alta, în franceză, despre *Situația militară a Imperiului Otoman* (1732). Acest Marsigli îi trimisese lui Constantin Cantacuzino stolnicul o serie de întrebări cu privire la țara

noastră, interesante și azi, căci ne permit să vedem ce se credea, la acea vreme, că ar fi demn de știut, „monografic”, despre o anume țară.¹³

Stolnicul Cantacuzino era însă preocupat și pe seamă proprie de probleme de istorie și geografie a țării lui și din ce s-a păstrat din lucrările și mai ales din biblioteca lui, se poate vedea cât de multiple îi erau preocupările și ce sârguință punea el în a se ține la curent cu știința europeană din vremea lui.¹⁴

Acele trei „stepene” pe care le teoretizează stolnicul (care la urmașii lui din grupul de la Râmnic, din veacul al XVIII-lea, vor fi reduse doar la două: „urcare și coborâre”) nu reprezintă o viziune „ciclică” a istoriei, căci stolnicul nu spune nicăieri că aceste stepene se repetă, după „pierzare” revenindu-se la „urcare”.

Dar, din celălalt punct de vedere care ne interesează, stolnicul e de citat și pentru faptul că, în reconstituirile lui istorice, printre „izvoarele” de care se folosește figurează și cunoașterea prezentului: „auzit-am și eu cu urechile mele” și „eu zic că, cum turcii dau acum spahiilor timaruri, așa și romanii împărțeau pământuri ostașilor bătrâni”. Cuțovlahii de azi sunt de asemenea invocați ca argument în probleme de mutare de populații etc., precum și obiceiul moldovenilor și maramureșenilor „de să cetluiesc oamenii cu cărare împrejurul capului”, greșit invocat de către unii ca argument pentru teza originii lor din tâlharii trimiși lui Laslău craiul unguresc de către împăratul Râmului, pe care stolnicul le socotește: „băbești basne și nesărate vorbe!”, „ci nu știu cu ce îndrăzneală și cu ce nerușinare, acela ce va fi scris întâi o va fi făcut”! Căci originea pur romană a rumânilor, descendenți direcți din soldații Romei este o teză pe care stolnicul o susține cu nenumărate argumente și cu o deosebită de rară violență de limbaj. Stolnicul nu a fost însă un tipăritor de cărți, lucrările lui

¹³ Vezi *Analele Academiei Române, XXI*.

¹⁴ Corneliu Dima Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino Stolnicul*, edit. Comitetului pentru cultură și artă, București, 1967. Nicolae Iorga subliniasc încă demult că stolnicul „profitase de frumoasa bibliotecă greacă a tatălui său și făcuse studii înalte la Padova, „noua Atenă a națiunii grecești”, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea: 1688-1821*, vol. I, București, 1961, p. 34.

circulând în manuscris, astfel că, de pildă *Istoria Țării Românești* nu a fost identificată ca aparținându-i decât târziu de către N. Iorga, în 1901, fiind vorba de altfel de un manuscris neterminat, cronică lui oprindu-se la Radu Vodă Negru. Ceea ce nu înseamnă că gândurile lui nu au fost larg răspândite. Pare-se totuși că în special contribuția sa la prefața Liturghiei din 1680, preluată de grupul cărturarilor din Râmnicul de mai târziu, a circulat până în cele mai îndepărtate sate maramureșene.¹⁵

c) *Dimitrie Cantemir (1673-1723)*

La cu totul alt nivel se află marele Cantemir, atât prin poziția lui socială cât mai ales prin cultura și activitatea sa științifică. Despre acest extraordinar cărturar, membru al unei Academii științifice europene, s-a scris pe bună dreptate foarte mult și lucrările lui s-au bucurat de multe ediții în limbi diverse, latină, germană, franceză, rusă, engleză, caz unic, nerepetat pentru nici un alt scriitor român din veacurile de dinaintea celui de al XIX-lea. Istoric, filozof, teolog, geograf, muzicolog, învățat deplin în toată cultura orientală și occidentală, investigator deosebit de atent al diverselor vieți sociale la care a participat, în totuși foarte scurta lui viață de abia de 50 de ani, în locul de față el ne va interesa în măsura în care preocupările lui au atingere nu atât cu probleme de filozofie a istoriei, cât mai ales cu cele pe care le putem numi „monografii sociale”. E însă exagerat a se afirma despre Cantemir că în lucrările lui am putea afla „ceea ce am numi astăzi o analiză sociologică a societății românești din acele vremuri”.¹⁶

În schimb e de remarcat originalitatea concepției lui despre mersul istoric al societății omenești în general și în special al celei care interesează direct soarta neamului său, adică a Turciei. Astfel, lucrarea sa cea mai des

¹⁵ Al. Dușu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, 1978, pp. 120 și 122. De același, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1812)*, p. 34, nota 4, București, 1969.

¹⁶ C. Ionescu Gulian, *Umanism și raționalism la Dimitrie Cantemir*, citat în volumul semnat de Suzana Carmen Dumitrescu, *Dimitrie Cantemir, antologie, prefață, cronologie și bibliografie*; comodă și utilă lucrare apărută în Editura Eminescu, București, 1977.

citată și mai des folosită de cercetătorii europeni, anume *Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae* (Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman) constituie nu numai o sursă de informații unică la vremea ei și rămasă până astăzi utilizabilă, ci și o filozofie a istoriei care marchează o nouă epocă în istoria acestei probleme. Mai elaborat decât o făcuse Constantin stolnicul, cu teoria sa a celor „trei stepene”, adică a fazelor, a treptelor succesive ale oricărei istorii, Cantemir are viziunea unei legi generale potrivit căreia orice istorie are o perioadă de creștere, urmată apoi de una de decadență. În fond, ideea era la acea vreme destul de răspândită. S-a scos astfel în relief faptul că încă mai de mult, Calcondile, în 1622 scrisese o *Histoire de la décadence de l'Empire grec et l'établissement de celui des Turcs*; că în 1722 contele Marsigli scrisese despre *Stato militare dell' imperio ottomano: incrementa et decrementa* (având și o traducere în franceză). Cantemir își tipărește lucrarea în 1715-1716, deci cu câțiva ani înainte chiar și de lucrarea celebră a lui Giambattista Vico, care în 1725 scrisese a sa *Scienza Nova* cu teoria unui „corso e ricorso”, acel du-te vino al unei nesfârșite repetări a aceluiași ciclu, care după o vârstă „divină”, lasă loc uneia „eroice”, urmată de una „umană”, după care ciclul reîncepe, aceleași „vârste” repetându-se, deși în forme noi. De asemenea, Cantemir apare tot cu câțiva ani înainte și de lucrarea lui Montesquieu *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des romains* (1734). E greu de hotărât cine a avut în această privință întâietatea, deși fapt e că Montesquieu, precum și Vico, au putut lua cunoștință de lucrarea lui Cantemir, fiul acestuia Antioh, ambasador al Rusiei, o luase cu sine în călătoria sa în Occident, ea fiind de altfel tradusă și tipărită, atât în engleză (1734), cât și în franceză (1743).¹⁷

¹⁷ Vezi pentru această problemă studiul lui Ion Verdeș, „Dimitrie Cantemir patriot, gânditor și om de știință”, publicat în volumul *Din istoria filozofiei în România*, vol. II, București, 1957. - Virgil Cândea, (*Dimitrie Cantemir, 1673-1723*, Editura enciclopedică română, București, 1973) se întreabă dacă concepția lui Cantemir „era originală, provenea ea de la Lacroix sau Marsigli” sau a fost transmisă lui Montesquieu de un prieten al fiului său Antioh Cantemir și reluată de acesta”, amânând însă răspunsul pentru o viitoare critică.

Se impune însă acceptarea interpretării pe care o dă Nicolae Iorga acestei probleme, spunând că: „trebuie să înțelegem un lucru: „Istoria imperiului otoman nu este o simplă descriere de fapte, ci o dramă, o adevărată tragedie antică. În Apus niciodată istoria nu fusese tratată astfel, ca o dramă, înfățișându-se ridicarea unui popor, punctul său culminant și scoborârea lui. Ceea ce mai târziu a făcut Gibbon asupra imperiului roman și ceea ce înainte de Gibbon făcuse Montesquieu în *Considerațiuni asupra măririi și decăderii romane* a încercat-o înainte de dânsul Dimitrie Cantemir: este cea dintâi istorie filozofică a unei împărății”¹⁸

Și cum orice „istorie filozofică” este o primă treaptă spre sociologie, adică o primă tentativă de a ordona faptele, strânse sistematic nu numai cronologic, ci potrivit unei viziuni de ansamblu, a unor structuri constante, putând fi interpretate drept „legi sociale” propriu-zise, Cantemir poate fi socotit, în tot cazul, drept cel dintâi „premergător” al sociologiei teoretice românești.

Ce deosebește însă pe Cantemir de toți filozofii istoriei, care și-au pus problema decadenței imperiilor, este că el era domnitorul unei țări a cărei soartă depindea de cea a Imperiului Otoman, fiind vasal acestuia. A pune diagnostice privind „decăderea Imperiului Otoman” nu era deci pentru el o pură problemă de „filozofie”, ci o gravă problemă de drept internațional, cu imediate consecințe politice; căci dacă într-adevăr Cantemir a ajuns la concluzia că Imperiul Otoman era pe sfârșite, era firesc să se dea de partea dușmanilor acestuia, trecând în tabăra rusească. Cantemir este deci un caz unic în istoria doctrinelor de filosofie a istoriei, când un domnitor își întemeiază acțiunea politică pe baza unei concepții de filozofie a istoriei elaborată pe baza unei cunoașteri profunde a faptelor și cu o desăvârșită mânuire a gândirii filozofice.

Problema priorității dintre Cantemir și Montesquieu devine deci de secundară importanță, căci decăderea Imperiului roman nu avea nici în clin nici în mână cu problemele istoriei franceze, pe când decăderea

¹⁸ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române: introducere sintetică*, București, 1929, p. 105.

Imperiului Otoman era pentru Cantemir o problemă de viață și de moarte pentru el și pentru țara lui. Cu alte cuvinte, problema priorității lui Cantemir în probleme de filosofie a istoriei, este a se analiza dintr-un punct de vedere geopolitic, cu mult mai interesant decât cel al simplei istorii literare, obișnuit folosit.

Pentru sociologi însă, Cantemir este deosebit de important prin faptul că e cel dintâi cărturar care își închină o lucrare unei analize multilaterale a propriei lui țări, Moldova, în care prin câteva puncte de vedere noi, începe a avea asemănare cu mai târziile încercări de „monografii sociale”. Merită deci să fie analizat Cantemir și din acest punct de vedere, sociologic încadrându-l în istoria generală a lucrărilor „sociografice” de descriere sistematică a situației unei țări, premergătoare celor de teoretizare sociologică a unor asemenea probleme; se va putea astfel vedea în ce măsură Cantemir era la curent cu lucrările similare din vremea lui și în ce măsură a venit cu câteva puncte de vedere originale.

Cantemir este și el preocupat de necesitatea de a dovedi că neamul său este de obârșie latină, ca argument pentru revendicarea dreptului la o viață de stat autonomă. Însă la el nu este vorba doar de obârșia latină a neamului, așa cum susținuseră și cronicarii, ci de o statornicire a românilor pe teritoriul lor. Cum prea bine spune Iorga: „două legături sunt stabilite de Cantemir: legătura între românii de pretutindeni și legătura românilor de pretutindeni cu pământul românesc. Fără îndoială, aceasta era una din cele mai mari idei ale neamului nostru...” astfel că „peste tot, ceea ce armonizează și leagă la un loc materialul de fapte pe care îl mânuia, era lumina cu totul nouă, pe care el o arunca uneori și spre viitor”. În două domenii mai ales ea se manifestă: până la el geografia era o înșiruire de nume; nu era nici o singură operă în Europa în care să vedem viața întregă a unui popor, așa cum este cazul cu *Descrierea Moldovei* a lui Cantemir.¹⁹

¹⁹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, pp. 403-404, București, 1901.

Aceste observații ale lui Iorga nu sunt făcute la întâmplare, căci într-adevăr el socotește că sinteza dintre disciplina istoriei și a geografiei este elaborată temeinic, sistematic, bazată pe o cunoaștere „geografică” aflată la cel mai înalt nivel atins la acea vreme, geografie care ea însăși era concepută ca o sinteză a nenumărate discipline, cuprinzând toate elementele de care am vorbit când am amintit de Francesco Sansovino și de „statistica” lui.

Vestita *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir, redactată în 1716, pe când se afla fugit în Rusia, denotă totuși existența unor studii mai vechi, făcute pe când era încă în Moldova, bazate deseori nu numai pe observații directe, ci și pe „experimentări” fizice propriu-zise, (precum cele privind greutatea apei râului Prut), pe o cunoaștere a tot ce se scrisese până la el și o sistematică muncă de interogare a pământenilor în măsură să-l informeze asupra multiplelor probleme care îl interesau, de la cele pur geografice, în sensul actual, restrâns, al cuvântului, până la cele de ordin lingvistic, etnografic, folcloric și de psihologie socială. Faptul că din acest punct de vedere cartea lui Cantemir rămâne un izvor nesecat de informații, este un adevăr unanim știut. Sunt anume probleme în care e cu neputință să nu iei ca punct de plecare textul lui Cantemir, în ciuda deselor naivități pe care le cuprinde. Dar când citești un text modern, să spunem cu privire la „căluș” și constăți că autorul etnograf de școală nouă nu l-a citit sau dacă l-a citit nu l-a înțeles pe Cantemir, nu se poate să nu ajungi la concluzia că Dimitrie Cantemir știa mai bine și înțelegea mai adânc fenomenele noastre sociale decât unii din pretențioșii erudiți de azi.

Dar la această descriere a Moldovei, nu numai amănuntele diverse interesează, oricât de valoroase ar fi, ci modul în care ele se îmbină în așa fel încât să dea cititorului o imagine de ansamblu despre viața socială a țării, într-o ordine sistematic-teoretizată, atât de vizibil urmărită încât pare a fi opera unui - naiv încă - începător întru ale sociografiei.

Astăzi nu am mai folosi modul lui de distribuire a materiilor, despărțindu-le în două părți: una „geografică”, alta „politică”, introducând în cea geografică nu numai probleme de hotare, ape, munți, câmpii, plaiuri

și animale, ci și analize economice ale târgurilor; iar în partea politică nu numai informații privind organizarea statului, a armatei, a fiscoi, ci și o lungă serie de obiceiuri, ceremonii, năravuri ale populației, care sună minor față de felul cum se face azi analiza claselor sociale. În plus, într-o a treia parte a volumului, sunt incluse studii despre religia ortodoxă, organizarea bisericească, precum și despre limba moldovenească. Nu s-ar putea spune că această schemă ar fi prea logică. Dar în tot cazul, vădește intenția de a povesti sistematic despre Moldova tot ceea ce bănuia autorul că ar ușura cunoașterea și înțelegerea ei. Iar faptul că volumului i se adaugă și o hartă din 1700,²⁰ document extrem de important, face ca această Descriere a Moldovei să nu fie numai una din cele mai prețioase, prin data apariției ei, prin masa mare de informații strânse și prin metoda folosită pentru a le strânge.

Se insistă deseori de unii comentatori asupra ideii că în lucrările lui Cantemir scrise în românește, precum în *Istoria ieroglifică*, s-ar recunoaște o puternică influență folclorică locală, Cantemir însuși insistând să arate că a cuprins în lucrarea sa, nu mai puțin de 760 de proverbe, pe care Perpessicius le socotește a cuprinde „o bogăție de sentințe, atâtea din ele zicători românești”, rădăcinile lor fiind „de cel mai autentic popular”, Cantemir folosind „însuși suctul limbii și înțelepciunii populare, pe lângă atâtea alte creațiuni ale spiritului său aforistic”, în același sens abundând și alții, precum P. P. Panaitescu și G. Călinescu.

În realitate nu e vorba aici de vreo influență folclorică românească, ci mai curând - așa cum cred alți interpreți - de o influență orientală, care îl îndeamnă să agrementeze textele serioase cu o sumă de basme, anecdote, zicători, paremii și proverbe; ceea ce este o caracteristică nu numai a lui Cantemir ci și a multora din vechii noștri cărturari, interesante mituri de orient și occident.

²⁰ Analizat din acest punct de vedere de către Vintilă Mihăilescu în ediția Editurii Academiei (din 1973, București) a lucrării *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, cu traducerea românească a lui Gh. Guțu, indice Ioana Constantinescu și o notă asupra ediției de D. M. Pippidi.

4) Problemele din epoca fanariotă până la Regulamentele Organice

a) Caracterizarea socială a epocii

Îndeobște se socotește că epoca fanariotă începe în Moldova în 1711, data fugii lui Cantemir în Rusia și în Țara Românească la 1716, după decapitarea în 1714 a lui Constantin Brâncoveanu, și se sfârșește în 1821 după răscoala lui Tudor Vladimirescu. Dar „epocile sociale” nu încep și nu sfârșesc la date fixe; periodizarea istoriei pe „epoci”, nu este decât o modalitate de a marca existența, tipologic deosebită, a unor „structuri sociale”, care se succed în timp prin lente și lungi procese sociale de destructurări și restructurări, ele putând fi marcate prin câteva „evenimente” singulare, care, măcar din punct de vedere didactic, pot fi socotite „pietre de hotar”, mai curând simbolice decât reale.

Epoca fanariotă nu poate fi precizată prin asemenea evenimente, precum ar fi apariția unor domnitori greci, sau și negreci dar veniți din Fanar pe calea dictatorială a Stambulului și nici prin năvala unor mase de familii balcanice, unele de veche obârșie bizantină, încuscrindu-se cu familia băștinașe muntene sau moldovene, ajunse a se împământeni desăvârșit, reprezentând de fapt un aspect a ceea ce Nicolae Iorga a numit a fi „Bizanț după Bizanț” dar și a altora, mai modeste, bogate, cu influență totuși la Sublima Poartă. Acești „fanarioți” formaseră laolaltă o „boierime țarigrădeană”, aflată în luptă cu boierimea „de țară” mult înainte de „epoca fanariotă” și nu pot fi deci socotiți a forma caracterul deosebit al acestei epoci.

Ceea ce constituie miezul crizei sociale caracterizând această epocă „fanariotă”, derivă din cele până acum arătate cu privire la începutul decadentei Imperiului Otoman, sub presiunea imperiilor înconjurătoare, la care se adaugă însă și puterile occidentale aflate în plină ascensiune capitalistă, dornice să-și deschidă și în Orient piețele lor de desfacere prinse de altfel ele înșile în rivalități conflictuale cu privire la rezolvarea „chestiunii orientale”.

Pentru a face față problemei, Imperiul turcesc, voind să evite „trădările” domnitorilor români, au recurs la înlocuirea lor prin „funcționari” aleși dintre „grecii” din cartierul Fanarului, rezervat acestor străini, stând de multă vreme în legătură cu comerțul Levantului, folosiți fiind și ca agenți diplomatici ai turcilor. Îndeobște oameni de înaltă cultură, atât orientală cât și occidentală, numiți cu titlu temporar în calitate de „gospodari” ai țărilor românești, aveau prea puțin interesul de a cerceta și cunoaște marile probleme ale țărilor de a căror soartă erau răspunzători. Sarcina lor era de a sluji interesele Imperiului Otoman atât din punct de vedere diplomatic cât și pentru a asigura în țară liniștea publică, plata regulată a haraciului și executarea muncilor cerute de nevoile armatei turcești aflate în continue războaie.

Sarcina nu era ușoară, pentru că se făcea simțită din ce în ce mai puternic ingerința puterilor străine aflate în plină expansiune capitalistă, problema de bază a epocii fiind tocmai impactul din ce în ce mai hotărâtor al comerțului cu Occidentul.

b) Înglobarea noastră în sistemul capitalist european

Judecând problemele sociale ale epocii din acest punct de vedere al procesului social de pătrundere a capitalismului în țările noastre, suntem obligați a delimita în sânul epocii fanariote două subfaze, una care începe cu încheierea tratatului de la Kuciuc Kainargi din 1774 și alta cu tratatul de la Adrianopole din 1829, până la revoluția din 1848. Ele reprezintă o cotitură hotărâtoare în procesul de înglobare a țărilor noastre în rulajul comercial al economiei mondiale capitaliste, antrenând prezența sporită a puterilor străine, din ce în ce mai interesate de piața comercială ce s-ar fi putut deschide în Imperiul Otoman prin obținerea dreptului de liberă circulație pe căi maritime, fluviale și terestre, a mărfurilor și deci și a negustorilor, implicând dreptul de a instala consulate care să le poată apăra interesele.

Rusia este cea dintâi care instalează în 1782 consulate în Muntenia și în Moldova, cu rosturi nu numai consulare ci și de supraveghere a

politicii locale, de documentare și desigur și de spionaj propriu-zis.²¹ Obțin apoi aceleași drepturi consulare Austria în 1783, Prusia în 1784, Franța în 1798 și în sfârșit Anglia în 1853, aceasta din urmă aparținând însă unui cu totul alt ciclu de împrejurări.²²

Centrându-se astfel atenția statelor învecinate asupra țărilor noastre, este firesc ca la cererea acestor consulat să se fi alcătuit o serie de rapoarte, studii istorice, geografice și statistice și să se fi ridicat hărți de armatele de ocupație rusești și austriece, istoricii de mai târziu având astfel posibilitatea să-și dea mai bine seama de realitățile sociale ale vremii.

Această nouă fază a epocii fanariote se termină prin tragedia Eteriei, răscoala și asasinarea lui Tudor Vladimirescu, cu care se și încheie unul din aspectele „fanarotismului”, revenindu-se la sistemul domnilor pământeni, urmat de războiul ruso-turc, ocuparea țărilor române de către armatele rusești și punerea lor sub „suzeranitatea” acestora, de fapt administrarea lui Kisseleff și edictarea Regulamentelor Organice în 1831 în Muntenia și 1832 în Moldova, în jurul cărora se vor purta de aci înainte luptele ideologice din preajma revoluției din 1848.

5) Gânditorii sociali ai epocii

Epoca fanariotă este, din păcate, caracterizată printr-o încetare aproape completă a lucrărilor de analiză a problemelor sociale românești. Nu putem decât să confirmăm, cu părere de rău, opinia lui Mihail Kogălniceanu care constata că „în Moldova, Costineștii, Dosoftei mitropolitul, Dimitrie Cantemir și în Valahia Radu Greceanu și câțiva alții,

²¹ Nicolae Iorga afirmă în *Istoria românilor prin călători*, vol. III, București, 1929, că primul consul rus nu era decât un „simplu spion”.

²² Andrei Oțetea, „Înființarea consulatelor franceze în țările noastre” în *Revista Istorică*, XVIII, București, 1937. - C. Șerban, „Înființarea consulatelor ruse în Țara Românească și Moldova”, în *Studii și Cercetări de Istorie Medie*, anul II, nr. 1, București, 1951.

se arată, ori cu câțiva ani înaintea domnilor străini, ori chiar la începutul oblăduirii lor. Aceștia sunt cele de pe urmă lucriri ale unei candelă aproape de sfârșit. Lumina pe urmă se stinge, întunericul se întinde apoi asupra României de la 1711 și până la 1821, mai mult de un secol, un singur bărbat însemnat, o singură stea strălucitoare nu se mai ivește pe orizontul negru al patriei”.²³

Totuși, Nicolae Iorga mai citează un autor „necunoscut”, a cărui lucrare, (mai curând „note descriptive geografice aruncate pe hârtie”), oferă un mare interes, căci în afară de Dimitrie Cantemir și de acest anonim, alți autori nu se cunosc în această epocă. Nicolae Iorga apreciază că „acest boier sau logofăt muntean, care nu ne-a transmis numele, era un om învățat, o inteligență clară și un scriitor corect”. Planul lucrării sale cuprindea capitole despre hotare, întindere, mărime, locuitori, aer, ape, nume, împărțiri administrative, guvern, religie, ierarhie, cultură, zidiri și antichități, venituri, limbă, domni, „orânduiala Domnilor acestei țări”, fundațiile lor, orașe, biserici și mănăstiri”.²⁴

De asemenea, mai e citată o descriere a țării, lucrare de geografie și istorie, cuprinzând trecutul Țării Românești, viața economică, comerțul și agricultura sa etc., publicată - fără nume - la Viena în 1806, atribuită de obicei lui Mihail Cantacuzino banul; ea trebuie pusă în legătură cu lucrarea fraților Tunusli, scrisă în grecește, tot la Viena în 1806 (tradusă de G. Sion în românește, în 1863). S-ar mai putea adăuga cartea lui Dionisie Fotino, *Istoria vechii Dacii*, în trei volume (1810-1819).

Dar cu aceștia, seria „sociografilor” meritând a fi pomeniți într-o istorie a gândirii social-politice românești, se încheie, întreaga silință a oamenilor noștri de cultură din această epocă fanariotă, refugiindu-se mai mult în cultivarea cărților bisericești, filosoficești și de înțelepciune populară, asupra cărora s-au și făcut remarcabile studii, semnalându-se

²³ M. Kogălniceanu (1852) extras din vol. II, *Scrieri istorice*, în ediția Al. Zub, București, 1976, pp. 453-454.

²⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I (București, 1901) p. 504.

în special aderarea lor la curentele umaniste și mai ales meritele lor privind crearea limbii românești culte, prea puțin putându-se însă reține din punctul de vedere care ne interesează acum.²⁵

6) Cercetători străini ai problemelor noastre sociale

Avem însă o serie de lucrări ale unor străini rezidând mai multă vreme în țară, fie ca secretari ai domnilor, fie roind în jurul consulatelor nou înființate. Multe din ele sunt scrise cu pricepere și bună credință, altele însă, dimpotrivă, cu dușmănie și nepricepere; toate folosesc însă textele lui Cantemir și ale lui Cantacuzino stolnicul. Nu este cazul să intrăm în analiza critică a tuturor acestor lucrări, ceea ce totuși merită să fie făcută cândva, la un proxim prilej. Ne mărginim să semnalăm însă câteva din lucrările care pot fi socotite de bază și se cuvine a fi consultate de orice cercetător al vieții noastre sociale, fie el istoric sau sociolog.

Este astfel necesar să amintim, ceva mai pe larg totuși, de scriitorul cu totul original și interesant care a fost italianul Antonio Maria del Chiaro, secretarul lui Constantin Brâncoveanu, care a scris în 1728 o *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia*, republicată în 1914 de Nicolae Iorga, care a considerat pe drept cuvânt că merită să fie cunoscută de un public larg, date fiind informațiile istorice, geografice, economice, etnografice și folclorice, pe care le cuprinde, strânse fiind de cineva care a stat destul de multă vreme în țară și într-o slujbă care îi permitea să fie la curent cu multe fapte și obiceiuri și care se arată a fi fost un bun observator. Astfel, găsim la el știri despre care alții nu ne spun nimic, părându-le desigur a fi fără importanță. Acest del Chiaro aparține mai mult epocii prefanariote, măcar că și-a publicat lucrarea în timpul lui Mavrocordat. Este semnificativ faptul că după del Chiaro, adică după

²⁵ Alexandru Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, studii și texte (Edit. pt. literatură, București, 1968).

1720, va trebui să treacă o jumătate de veac de tăcere, adică până după tratatul de la Kuciuc Kainargi și după instalarea consulatelor străine la noi în țară, până când să se poată înregistra alte lucrări de seamă.²⁶ Astfel e de citat Jean Louis Carra, venit în țară cu intenția de a face negustorie, dar pare-se că, nereușind, prinde dușmănie față de noi și publică în 1777, la Iași, o *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état de ces deux provinces* (tradusă în românește de N. Orășanu, la 1850).

Din 1778 avem lucrarea importantă a generalului austriac P. G. de Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, tipărită la Frankfurt.

Din 1781, apărută la Viena, avem lucrarea lui Franz Joseph Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens; das ist die Walachey, Moldau und Bassarabien*, în trei volume, plus încă două rămase în manuscris, pe care N. Iorga îl socotește a fi foarte bine informat cu privire la lucrurile noastre, mai ales a celor din Principatul Munteniei. Venit cu armata austriacă, urma să deschidă o facultate de drept, solicitat fiind în acest sens de Calimachi; nereușind, încearcă să facă diferite afaceri, dar nici pe acestea nu le reușește. Ar fi dorit să fie numit consul, dar este înlăturat de rivalul său, austriacul Ștefan Raicevici. În urma acestor eșecuri prinde dușmănie împotriva românilor, ponegrindu-i. Sulzer folosește pe Cantemir și pe Bauer, alcătuiind o hartă a Țării Românești precum și un plan al Bucureștilor.

În 1787 intervine însă „cel mai distins document de înțelegere binevoitoare pe care vreun străin l-a dat până la timpul nostru despre țările românești”, cum afirmă Nicolae Iorga. Este vorba de lucrarea lui Alexandre de Hauterive (1751-1830), fost secretar al lui Alexandru Mavrocordat Firaris, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, présenté à son excellence A.S. le Prince Alexandre*

²⁶ Lista lor se poate găsi în *Bibliografia istorică a României* (Edit. Academici, București, 1970), fiind de consultat în special Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, cu foarte utile comentarii și note critice.

Ypsilanti, hospodar régnant en 1787. Lucrarea a fost tipărită în 1914 de către Academia Română cu o traducere românească, Iorga adăugând că „este desigur cea mai remarcabilă operă datorită unui călător prin țările noastre în secolul al XVIII-lea”.

Urmează apoi în 1788 lucrarea lui Ștefan Raicevici, negustor din Raguza, ajuns preceptor al copiilor lui Alexandru Ipsilanti, apoi consul austriac, tipărită la Neapoli, *Osservazioni storiche, naturali e politiche interno la Valachia e Moldavia*, cu traduceri în franceză și germană.

În 1805 și sasul Andreas Wolf scrie un *Beiträge zu einer statistisch-historische Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, în două volume, pe care Iorga le consideră mai complete decât ale lui Wilkinson, consulul englez al cărui *Account of the Principalities of Walachia and Moldavia* a fost tipărită la Londra în 1820 bucurându-se de mai multe ediții și traduceri precum cea intitulată *Tableau historique, géographique et politique de la Valachie* (Paris, 1824).

Adăugăm că tot datorită unor lucrări străine dispunem și de o serie de hărți, executate în legătură cu interese militare rusești și austriece, dintre care unele sunt deosebit de importante, precum este harta austriacă a lui Schwantz din timpul ocupației austriece, și harta tot austriacă din 1770, analizată de către G. Vâlsan, făcută pare-se după o altă hartă, rusească, poate după o alta încă mai veche, în legătură probabil cu harta lui Rigas în șase bucăți, tipărită de Iorga în volumul *Documente cu privire la familia Calimachi*, făcută după o hartă a lui Josif Moesiodux de pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea, harta rusească din 1835 comentată de C. C. Giurescu.²⁷

Se cuvine însă a fi subliniat că în toate aceste manuscrise și mai ales hărți, sunt cuprinse o serie de informații privind numărul localităților, toponimia, volumele lor demografice, ceea ce este explicabil dat fiind că asemenea lucrări erau înfăptuite în folosul unor armate de ocupație, care aveau nevoie să cunoască capacitatea de cartiruire și găzduire a unor armate de ocupație,

²⁷ Asupra tuturor acestor hărți, de consultat lista cuprinsă în *Bibliografia geografică sumară a României* (București, 1947), de Victor Tufescu și Ana Toșa.

dar care alcătuiesc astfel, pentru noi, o sursă de informații sociale care trebuie să neapărat folosite în studiile de sociologie istorică.

Amintim că în această direcție au fost făcute începuturi extrem de valoroase, care se cuvin a fi continuate sistematic, exemplul fiindu-ne dat de doi excepționali pătași ai „Școlii de sociologie românească”, Ion Conea și Ion Donat, amândoi participanți la campaniile de monografie sociologică, adepți și ei ai procedurii de sintetizare a disciplinelor geografice, toponimice, demografice, antropogeografice și economice, preconizat de această „Școală”.²⁸

²⁸ Subliniem că în afară de cele publicate de acești doi cercetători, de pe urma lui Ion Donat ne-a rămas un manuscris deosebit de important, rod al unui efort creator de cartografiere a datelor cuprinse în catagrafiile din vremea Regulamentelor Organice, în continuarea unor studii întreprinse mai întâi de Anton Golopenția privind istoria demografiei noastre, continuate de Donat (în colaborare cu L. Retegan, cu o întreagă echipă alcătuită încă din timpul când asemenea lucrări erau conduse de Iorgu Iordan și care, după câte sunt informat, ar cuprinde textul gata de tipar pentru analizarea problemei acestora în ce privește Oltenia și încă un județ din Muntenia; care sperăm să poată vedea lumina tiparului). – *(In 1999 a apărut la Craiova în editura Helios „Catagrafia obștească a Țării Românești din 1831” sub semnătura lui Ioan Donat, a lui Ion Pătroi și Dinică Ciobotea – P.H.Stahl.)*

MAREA PROBLEMĂ A „CHESTIUNII RURALE”

Din cele până acum arătate s-a putut constata că țările noastre au avut de făcut și de rezolvat o serie de grave probleme „geopolitice”, centrate în ultima vreme în jurul „chestiunii orientale” provocată de dezagregarea Imperiului Otoman. Era de fapt o continuare a unui mai vechi curent de „Drang nach Osten” -, adică de înaintare pe toate planurile, materiale și spirituale a țărilor din Apusul Europei spre părțile ei răsăritene.

Ce apare însă ca fenomen nou, este seria de covârșitoare influențe exercitate de către sistemul social capitalist, născut în Apusul Europei, având multiple consecințe, politice, economice și culturale, determinând țările răsăritene să se trudească a obține o „modernizare” a formelor de viață.

În capitolul de față analizăm pe acei gânditori autohtoni care au teoretizat problema „oborârii” rămășițelor „feudale” care caracterizau încă la începutul veacului trecut situația țăranimii noastre, datoare cu dijma și claca față de o boierime latifundiară, exploatoare din toate punctele de vedere a resurselor economice ale țării. Lupta socială dintre această țăranime aservită și clasa boierească, poartă numele convențional de „chestiune țărănească” (sau „rurală”). Va fi deci vorba în primul rând de gânditorii revoluției din 1848 cei dintâi fiind împotriva „Regulamentelor Organice” care consfințeau starea de aservire țărănească în forme devenite insuportabile. Pentru a înțelege însă valoarea teoretică a gândirii teoretice „pașoptiste” e necesar să lămurim mai întâi caracterele specifice ale chestiunii țărănești, printr-o scurtă schițare a istoriei ei.

În ce ne privește, o vom lega de problema celui de „al doilea servaj”, pe care ulterior o vom urmări până la formele ei ultime, ale „neoiobăgiei”.

1) Problema socială a celui de „al doilea servaj”

Existența problemei sociale a unui „al doilea servaj” a fost pusă mai întâi de F. Engels în câteva scrisori către Karl Marx, datate din 1882, în care semnala un episod paradoxal al istoriei capitalismului, care, în loc să ia naștere în sânul feudalismului, depășindu-l, dimpotrivă îl provoacă, pe calea unui impact al pieței capitaliste, silind țările de la Est de Elba să introducă servajul în dauna unei țărăniimi până atunci rămasă liberă, sau să înăsprească servajul, acolo unde, precum în Germania Centrală, el se afla în curs de dispariție.

Această introducere a servajului (sau înăsprire a lui) a avut loc pretutindeni, în toate țările din răsăritul și centrul Europei, începând de pe la sfârșitul veacului al XVI-lea și a fost numit „al doilea” pentru a-l deosebi de „cel dintâi”, adică de servajul feudal clasic, occidental, al cărui declin începuse încă din veacul al XIII-lea. De această problemă s-a ocupat ulterior și Lenin, studiind ceea ce a numit a fi „calea prusacă de pătrundere a capitalismului în agricultură”, centrând problema pe constituirea unor „domenii muncite în clacă”, ca mod de producere a unor cereale-marfă cerute de piața capitalistă. - Au urmat apoi o serie destul de lungă de cercetători germani, sovietici, maghiari, austrieci, polonezi, printre care și polonezul Jerzy Topolski (1965) care a elaborat o întreagă teorie a „refeudalizării” Europei ca fenomen general al întregului continent, urmat de Witold Kula (1970) care a propus chiar un „model” teoretic - explicativ al „domeniilor muncite în clacă”, a așa-numitelor Folwarczuri poloneze.

Problema acestui „al doilea servaj” nu a preocupat însă mai deloc pe istoricii noștri; cu excepția lui David Prodan ale cărui lucrări despre „iobăgia transilvăneană” sunt un model al genului. Altfel, doar Andrei Oțetea a redactat două scurte studii (care se contrazic între ele - 1959, - 1960) despre problema celui de al doilea servaj, din care rezultă însă că acest istoric nu a înțeles despre ce este vorba. În necunoașterea a literaturii problemei fiind, Oțetea a interpretat formula de „al doilea servaj” în sensul că ar fi existat mai întâi un „prim servaj” care ar fi dispărut, fiind înlocuit apoi cu un „al doilea”. În Țara Românească de pildă el a crezut că „servajul” a existat încă de la întemeierea statelor noastre autohtone.

admițând fără ezitare, „teza latifundiară” susținută istoric de C. Giurescu, în pofida lui Nicolae Bălcescu sau Nicolae Iorga; ar fi intervenit apoi suprimarea acestui prim servaj prin eliberarea de „rumânie” a țăranilor, pentru ca apoi, din nou, să intervină un nou servaj, deci „al doilea”. - Problema a mai fost menționată (dar nu studiată), de Valeria Costăchel și P.P. Panaitescu; aceștia însă fără să cadă în greșeala provenită din interpretarea superficială și eronată a termenilor de „al doilea”.

Am încercat, într-o lucrare care sper să apară cândva,¹ să studiez această problemă dintr-un punct de vedere comparativ european. În locul de față e necesar totuși să arăt la ce concluzii am ajuns. Astfel, cred că:

a) La origini, după întemeierea statelor autohtone, țăranimea, deși „liberă” era exploatată de către clasa boierească în sistem „tributar”, continuare a celui practicat de nomazii cumani.

b) Pe la sfârșitul veacului al XVI-lea, deci simultan cu ivirea pretutindeni în Europa marginală a unei noi forme de servaj (al doilea,) o mare parte din țăranime a fost redusă în stare de „servaj” de „rumânie”, (sau de „vecinătate”) semnificativă fiind „legătura lui Mihai”.

c) Aceasta este epoca în care are loc constituirea marilor „domenii muncite în clacă”; lupta socială caracteristică a vremii fiind nu atât „servajul” țăranimii cât acumularea latifundiară de sate, curbele statistice arătând creșterea asimptotică a statelor „cnezești” căzute în stare de clăcășie, dublată de o alta, arătând efortul invers al satelor de a se elibera de „rumânie”, cumpărându-și cu bani grei libertatea, redevenind „cnezești”.

d) Modul de producere al marilor domenii muncite în clacă se dovedește însă curând a nu fi economic rentabil,² ceea ce obligă la trecerea

¹ Lucrarea, aflată încă în manuscris, e intitulată: *Despre al doilea servaj; analiză de sociologie europeană comparativă*. Adaugă încă lucrarea lui Daniel Chirot *Social Change in a Peripheral Society: the Creation of a Balkan Colony* (New York, 1976) care folosește o parte din prelegerile mele publice pe această temă. - Vezi și lucrarea antologică *Le deuxième servage en Europe centrale et orientale* (1970) cuprinzând și un studiu al meu pe această temă și comentarea lui.

² Asupra acestei probleme vezi J. Nichtweiss „Le deuxième servage, la „voie prussienne” et le développement du capitalisme dans l’agriculture de l’Allemagne de l’Est” (în „Le deuxième servage”, revista *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, 1970).

la o nouă formă de exploatare a țărănimii, care prin acțiunile „mavrocordăteștilor” este „liberată” din „rumânie” dar transformată în „clăcășie”, adică în țărănime neredusă în robie propriu-zisă, datorate totuși cu prestarea dijmei și a clăcii, în condiții fixate prin dispoziții statale: este regimul așa-numit al „clăcășiei urbariale”, care se va continua necurmat,³ în condiții din ce în ce mai aspre pentru clăcași, până la deplina lor formulare de către „Regulamentele Organice” care, cum vom vedea, reprezintă o primă încercare de „modernizare” a proceselor de producție agrară printr-o soluție de compromis.

Asupra acestui aspect al problemei vom insista pentru că în jurul apar o sumă de teorii și doctrine social-politice care încearcă să pledeze teze diverse; unele favorabile țărănimii, altele boierimii, variind de la epocă la epocă, sub formele diverse însoțind mișcarea revoluției din 1848, împotriva Regulamentelor Organice, frământările din jurul Legii Rurale din 1864 și până la urmă cele ale neoiobăgiei și ale marilor răscoale țărănești, dintre care cea din 1907 era cât pe ce să pună în cauză însăși existența statului.

2) Etapa finală a Regulamentelor Organice

În vremile când au fost edictate Regulamentele Organice (în 1831 în Țara Românească și în 1832 în Moldova) vechile probleme ale „clăcășiei urbariale” se schimbaseră. Nu mai era acum vorba să se edicteze noi „urbarii” reglementând drepturile și îndatoririle țăranilor și boierilor cu privire la muncile agricole, ci de marele proces al lichidării regimului

³Totuși pentru a ne da seama de covârșitoarea importanță a acestui regim urbarial, menționăm următoarele decizii: Hrisovul lui Constantin Racoviță (1752), întâiul așezământ al lui Grigore Ghica (1766), Așezământul lui Grigore Calimah (1768); Al doilea așezământ al lui Grigore Ghica (1777), Pravilniceasca condică lui Ipsilanti (1785); Hrisovul lui Al. I. Mavrocordat (1785); Hrisovul lui Mihail Șuțu (1794); Așezământul lui Alexandru Moruzi (1791); Hrisovul lui Alexandru Moruzi (1792); Hrisovul lui Alexandru Moruzi (1805); Condica lui Caragea (1817); Așezământul lui Ioniță Sandu Sturza (1828).

„feudal” și înlocuirea lui cu cel „modern”, „capitalist”; de trecere adică de la o economie casnică închisă, de autoconsum, la una de producție de cereale-marfă având acces asigurat la piața capitalistă mondială. Aceasta implica și modernizarea întregii noastre vieți, atât politice, cât și în general „culturale”.

Regulamentele Organice sunt în acest sens cea dintâi încercare de „modernizare” a țării printr-o soluție de compromis între dorințele adverse ale categoriilor sociale aflate în luptă, boierimea de o parte și țărănimea de alta.

Ținând seama de legea sociologică, bine știută, că orice „mod de exploatare” e obligat a ține seama de caracterele specifice ale „modurilor de producție” supuse exploatării, sper că nu va fi cu supărare dacă vom începe analiza acestor serii de probleme sociale printr-o cercetare a „modului de producție” specific acelor vremuri și nici dacă acest „mod de producție” îl vom analiza începând cu arătarea tehnicilor agro-pastorale pe atunci folosite, precum și a relațiilor juridice, ale „obiceiului pământului”, care legau în anume sistem de „relații de producție” pe utilizatorii, cu diverse titluri, a mijlocului de producție care la acea vreme era precumpănitor, terenul pastoral și agricol al țării.

3) Caracterele proceselor de producție agrară în tehnica „moinei”

De la început, ele se adeveresc a fi cu totul altele decât cele existând în restul țărilor de la răsărit de Elba, unde „impactul capitalist” s-a exercitat asupra unei economii agrare organizate în forma social-economică a „Dreifelderwirtschaft”-urilor transformate în sistem de „Kopelwirtschaft”, implicând operațiuni de „Ablegung”, adică de despuiere a țăranilor de drepturile pe care le aveau asupra loturilor lor aflate în toate cele trei tarlale ale satului, comasarea tuturor acestora în marile domenii muncite în clacă aflate în proprietatea particulară a unui senior (în forma „Ritterguturilor” și în Folkwarcurile poloneze).

Nimic din toate acestea în țările noastre, căci aci se mai practica încă tehnica agricolă rudimentară „în moină”, în cadrul unor organisme sociale sătești de tip „devălmaș”. Unii din istoricii noștri, de pildă P. P. Panaitescu, socotesc totuși că și în țară la noi s-ar fi practicat sistemul „Dreifelderwirtschaftului”, al agriculturii în trei tarlale. Ceea ce este însă o inadmisibilă eroare căci ne împiedică să înțelegem corect natura relațiilor sociale care au stat la baza luptelor dintre boierime și țărănime, deci și a formelor în care s-au constituit la noi „marile domenii latifundiare” care au format temeiul acelei „României eminentemente agricole” care a dăinuit până la radicala ei desființare abia după 1944.

Agricultura practică la noi avea un rudimentar caracter „itinerant” așa-numit „în moină” care a mai fost practicat încă până în zilele noastre în unele regiuni mai întârziate din țară. Procedeu a mai putut fi deci observat de sociologi, de etnografi și de vechii noștri agronomi, dovedindu-se a fi următorul: se „deștelenea” un loc aflat în „țelină” (un loc „durat”) obținându-se astfel un „loc curat” (de la latinescul *curo-curare*); sau se defrișa din pădure un „runc” „un laz, o „secătură”, o „arșiță”) care se ara, se însămânța, obținându-se o primă recoltă numită „în țelină”. Locul odată „spart”, se putea ara o a doua oară, recolta obținută fiind numită „în prosie”; după care putea urma o alta „în răsprosie” și eventual încă una „în samulastră”, ieșită adică „sălbatec” din scuturătura ultimului seceriș. Culturile „în prosie” și „răsprosie” purtau și numele de „moină”.⁴

Un astfel de loc „curat”, după câteva însămânțări succesive, înceta de a mai fi tot atât de rodnic ca la început; „istovit” fiind, era părăsit și înlocuit cu un alt teren, încă virgin, deci mai rodnic. Culturile agricole nu erau făcute, deci an de an, pe aceleași terenuri, ci erau itinerante, adică „mutătoare” de la un loc la altul, la libera voință a agricultorilor, care deci nu posedau terenuri în stăpânire veșnică, ci doar vremelnic. Cu excepția

⁴ Termenul e folosit și în Regulamentele Organice care amintesc de arături făcute „în țelină” deosebite de cele făcute „în moină”; în Muntenia folosindu-se termenii de „arătură în țelină” și „în loc spart”. Folclorul păstrează vie amintirea acestui procedeu agricol (Cf. H.H. Stahl, studiul „Plugușorul”, în volumul *Eseuri critice*, București, 1983).

desigur a terenurilor plantate cu vie sau cu pomi roditori sau pe care se construiseră case și diverse acareturi. Dar și aceste locuri erau stăpânite doar atâta vreme cât erau efectiv folosite, părăsirea lor însemnând renunțarea la orice drept asupra lor. Din punct de vedere juridic, locurile acestea se aflau luate în „stăpânire locurească”.

Când în 1927 am studiat regiunea Vrancei aceste „stăpâniri locurești” erau dominante, toți sătenii având drept la luarea în posesiune a unui loc „vălmaș”, potrivit poremiei juridice „oricine, oriunde și oricât”, sistem căruia i-am dat numele convențional de „devălmășie absolută”, spre a o deosebi de situația în care obștea dispunea împărțirea unui anume teren suprasolicitat, în fâșii egale, numite „delnițe” și distribuite celor în drept prin tragere la sorți.

Peisajul agricol⁵ rezultat din această tehnică agricolă a „moinei” era cu totul altul decât al „Dreifeldwirtschaft”-ului, căci în loc să avem o vatră de sat aglomerată, din care să pornească trei drumuri despărțind cele trei „tarlale”, în sistemul „moinei” avem dimpotrivă o vatră de sat împrăștiată pe un teritoriu devălmaș presărat cu mici petece insulare de „ogoare” mutătoare; plus „locuri” închise între garduri, construite nu ca semne de proprietăți ci doar pentru paza de peste noapte a vitelor lăsate să pască libere pe izlaz (care de altfel poartă numele de „mutări”).

Ne lipsesc descrierile contemporane cu privire la tehnicile agricole de pe vremuri. Putem folosi totuși o descriere datând din 1710-1714 lămuritoare totuși a tehnicilor tradiționale ale „moine”-i. Este de pildă descrierea germanului Weismantel care arată că în Moldova „nici un țăran nu are pământul lui propriu și bine hotărnicit, ci acolo unde vrea și când vrea, se apucă de arat; el înjugă 5 ba chiar și 6 perechi de boi la plug și merge cu ei la câmp și încearcă mai întâi în mai multe locuri deosebite, unde i se pare lui că este mai bine și unde pământul este mai bun; și după aceea ară și seamănă cât îi place; acesta este apoi pământul lui cât timp stau bucatele pe el. Peste un an el poate să are iar alt pământ, mai bun,

⁵ H. H. Stahl, „Techniques agraires, coutumes juridiques et paysages ruraux”; *Revue roumaine d'histoire*, XX, 3, 1981.

într-alt loc mai bun, fie că ară câmpii sau fânețe - ei fac numai o singură arătură - ei pot semăna orz sau grâu, porumb, mei, etc., chiar dacă mai înainte iarba fusese de înălțimea omului. Și în multe locuri când merg prin iarbă, caii și boii abia pot fi zăriți, sau chiar deloc, ci trebuie ca văcarul acestor vite să le păzească stând călare, ca să le vadă, căci altfel le-ar pierde urma. Dar ca să nu obosească prea mult, țăranul ară în tot timpul anului abia câteva zile și pentru aceasta îi cresc bucate așa de multe încât poate hrăni cu ele 12-15 inși. El nu năzuiește să aibă din cale afară de mult, sau măcar de prisos; cu toate că este slobod să semene și o mie de banițe și chiar mai mult”.⁶

E de la sine înțeles că, de îndată ce recoltele avute în vedere vor urmări producerea de cereale-marfă cerute pe piața capitalistă, această stare patriarhală de lucruri nu va mai putea dura; căci atât țăranul cât și boierul aveau interesul de a obține cât mai mari cantități de produse pe care să le poată vinde contra bani. Aceasta înseamnă că era fatal să se ivească o luptă socială aprinsă între boieri și țărani, având interese economice rivale, și două concepții juridice înfruntându-se cu privire la drepturile de folosire a terenurilor.

4) Teoria proceselor sociale de dezagregare a sistemului agriculturii în moină

Acest sistem social-economic caracteristic vechilor noastre sate devălmașe pastoral-agricole, practicând o rudimentară agricultură itinerantă, „în moină”, nu era însă rațională și justificată economic decât doar atâta vreme cât pământul era încă destul ca să-l poată folosi liber

⁶ Cu bună dreptate Constantin Căzănișteanu o socotește valabilă și pentru secolele anterioare: și, adăugăm noi, rămâne valabilă și pentru vremea ulterioară din preajma Regulamentelor Organice. Cf. Constantin Căzănișteanu, *Pe urmele lui Mircea cel Mare*. (Editura Sport-Turism, București, 1987). - Vezi și comentariile judicioase din Căzănișteanu, op. citat. pp. 25-26.

toți locuitorii satului. Ar fi fost neeconomic să se insiste la punerea în cultură a unui aceleiași teren agricol, din ce în ce mai secătuit, cât timp existau încă imense terenuri virgine mai roditoare. Acest sistem social trebuia însă să fie depășit de îndată ce apăreau împrejurări noi, constrângătoare, pe care le putem enumera astfel:

a) Orice presiune demografică sporită, când oamenii ajung a fi prea mulți față de un teren rămas mic, silește să se recurgă la una din următoarele soluții: ori emigrarea surplusului demografic (deci restabilirea echilibrului dintre volumele demografice și capacitatea de hrănire a solului), ori introducerea unor sisteme agricole mai avansate (îngrășăminte, proceduri culturale sofisticate, asolamente, culturi alternante, unelte și vite trăgătoare), grație cărora de pe aceleași terenuri să se poată obține, an de an, recolte sporite.

b) Impunerea unei exploatări mai dure de către boierimea locală, (sau un stat cuceritor), care obligă pe agricultori să producă mai mult decât le este necesar supraviețuirii. Din acest punct de vedere țările românești au fost încă de mult silită să plătească un „haraci” din ce în ce mai apăsător Imperiului Otoman.

În plus, boierimea autohtonă ea însăși a fost silită să exploateze din ce în ce mai dur pe agricultorii țării pentru a plăti armatele mercenare care înlocuiseră vechea „oaste cea mare a țării” cu caracter țărănesc popular: ori, monezile lichide necesare nu puteau proveni decât din vânzarea peste graniță a produselor agricole și pastorale, totdeauna posibile în ciuda existenței „fiat”-ului, adică a monopolului comercial turcesc prin care se asigura aprovizionarea Constantinopolului.

Obținerea de cereale-marfă, deci exploatarea țăranilor, se putea asigura în două modalități: pe de o parte prin crearea de latifundii, adică sporirea numărului de sate din care se strâng dijmele tradiționale. Dar mai ales, pe de altă parte, se putea trece la crearea domeniilor muncite în clacă, adică la punerea în lucrare a unor exploatații agricole pe terenuri deținute în monopol de către un stăpân boier, lucrate însă prin munca forțată în clacă a țăranilor reduși în stare de servaj (legarea de glie denumită a lui Mihai).

Spre sfârșitul veacului al XVI-lea apar deci nu numai latifundiile boierești, acumularea adică de „stare” cumpărată sau stăpânită în silă, ci și „domeniile muncite în clacă” adică prin țărani aserviți, reduși în stare de rumânie sau vecinie, apoi sub forma clăcășiei urbariale din epoca fanariotică desfășurată de-a lungul veacurilor XVII și XVIII, până la deplina ei formă, a Regulamentelor Organice.

c) Acest proces social de trecere la o producție de cereale-marfă în cantități sporite a fost însă întărit până la proporții catastrofale, odată cu deschiderea pieței capitaliste europene care se face din ce în ce mai simțită pe măsură ce puterile europene impun Turciei un regim de liberă circulație a mărfurilor între Occident și Orient. A intervenit mai întâi pacea de la Kuciuc Kainargi din 1774, apoi cea de la Adrianopole, din 1829, care dau frâu liber transporturilor de mărfuri pe căi terestre, fluviale și maritime, piața internațională cerând cantități de cereale din ce în ce sporite, la prețuri mereu urcate.

S-a arătat încă demult de către teoreticienii noștri ce importanță decisivă a avut tratatul din Adrianopole asupra vieții noastre economice, deci și politice.⁷

Efectul impactului capitalist a devenit hotărâtor și imediat vizibil în veacul al XIX-lea, când marile întinderi pastorale, vastele bărganuri și izlazuri care acopereau majoritatea teritoriilor țării, colindate până atunci doar de turmele păstorilor, transhumanți sau ba, au fost „puse sub plug”, adică deștelenite, arate și însămânțate, toate având drept țel vânzarea cerealelor în seria de porturi dunărene nou create în acest scop. Asistăm la o generală coborâre a capitalelor de județe de la munte și podgorii, spre linia Dunării, luând astfel naștere noile orașe Turnu Severin, Calafat, Turnu Măgurele, Alexandria, Giurgiu, Călărași, Fetești, Brăila, Galați, mișcare continuată de altfel și dincolo de hotarele noastre, pe toată câmpia Ucrainei până la portul Odesei.

⁷ Printre cei dintâi teoreticieni care au formulat „teoria Adrianopolului” se cuvine a fi citat A.C. Cuza, cu a lui „Poporație”, în ciuda lipsurilor și gravelor ei defecte.

Nu numai economic avem însă de-a face cu o „coborâre” spre polurile de atracție ale porturilor dunărene, ci și cu o „coborâre demografică” având aceeași direcție, marile densități încetând de a fi cele din județele dinspre munte, ele mutându-se în județele din câmpie, în care, în decurs de câteva decenii, înregistrăm o încincire a populației, adevărată explozie demografică, obținută nu prin creșteri biologice ci prin vaste translații teritoriale, din care anume vestigii se mai pot cunoaște până astăzi, analizele demografice cartografiate arătând existența unor „culoare de coborâre” de la munte la șes, marcate printr-o densitate deosebită a văilor Jiului, Argeșului, Dâmboviței, Ialomiței și Buzăului de-a lungul cărora s-au îndesit satele, ca lente fluvii demografice curgând timp de multe generații, în cucerirea terenurilor agricole puse în cultură în veacul al XIX-lea.

Acest proces a avut consecințe sociale importante, căci a dus la o înverșunare a luptelor între țărâtime și boierime.

5) Teza boierească de revendicare a proprietății absolute asupra satelor

O sporire a productivității muncilor agricole s-ar fi putut obține doar prin renunțarea la sistemul „moinei”, adică al agriculturii „itinerante” făcută în pețece insulare răspândite haotic pe imensele întinderi de câmpii lăsate în țelină. Aceasta ar fi fost posibil dacă agricultorii noștri ar fi fost la curent cu problema tehnicilor agricole și ar fi știut de existența agriculturii în multiple tarlale, cu „asolamente”, adică cu rotații culturale complexe, de tipul *Kopelwirtschaftului* occidental. Dar atât boierii cât și țărânii erau în totală necunoștință a unor asemenea probleme; mentalitatea lor era încă dominată de ideea imenselor izlazuri care puteau fi puse „sub plug”, adică arate până la totala lor stoarcere de vlagă, abia atunci devenind necesară lăsarea lor în „jaceră” (în franceză „*jachère*”), sistem agricol de exploatare sălbatecă a unor pământuri virgine, care va fi folosit

până târziu, în plin veac al XX-lea pe marile latifundii boierești în care domina sistemul așa-numit de agricultorii noștri „jacera latifundiară”.

Pentru boierii stăpâni de sate, problema urgentă care li se punea era să înlăture concurența agricultorilor țărani, cu alte cuvinte să oprească, sau în tot cazul să mărginească cât mai mult drepturile țărănești la punerea în lucrare a terenurilor aflate în țelină. Inițial, asemenea mărginiri ale drepturilor țărănești au purtat asupra fânetelor și cosirilor, mărginindu-se dreptul de a paște numai până la un anumit număr de vite; „frunțașul” era socotit a fi cel cu 16 capete de vite, având mai multe drepturi decât „mijlocașul” doar cu 6 vite și atât mai mult „codașul” având doar o vacă. Boierii doreau să recurgă și la un alt mijloc de a-și asigura profituri maxime, prin aplicarea procedurii așa-numit al „cantonamentului”, adică a-l delimitării pe întinsul moșiei a unei zone pe care să și-o rezerve în folos exclusiv, socotit în general a fi de 1/3 din total; în acest caz procedeul este numit „tiersaj” (sau „triaj”) folosit în Occident încă din Evul Mediu. Acolo, a dus la constituirea a ceea ce s-a numit „rezerva seniorială”, fenomen care la noi nu a apărut însă decât pe la sfârșitul veacului al XVII-lea și numai în ce privește islazurile.

Această primă presiune boierească, având inițial un caracter „pastoral” se înăsprește odată cu trecerea la o economie agricolă, deși prin mărginirea numărului de pogoane țărănești „legiuite” va crește și „rezerva” în folosul monopolului boieresc.

Se adaugă încă un alt procedeu de mărginire a drepturilor țărănești la agricultura „locurească” făcută „în moină”, prin dreptul pe care și-l arogă boierul de a „arăta” țăranilor unde anume trebuie să are; nu împrăștiat anarhic, ci grupat, în loturi alăturate unele de altele, în anume zone. Astfel „moina sălbatecă” urma să se transforme în „moină reglementată” prin fixarea a două mari „câmpuri” (de sus și de jos) în care sătenii au fost obligați a ara, alternativ când pe un câmp când pe altul, ceea ce era o primă modalitate de a curăța islazul de petecele insulare anarhic presărate, fără plan, pe întreg întinsul moșiei.

De asemenea, boierii s-au străduit să aducă vetrele de sat, „la linie”, adică să le comaseze într-un spațiu restrâns la maximum, satul împrăștiat ajungând a fi „compact”.

Toate aceste acțiuni de mărginire a drepturilor de folosire a terenurilor, de cantonament prin delimitări teritoriale și de comasări de loturi în spații restrânse, erau justificate în mintea boierilor prin argumentul că ei erau de fapt „proprietari absoluți” ai întreg trupului de moșie al satului invocând în acest sens Codul Civil Napoleon ca mijloc de modernizare a vieții sociale, și de reglementare „științifică” a agriculturii noastre.

Cum însă titlul de „proprietate” nu aducea cu sine, *ipso facto* muncitori, boierul „proprietar” trebuia să-și asigure și muncitorii agricoli, adică mâna de lucru care să facă efectiv agricultură. Cum nu aveau „capital” și nici nu exista un proletariat agricol care să poată fi angajat cu salariu în munci agricole, soluția cea mai comodă era recurgerea la munca silită, în clacă, a țăranilor; se continua astfel sistemul „urbarial” ajuns a fi și el „tradițional”, așa cum fusese fixat de la Mavrocordați încoace în jurul a 12 zile de clacă obligatorie. Continuarea sistemului venea însă în contradicție cu pretenția de deținere în „proprietate” a terenului, după definiția din codul civil. Ieșirea din contradicție va fi căutată prin subterfugiul afirmării că între țăran și proprietar pot interveni contracte sinalagmatice, în urma unor „tocmeli agricole” prin care proprietarul dă în „arendă”, un teren cu condiția ca „renta” să-i fie plătită nu în bani peșin ci în sistem de „meteiaj” (în franceză „metayage”), adică prin dijmuirea recoltei, plus executarea unui număr de zile de clacă, sistem care până la urmă va lua forma „dijmei la tarla”, care va dura până după răscoala din 1907.

6) Teza țărănească de liberă folosință a pământului

Cât privește doleanțele țăranimii, ele aveau în fond același scop ca ale boierilor adică să obțină spre vânzare cât mai mari cantități de produse. Nici ei nu erau în măsură să treacă la un alt tip de agricultură decât cel „itinerant”, în moină, dar pretindeau ca dreptul lor la deștelenire de terenuri virgine să fie nelimitat, lăsat la libera lor voință, potrivit mijloacelor de

muncă de care dispuneau, vite, unelte și brațe de muncă. Erau de acord să dea o dijmă din toate produsele obținute, dar să nu mai fie obligați a presta zile de clacă, căci aveau nevoie de întreaga lor forță de muncă pentru a-și spori terenurile puse în cultură. Erau de acord deci cu sistemul de „cantonament” al teritoriului sătesc prin delimitarea unei zone de 1/3 din total spre folosul boierului, adică a unei zone purtând numele de „delimitare” care s-a păstrat până după Legea Rurală din 1864, când s-a trasat hotarnic prima cale pe teren, „delimitarea boierească”.

Acestea fiind velleitățile și dorințele celor două clase sociale, Regulamentele Organice au căutat să le tranșeze printr-o formulă de compromis, care de fapt nu a satisfăcut nici una din părțile aflate în luptă.

7) Soluția de compromis a Regulamentelor Organice

În convenția de la Akerman din 1826, încheiată între Rusia și Turcia, fusese prevăzută necesitatea stabilirii unui „Regulament obștesc” pentru fiecare din Principatele românești, pentru organizarea treburilor lor interne și externe. Dar în urma războiului din 1828 rușii au ocupat ambele Principate, punându-le sub conducerea directă a generalului Kisseleff numit prezident plenipotențiar al Divanurilor din Muntenia și Moldova, însărcinate cu redactarea unor „Regulamente Organice” care vor fi puse în aplicare în 1831. Kisseleff s-a dovedit a fi un cap luminat, cu idei mult mai liberale decât ale boierilor autohtoni; deși convins de existența drepturilor tradiționale ale țăranilor la întreg pământul țării, a fost totuși silit să cedeze ingerințelor marilor boieri care formau Divanul țării.

Regulamentele au acceptat deci ideea că boierul era un „stăpân” al moșiilor, obligat însă a ceda țăranilor pământ spre lucrare. Regulamentul Organic al Valahiei, în secția „Drepturi și datorii reciproce între proprietar și al său sătean” spune, la art. 140, că „proprietarul se îndatorează să dea fieștecăruia sătean sălășluind pe moșia sa „un loc de 400 stânjeni pătrați

la câmp și 300 la munte, loc de casă, curte, grădină de legume, pentru hrana sa și a familiei lui;” precum și izlaz, pentru patru vite de muncă și o vacă de hrană, câte o jumătate de pogon de cap de vită. De asemenea trei pogoane de fânețe, însă arătură numai 3 pogoane.

În ce privește Moldova, art. 123 prevede de asemenea că proprietarul este obligat a da fieștecăruia locuitor al moșiei sale, loc de casă cu cuviincioasa îngrăditură și grădină de legume, în suprafață de 400 stânjeni pătrați la câmp și 300 de munte; de asemenea pentru cei cu 5 vite, pășune o falcie și jumătate și tot atâta de cosit, precum și o falcie și jumătate de pământ de arătură. E de remarcat că țăranul este redus la limita de jos a posibilității lui de viețuire, suprafețele de arătură fiind minuscule. Dacă dorea să aibă mai mult, era dator să ceară prin învoială „prisoase” de la boier.

Au urmat, după 1831, câteva legi de completare a dispozițiilor Regulamentare, din care, importantă cu privire la „pogoanele legiuite” pe care era dator „proprietarul” a le da sătenilor, este modificarea prin care, în 1833, a fost precizată situația economică deosebită a țăranilor, clasificați în 3 categorii, de „frunțași”, „mijlocași” și „codași”, așa cum fuseseră și în timpul lui Moruzi în 1805; numai că de data aceasta frunțașul nu mai era socotit a avea 16 vite trăgătoare, ci doar 4, plus o vacă, scădere catastrofală care ne arată gradul de sărăcire la care se ajunsese în acest scurt interval de timp, dintre 1805 și 1833. De asemenea mijlocașul scăzuse de la 13 la 6 vite, iar codașul de la 6 la nici una. Este clar că pe asemenea suprafețe „legiuite” ale Regulamentelor, o familie de țărani nu putea trăi și cu atât mai puțin nu putea produce grâne pentru vânzare.

De altfel, Regulamentele continuă a socoti că țăranii trebuie să rămână în primul rând crescători de vite, nu agricultori. Aceasta rezultă și din faptul că în legea modificatoare din 1833, frunțașului i se dau 8 pogoane și 19 prăjini, mijlocașului 6 pogoane și 14 prăjini, codașului 4 pogoane de arătură. Aceasta înseamnă că țăranii erau obligați a lua în „arendă” loturi suplimentare de teren, în condiții pe care boierul le fixa în mod arbitrar, legea spunând totuși că el da teren în urma unor „tocmeli” stabilite la „buna înțelegere” între el și sătenii lui.

În fapt, terenurile cultivate de țărani erau aproape la egalitate cu cele ale boierilor, după cum rezultă din seria de statistici privind arăturile și semănăturile făcute de „stăpâni” și „săteni”, arătate a fi fost în 1833 următoarele:⁸

Felul produselor	Stăpânii	Sătenii
- Grâu	47.208	45.339
- Orz și ovăz	23.440	46.389
- Păpușoi	80.802	175.653
- Mălai	430	1.680
- Hrișcă	1.017	1.288
- Cartoafe	1.201	1.031

Grava problemă a așa-numitelor „tocmeli agricole”, care va duce la conflictul culminant al răscoalei din 1907, era deci deja pusă, din plin, încă din epoca regulamentară. Mărginirea drastică a drepturilor țărănești la un număr minuscul de loturi, în forma „pogoanelor legiuite” reprezenta deci un câștig de cauză de caracter flagrant abuziv al clasei boierești, completat și cu prevederea că boierul are un drept de „cantonament”, adică de a-și delimita în folos exclusiv o treime din totalul arabil disponibil, astfel că la „moșiile strănte” în care exista o densitate demografică prea mare ca să li se poată da tuturor plugarilor „pogoanele legiuite”, boierul își aroga dreptul de a alunga surplusul de săteni de pe moșia lui. Ba mai mult, același drept îl avea și față de sătenii recalcitranți, zurbagii, protestatari, textul de lege spunând: „va fi slobod proprietarul ca în curgerea

⁸Apud *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, Seria I, volumul III. Vezi și datele specificate pe județe din 1841, 1850, 1851, 1853, 1855, 1856, 1857, precum și seria de „prescrieri în perilipsis a statisticilor științe” din anii 1840, 1855, unele purtând iscălitura „Șeful de Secție V. Drăghici spătar”. Toate ar merita o analiză și o cartografiere atentă.

celui din urmă an al sorocirii catagrafiei, să depărteze pre locuitorii ce ar avea prea mulți”. „Deopotrivă, va putea să depărteze după moșia lui și pe toți sătenii cei îndărătnici sau cei ce vor face zăzani și vor aduce la nesupunere pe ceilalți săteni”.⁹

Boierii au mai avut câștig de cauză și prin acordarea dreptului lor de a „arăta” țăranilor, adică de a hotărî locul de amplasare pe teren a pogoanelor legiuite ce li se da (evident deci și a pogoanelor date „prin bună învoire”) art. 140 din Regulament arătând că „proprietarul va însemna locurile de islaz, precum și pogoanele de fânețe și cele de arătură”, ulterior precizându-se că locurile de casă, deci cele din vatra satului „vor fi legate unul de altul și la o parte de loc a moșiei, care se va însemna de proprietar”, fiind vorba de o comasare a caselor, sau, cum se mai spunea, „de aducere la linie a caselor”. Acesta este semnul unei dorințe de renunțare la sistemul agriculturii itinerante, în moină, fără totuși să fie avută în vedere un oarecare sistem de „tarlalizare” rațională, fiind deci mai mult o dorință decât o realizare efectivă, căci - așa cum vom vedea - împrăștierea arăturilor a continuat și va continua a fi practică, atât de săteni cât și de boieri, până în 1864.

Nu mai e necesar să se arate că zilele de clacă obligatorii, fixate a fi de 12, au fost de data aceasta socotite „cu nart” adică în cantitate de muncă, în așa fel încât era cu neputință să fie executate în 12 zile, ceea ce justifică calificativul dat de Marx Regulamentelor Organice, de a fi „Coduri ale servajului”.

Marea dorință a clasei boierești de a i se recunoaște titlul de „proprietar” al teritoriilor sătești era deci perfect satisfăcută mai ales prin articolele în care titlul de „proprietar” le este dat. Deși Regulamentele ezită în această privință, folosind deopotrivă și termenul de „stăpân”, spunând de pildă „proprietarul este stăpân cu desăvârșire pe al său pământ”. În această calitate de „stăpân” relațiile lui nu sunt stabilite cu sătenii considerați unul câte unul, ci global cu „obștea” lor, cu „cetașii”

⁹ *Op. cit.*, p. 12.

satului, cărora li se da numele de „clăcași”, datori fiind cu o sumă de obligații care nu derivă câtuși de puțin din calitatea de „proprietar” al boierului, cum e de pildă cea de a da un număr de „slugi”, arătându-se obligația ca „tot satul cu o glăsuire sau cele mai multe glasuri, să osibească dintr-ânșii patru oameni la suta de familii, însă oameni statornici ai satului, vrednici de slujbă și să-i dea în slujba proprietarului sub numirea de slugi, în toată curgerea acestui an”, cu o rotație anuală astfel calculată încât „să ajungă rândul pe fiecare locuitor a se afla în slujba proprietarului său”, „fără a se năpăstui nici unul dintre cetașii acestui sat”.

De asemenea, nu derivă din calitatea de „proprietar” nici monopolul deținerii în sat a unei cârciumi.

Dar mai ales, ce nu se potrivea cu ideea de proprietate absolută, era obligația proprietarului de a da țăranilor un număr de pogoane „legiuite”, adică impuse „urbarial” de stăpânire. Totuși din faptul că Regulamentele spun că stăpânul e dator să „dea” aceste pogoane, se poate deduce că le avea în proprietate, de vreme ce le putea „da”.

Regulamentele au încercat a da și o lămurire teoretică a drepturilor clăcașilor la aceste pogoane, precum și la libertatea lor de a pleca din sat (în anume condiții, destul de restrictive). Se afirmă că, după cum proprietarul e deplin stăpân pe a sa moșie”, „de asemenea este și săteanul sălășluitoi” cu desăvârșire slobod de peste de acum aproape un veac” (referire deci la urbariile urmate de la Mavrocordat încoace) „și numai pe sfințenia acestui principiu s-au legiuit îndatoriri reciproce; de aceea, volnic este săteanul de a-și muta locuința”. Textul Regulamentelor este deci o confuză reorganizare a relațiilor „feudale” legând pe țăranul clăcaș de boierul său, plecând de la temeiul desființării „legării de glie” a țăranilor aserviți.

8) Soluția revoluționarilor din 1848

Oricât de clară ar fi recunoașterea de către Regulamentele Organice a existenței unui „drept” la pământ al țăranilor (măcar că limitat la un număr de pogoane legiuite) - nu e mai puțin adevărat că

Regulamentele Organice cuprind o serie de caractere „feudale” precum obligația țaranilor de a da boierului un număr de „slugi” supuse la o muncă silită. Tot astfel, dacă țăranul nu mai era legat de glie, putându-se muta din sat (în condiții de altfel foarte grele) nu e mai puțin adevărat că boierul stăpân avea dreptul de a nu da pogoanele legiuite în moșiile „strâmte” în care adică numărul de locuitori ar fi fost prea mare, totalul pogoanelor legiuite la care aveau dreptul depășind suprafața totală de 2/3; și mai ales dreptul dat boierului de a goni din sat surplusul de populație de care nu avea nevoie ca brațe de muncă, precum și pe „zurbagii” care îndrăzneau să-și revendice drepturile.

Aceste clare caractere „feudale” consfințite de Regulamentele Organice erau de natură să nemulțumească pe revoluționarii din 1848 cu atât mai mult cu cât nemulțumirile din rândurile țărănești ajunseseră violente, apărând primejdia unor răscoale țărănești, care ar fi adus cu sine nu numai intervenția Imperiului Otoman, dar și al Rusiei și Austriei, dacă nu chiar primejdia pierderii autonomiei noastre statale.

Țărănimea, evident nu a avut parte de „doctrinari” care să-i formuleze sistematic și cărturărește nevoile și năzuințele. În schimb, exista la acea vreme o „tinerime” revoluționară crescută la școlile occidentului, la curent cu cele ce se întâmplaseră în revoluția Franceză din 1789 și în cea din 1830; mulți dintre acești tineri „bonjuriști” luaseră chiar parte la cea din 1830, audiaseră și cetiseră operele gânditorilor francezi, nu numai pe Michelet și pe Edgar Quinet (căsătorit cu o româncă), cât mai ales pe Laménais și întreg curentul romantismului de lamentații, dar în fond optimist, situat la nivelul „înantelor idealuri” de „libertate, egalitate și fraternitate”.

Revoluționarii pașoptiști, mai ales cei din Muntenia, distonau puternic față de marii boieri, singurii care aveau dreptul de a purta bărbi protocolare; ei umblau rași, îmbrăcați în straie „evropenești”, duelgii, plăcându-le culori „fistichii”, fiind „filfizoni” cum li se spunea celor care cântau „Carmagnola” cu refrenul „vive, vive le son du canon”, mai toți „francmasoni” ai Lojei „Marelui Orient”. Această tinerime bonjuristă făcea și ea parte din clasa boierească, nu însă din cea a marilor latifundiați stăpâni ai statului, ci dintr-o stare mijlocie, mai modestă. Lor li se adăuga un mare număr de

„intelectuali” (ca să le spunem așa) o mică burghezie în curs de formație, profesori, avocați, scriitori, artiști, ca și negustori mari și mici.

Ce îi supăra pe acești „revoluționari” era faptul că, într-o societate feudală, rosturile lor nu erau clare. Ele nu puteau deveni reale decât dacă întreaga viață socială a statului se „moderniza”. Obiectul concret al luptei lor era deci în primul rând înlăturarea Regulamentelor Organice, adevărate Constituții ale statului marilor boieri feudali, care desigur se doreau și ei „modernizați”, însă doar în sensul întăririi sistemului de proprietate exclusiv în folosul lor.

În acțiunea lor, revoluționarii bonjuriști nu se puteau lipsi de o alianță cu clasa țărănească și nici cu cea a burgheziei în curs de formație. Dar pentru ca asemenea alianțe să poată fi realizate, ar fi fost necesară o prealabilă analizare socială a problemelor ce trebuiau rezolvate și a intereselor colective aflate în cauză, ceea ce „bonjuriștii” erau departe a o putea face. Cu excepția câtorva minți luminate, care s-au putut ridica până la nivelul unor analize „istorice” a chestiunii agrare, majoritatea „căuzașilor”, adică a luptătorilor pentru „cauza” revoluției, se afla doar în stadiul „proclamațiilor”, a declarațiilor de principii generale, mulțumindu-se cu o frazeologie limitată la o serie de prea frumoase „lozinci”, rămase până astăzi în memoria tuturor, precum „libertate și frăție” (ca mod de a da „bună ziua”), „crede și vei fi”, „voiește și vei putea”, „iubesc libertatea, urăsc anarhia” și altele. Înfățișate uneori în forma unor frumoase poeme lirice, de genul „Cântării României”, despre care e greu să hotărâști cine a scris-o, Nicolae Bălcescu sau Alecu Russo? - dar al cărui caracter „pașoptist” e clar.

Fără să se fi stabilit un plan de luptă, privind strategia și tactica revoluției, fără să se fi precizat măcar țelurile urmărite, revoluționarii de la 1846 s-au grăbit a formula, la Islaz, în 1848, o „proclamație” prin care, nici mai mult nici mai puțin, declarau că, „claca este desființată” și țărani vor fi împroprietăriți.

În fond, soluția avută în vedere le părea simplă (deși ineficace) anume să se „împroprietărească țărani” dându-li-se în deplină proprietate anume loturi de teren, „pogoanele legiuite” rupte din proprietatea

latifundiarilor, însă cu prealabilă despăgubire. Era soluționarea unui conflict dintre două clase printr-o hotărâre care nu satisfăcea deplin pe nici una din ele dovadă certă a unei lipse de maturitate social-politică, căci hotărârile luate fără de analiza consecințelor reale pe care ele le pot avea, e semnul cert al unui empirism vulgar, care se mulțumește cu frazeologii revoluționare și se teme de fapte.

Din punct de vedere social-politic, problema de fond li se părea simplă: Nu exista un drept „legal” al țăranilor la un anumit număr de „ogoare legiuite” - recunoscut de toată lumea? Ei bine, ca orice urmă de feudalism să dispară, era suficient ca țăranii să fie „împroprietăriți” adică declarați „proprietari deplin asupra acestor „ogoare legiuite” urmând ca restul teritoriului să fie declarat „proprietate” a boierului. În felul acesta, întregul complex de rămășițe feudale era înlăturat, totul readus la matca juridică normală a dreptului burghez, așa cum era consfințit în Codul civil Napoleon. În loc de „stăpân” și „slugă”, am avea doi „proprietari”, unul mare, altul mic, dar amândoi egali în fața codului civil.

Credința greșită a pașoptiștilor a fost că au crezut că „pogoanele legiuite” erau suprafețe de teren hotărnicite, aflate în folosința statornică a unor țărani. În realitate agricultura care se practica fiind cea „mutătoare”, „în moină”, numărul de „pogoane legiuite” fixate urbarial, era plafonul maxim de teren la care avea țăranul drept, al cărui total nu putea depăși 2/3 din totalul terenului sătesc.

Că în acest regim al pogoanelor legiuite se continua practicarea sistemului agriculturii itinerante, nu o știau pașoptiștii. O afirmă totuși foarte răspicat marii boieri care arătau că nu pot fi „împroprietăriți” sătenii de pe pogoanele legiuite de ei deținute, pentru că de fapt ei nu dețineau asemenea pogoane, pogoanele legiuite fiind doar un mod de plafonare a maximului la care aveau dreptul țăranii.

Marele boier și doctrinar care a fost Barbu Catargiu a arătat de pildă că aceste pogoane legiuite nu erau loturi statornice, ci suprafețe mutătoare, întocmai de altfel cum erau și pogoanele lucrate de către boier, prin claca țăranilor lui; Catargiu arată că „țarina închiriată țăranilor” (în concepția boierească, boierul proprietar „închiria” țăranilor locurile

de cultură) „și ceea ce proprietarul lucrează pe seama sa, nu rămân în neclintita lor dispoziție, ci, dimpotrivă, se schimbă mai în toți anii, după osebite împrejurări și trebuințe ale fiecăruia dintre ei, trecând din mâinile proprietarului în ale țăranului și din acelea, ale acestuia, în mâinile celui dintâi”, ceea ce constituie o sumară (neclară, totuși concludentă) descriere a agriculturii în moină.

Avem însă și mărturia nu numai a lui Barbu Catargiu ci și a lui Vasile Boierescu, de pildă, care afirmă și el că „proprietarul principal” (nume pe care îl dă boierului stăpân al satului, socotind că și țăranii erau un fel de „proprietari” secundari) „nu cunoaște în mod absolut asupra cărei părți are drept exclusiv de proprietate; țăranii nici ei nu știu pe ce obiect e fixat dreptul lor; și unul și altul trăiesc într-un fel de indiviziune perpetuă; și din acest punct de vedere se poate spune că sunt „coproprietari”. În același sens glăsuiește și A. G. Golescu, partizan al drepturilor țăărănești, afirmând că „partea de pământ afectată țăranilor a rămas întotdeauna vagă, supusă unor variațiuni permanente, potrivit voinței boierilor”.

Normal ar fi fost ca „juriștii” care se aflau a fi și „bonjuriști” să fi supus problema nu numai unei analize social-economice, ci și uneia juridice propriu-zise. Ceea ce ar fi putut-o face dacă ar fi avut pregătirea necesară privind dreptul feudal, și în special dacă ar fi analizat conceptul „devălmășiei” din obiceiul pământului nostru, pe care l-ar fi putut mai lesne lămuri pornind de la conceptul juridic feudal al „sezinei”, care este cu totul altceva decât al proprietății individuale. „Sezina” este, în sistemul cutumiar feudal un concept care poate fi definit ca un „ghem de drepturi” multiple, coexistând asupra unui aceluiași obiect patrimonial, drepturi seziniare întrepătrunzându-se în forme cu variații proteice de la un loc la altul, de la un timp la altul, de la un caz la altul. Acest fenomen juridic al „participațiunii” mai multor drepturi asupra aceluiași bun, arată de ce este totalmente absurdă orice încercare de a tălmăci, de pildă, relațiile dintre clăcașul având dreptul la pogoanele legiuite și boierul care este silit să i le dea, cu ajutorul conceptelor de „proprietate”, de „uzufruct”, „emfiteoză”, „indiviziune” etc., etc., luate din rastelul conceptelor de drept roman.

Zadarnic Regulamentele Organice îl declară pe boier nu numai „stăpân”, ci și „proprietar”, când de fapt el nu avea decât o „sezină” care coexistă cu o sezină inversă a obștei clăcașilor. Proprietarul regulamentar este astfel un foarte ciudat „proprietar”, care nu poate fi definit, ci numai descris, drepturile lui sezinare fiind grevate de multiple obligațiuni de a respecta o serie multiplă de alte drepturi sezinare, precum cel de păscut liber al clăcașilor asupra întreg hotarului, după „izlăjirea” terenurilor, cel de protimisis al obștei țăranilor în caz de vânzare sau arendare.

Boierul cuprinde în sezina lui și drepturi de încasare a dijmelor, de a-și pune în lucrare propriile lui exploatații, în cadrul unui „domeniu muncit în clacă”, de a se folosi de tot felul de „rușfeturi”, având și dreptul de a judeca conflictele din sat, de a pedepsi pe vinovați nu numai cu amenzi ci și cu punerea la „prinsoare”, la „jug” și la „butuc” a vinovaților, fiind răspunzător de „liniștea publică” și în același timp de plata birului de către obștea satului. Relațiile lui sociale nu sunt numai cu fiecare individ în parte ci și cu grupele sociale (în patru boi, în doi boi, și fără boi, pălmași), precum și cu toate la un loc, adică cu obștea satului, față de care deține în monopol folosința unei suprafețe de cel puțin 1/3 din totalul arabil.

În ce-i privește pe clăcași, și aceștia dispun cu multiple sezine, adică de o serie de drepturi amestecate printre cele boierești, anume dreptul la anume „prinsoare”, în condiții de liberă învoială, dreptul la a paște vitele peste tot hotarul după ce s-a sfârșit culesul și miriștile s-au „izlăjit”, dreptul de a stăpâni permanent - sau atâta timp cât le pune în lucru - locurile de el deștelenite, adică cele „curate” de el, plantate cu pomi sau vie, putându-le dona, vinde, lăsa moștenire; desigur, cu respectarea drepturilor de protimisis a rudelor și vecinilor lui.

La toate aceste ghemuri de drepturi încâlcite, suprapuse unele peste altele, se adaugă drepturile statului, ale organelor administrative locale, ale slujbașilor numiți de obște, precum jitarii, ciobanii, paznicii, birarii și așa mai departe.

Tot atât de superficială și de ezitantă a fost și aptitudinea revoluționarilor față de „împroprietărirea” țăranilor. La Izlaz se grăbiseră

să declare că țărani vor fi vor fi împroprietar-5Xsă știe însă în ce mod s-putea realiza. În linii mari, era dorită o modalitate care să „respecte proprietatea” boierilor, recurgându-se la procedeul „expropriării pentru cauză de utilitate publică”, cu despăgubiri. Rămânea însă să se vadă ce anume urma să fie „oborât”? Pogoanele legiuite sau claca? Să se exproprieze terenul? Dar acest teren folosit de clăcași consta în „pogoanele legiuite”, asupra cărora ei aveau drepturi legale, nu era deci cazul ca ele să fie răscumpărate; se cuvenea numai ca dreptul de folosință să se transforme în drept de proprietate. Atunci să fie răscumpărată claca? Dar claca era considerată drept un abuz feudal flagrant și ca atare nu era cazul să fie desdăunat proprietarul pentru renunțarea lui la abuz. Claca mai putea fi însă considerată drept o „capitație”, o plată pe cap de familie rezultând din simplul fapt al domiciliului în vatra satului deci o chirie. Interpretarea pașoptiștilor a situațiilor reale și soluționarea lor juridică a fost așadar ezitantă, confuză, contrazicătoare, o zadarnică încercare de a tălmăci în stil de cod civil burghez realității feudale reglementate cutumiar. Până la urmă Legea Rurală din 1864 va alege soluția răscumpărării clăcii și nu a terenurilor, soluție juridic nejustificată, și care economic a avut urmări tragice.

9) Dezbaterile din Comisia proprietății din 1848

Guvernul revoluționar nu avusese deci nici timpul și nici grija de a elabora un plan strategic și tactic de luptă. De altfel, nici n-ar fi putut-o face, chiar dacă ar fi avut răgazul necesar, date fiind divergențele de opinii din sânul pașoptiștilor. Într-adevăr, Bălcescu și Eliade Rădulescu, așa cum vom vedea, se aflau în completă contradicție.

Sub influența lui Bălcescu s-a organizat mai întâi o „Comisie” care urma să discute și să lămurească problema rurală, și la care trebuiau să ia parte, în mod egal, atât boierii cât și clăcașii, pentru ca împreună să găsească o soluție frățească a problemei agrare, adică să rezolve o

problemă insolubilă. În spirit „democratic”, ar fi trebuit ca din fiecare județ să se aleagă (de către cine?) câte un delegat al clăcașilor și încă unul al „proprietarilor” boieri. Aceștia urmau să se adune la București în ziua de 1 august 1848, președinte fiind desemnat Alecu Racoviță. De fapt, ședințele au fost conduse de foarte tânărul Ion Ionescu, agronom abia ieșit din școlile franceze, înflăcărat adept al lozincilor revoluționare franceze, utopist plin de cele mai bune intenții.¹⁰

Comisia s-a întrunit cu greu, incomplet, mulți boieri din județe refuzând să se prezinte.¹¹ Președintele Alecu Racoviță și apoi și Ion Ionescu încep dezbaterile comisie prin nobile cuvântări, care desigur au plăcut clăcașilor; în special cea a lui Ionescu, căci aceasta declara că până acum țăranii au fost cei mai nenorociți dintre oameni. Mai puțin pe placul proprietarilor, care „în numele a 18 veacuri de suferințe” erau rugați să îngăduie să li se aducă aminte să nu uite că „Dumnezeu a făcut pământul pentru toți”, etc., etc.

Mai realist, preotul Neagu care reprezenta clăcașii intră direct în problemă, întrebând cum vor fi făcute semănăturile de toamnă? căci se aflau în august iar clăcașii știau că „claca este desființată” așa că „arăturile ce le făceau proprietarii prin clăcuitori, acum cine să le facă? Proprietarii nemaiaivând clăcași și „rămânând acele locuri nelucrate, va izvorî foamete în țară”. Preotul Neagu își dă prea bine seama că la mijloc nu era vorba de foamete ci de altceva, de o problemă mult mai gravă și de o mai lungă bătaie, căci el știa că „a venit vremea să vie englezii, francezii și alții, să dea câte lei 250 pe kila de grâu, câte lei 200 pe kila de porumb, câte lei 130 kila de mei și câte 75-80-90 lei kila de orz; așa că se înțelege de ce „domnii proprietari, când își văd casele pline de aur și de argint, aleargă ziua și noaptea a mai găsi un petec de pământ, să-l răscumpere; dar să aibă și câțiva clăcași, ca în curând vreme să mai facă vreo două rânduri

¹⁰ Acest Ion Ionescu era de fapt un moldovean, chemat în Muntenia de N. Bălcescu, tocmai pentru dubla lui calitate de revoluționar și „tehnician”.

¹¹ Folosim broșura *Chestiunea proprietății dezbătută de proprietari și plugari la 1848* (Editată de C. D. Aricescu, București, 1862).

de case, căci în acele în ființă nu o să încapă tot aurul și argintul adunat, nu prin urmele sale, nici prin brațele sale, ci cu biciul său unit cu al dorobanțului”, ceea ce e o enunțare a problemei mai clară decât o făcuseră revoluționarii!

Atunci care e soluția propusă de acest reprezentant al clăcașilor? Teza țăranilor este expusă în toată claritatea și anume: menținerea actualului sistem al liberei agriculturi itinerante făcută în moină. De vreme ce s-a proclamat emanciparea țăranilor se chiamă că țăranii nu mai sunt clăcăși, ci „mici proprietari” (mici, dar egali cu cei mari). Ca atare, se cuvine „să are fiecare atât domnii proprietari mari cât și proprietarii mici, cât vor socoti prin putință să adune”.

Evident, o astfel de propunere nu putea fi făcută decât în sistemul agricol „itinerant”, când se mai puteau face pe izlaz deșteleniri la buna voie a tuturor. Cer țăranii să li se dea voie, la fel ca boierilor, să facă oricât de multe deșteleniri vor putea, cu singura obligație să dea, ca și până acum, o zeciuală din produse. „Iată eu zic că e destul respect către proprietate, când îi dăm obicinuita zeciuală, fiindcă aceasta s-a urmat și în vechime”.

Cum rămâne atunci cu situația proprietarilor mari? Neagu admite că „ar fi de cuviință să se îndatoreze locuitorii a-i ara și proprietarului rămas fără clăcași locurile ce le-au avut anul trecut arate”, însă cu plată: proprietarul „va fi dator a plăti fiecare zi de plug în loc spart, adică câte zile va face în arătură, cu plugul întreg, câte lei zece; iar care din proprietari vor voi a rupe țelina” (deci să-și mărească suprafețele cerealiere) „apoi să plătească câte lei 15 ziua de plug”, transportul produselor privindu-l. Soluția ar fi fost ideală pentru țăranime; dar ea ar fi dat curând naștere unor lupte sociale anarhice, nu numai între boier și țăran, ci și între țăranii ei înșiși atâta vreme cât nu interveneau nu numai măsuri de plafonare, de cantonare, ci și de tarlalizare, la care țăranii nu aveau însă cum să se gândească.

Același mod de a soluționa problema în stil; de agricultură itinerantă, îl are în vedere și boierul Radu Ceaușescu care și el crede că ar trebui „să se facă semănăturile de toamnă de locuitorii județului pe unde se vor

găsi locuri de semănat, locuri de rod de grâu și să se semene oriunde va plăcea locuitorilor pe moșie; și apoi, spre a nu se aduce pagubă proprietarului, să i se dea, pentru pământul ce i s-au luat, din tot rodul ce va ieși, dijmă”.

Dar boierul Robescu propune o soluție de compromis: fiind de părere ca sătenii să fie totuși obligați, precum clăcașii, „să are pentru proprietar un pogon și jumătate; iar pentru ei, cât vor putea; și apoi să se plătească de ambele părți, pământul proprietarului și munca săteanului”. Acest Robescu nu pare a fi din categoria proprietarilor avizi să producă pentru piață; un pogon și jumătate, abia de ar ajunge pentru o gospodărie din cale afară de modestă. Propunerea lui nu a fost primită de altfel nici de săteni.

În tot cazul, în toate aceste propuneri privind semănăturile de toamnă ale acestui prim an al revoluției, soluțiile propuse nu prevedeau nici un fel de plafonare sau de cantonare: se lăsa atât sătenilor cât și boierilor libera dispoziție de a ara cât vor putea și unde vor putea, într-un sistem de revenire la „moima sălbatecă”, bătălie deschisă atât între clasele în luptă, cât și în sânul însăși al clasei țărănești, fiecare lucrând în măsura puterilor lor, cu deosebire că țăranii nu aveau nevoie de boier ca să facă agricultură, pe când boierul nu putea face nimic fără de brațele de muncă ale agricultorilor, care însă nu îi mai erau acum „clăcași”. Țăranii urmau deci a lucra în măsura capacității lor de muncă, iar boierul în limita capitalului de care dispunea și a brațelor de muncă salariate pe care le putea angaja.

Evident, soluțiile acestea nu puteau fi decât utopice; aplicate, ar fi dus curând la anarhie și la lupte civile. Cu atât mai mult cu cât Comisia fusese convocată nu pentru a rezolva problema semănăturilor de toamnă din anul 1848, ci pentru a găsi o modalitate de a soluționa pentru viitor dubla problemă a „emancipării țăranilor” și a „apărării drepturilor proprietarilor”.

Dar pentru rezolvarea acestei probleme revoluționarii nu veneau cu nici o soluție, ci numai cu deziderate, astfel încât revoluționarii din Comisia proprietății au preferat să poarte singura dezbateră pe care o puteau susține, cea a „marilor principii”, proclamând „sfințenia muncii”

și „sfînțenia proprietății”. Au fost deci puse la vot aceste două teze: „este sfântă proprietatea” și „este sfântă munca”? În jurul lor purtându-se discuții care azi ni se par ridicole, însă la atât de înalt nivel teoretic, încât, la un moment dat, sătenii strigară, „Dară, dară, să ne vorbească românește, să înțelegem și noi”. Mai interesante au fost discuțiile asupra clăcii, pe care țărani o socoteau a fi curată robie, pe când boierii, care se declarau a nu fi proprietari feudali, ci proprietari absoluți, de stil burghez, o socoteau a fi un fel de chirie a pământului pe care binevoiau a-l ceda țăranilor. În acest scop, boierii revin și insistă mereu pentru a arăta „rezoanele” care fac ca proprietatea să fie „sfântă”. Foștii clăcași, cărora prin proclamația de la Izlaz, li se fâgăduise împrumutarea, susțineau însă una și bună, anume că „sfântă va fi proprietatea după ce se va împărți” iar „până atuncea, nu putem”.

Unul dintre proprietari propune atunci o soluție de tip „cantonament”. Boierul Ceaușescu de care am mai pomenit, propune: „eu vă dau ceea ce ați avut până în 1812, adică 1/4 din izlaz”. Președintele întrebă însă care va fi situația vetrei de sat? La care Ceaușescu se arată dispus a da, cu plată sau fără plată, pământ ohavnic, cu condiția ca în mijlocul satului să continue a ființa cârciuma sa, păstrându-și dreptul de a relua proprietatea locurilor părăsite.

Până la urmă este pusă limpede problema de fond: cât pământ vor să obțină țăranii, cumpărându-l cu bani? După lungi dezbateri, preotul Neagu propune să cumpere nu mai puțin decât 14 pogoane la câmp, la pământ bun și roditor, 16 pogoane la baltă, unde este loc cleios, 11 pogoane la podgorie și 8 la munte. Propunerea sperie pe proprietarii boieri, care fac socoteala a cât ar costa asemenea întindere de pământ și se îndoiesc că țăranii ar avea de unde plăti asemenea enorme sume de bani.

E interesantă această propunere, căci dacă se punea problema cumpărării de teren, nu mai era nevoie de nici o revoluție, proprietarii fiind liberi să vândă oricât, dacă prețurile ce li se ofereau ar fi fost satisfăcătoare. Evident, nu toți clăcașii ar fi putut cumpăra pământ, căci nu toți dispuneau de capitalul și creditul necesare ca să plătească jumătate din sumă bani peșin și jumătate mai târziu, în rate, cum se propunea. Dar

această ofertă a clăcașilor era încă un rod al sistemului clăcășesc existent căci se propunea vânzarea-cumpărarea nu a oricât teren ar fi căzut la învoială proprietarul cu cumpărătorul, ci în cantități prefixate, întocmai ca și cum ar fi fost vorba de „pogoane legiuite”, deci în suprafețe mărite, dar cu preț de asemenea prefixat legal. Se fac astfel calcule pe masa întregă a clăcașilor ca și cum toți ar fi fost gata să cumpere teren și ca și cum boierul ar fi fost obligat, volens-nolens, să li-l vândă.

S-a întâmplat însă ca tonul acestor dezbateri din Comisia proprietății, în care țărani au avut prilejul, pentru prima oară în istoria lor socială, să-și spună răspicat părerea, folosind uneori cuvinte grele, să fie socotit inoportun de către Ion Eliade Rădulescu care, după oficierea unei prea înălțătoare cuvântări, a declarat închise dezbaterile, dizolvând Comisia.

Procese-verbale ale ședințelor, așa cum au fost redactate de Ion Ionescu, rămân însă un deosebit de important document care, desigur, nu au calitatea unei doctrine ferm și clar închegate, dar conțin mărturia ideologiilor ce se confruntau pe atunci și mai ales rămân dovada că problemele sociale se aflau tălmăcite, în mintea oamenilor, tot atât de confuz pe cât erau de complexe realitățile sociale ele înșile.

10) Nicolae Bălcescu (1818-1850), marele teoretician al tezei „pașoptiste”

Viziunea sa de filosofie a istoriei

Ca să fim dreți, trebuie să recunoaștem că proclamațiile, articolele de ziar și dezbaterile în controversă a unor simpli particulari, oricât de „oficială” ar fi fost „comisia” în care se luau la ceartă, nu erau prilejuri de a exprima „doctrine”. Ca în orice revoluție, au fost totuși și „doctrinari” care au înțeles, mai mult decât gloata, problemele momentului și au lăsat în urma lor texte care, nu numai că au înrâurit mersul evenimentelor, dar au rămas până azi monumente de gândire peste care nu se poate trece. Voi alege dintre acești doctrinari numai doi, pe Nicolae Bălcescu și pe

Ion Eliade Rădulescu, ca fiind nu numai cei mai reprezentativi pașoptiști, dar și cei mai în măsură să exprime esența celor întâmplate la 1848.

Nicolae Iorga îl socotește pe Bălcescu a fi „unul din cele mai frumoase suflete și mai ales una din cele mai mari inteligențe ale unei nobile generații de visători”.¹²

Era, de fapt, mai mult decât atâta, lucrările lui deschizând „în istoriografia română epoca studiilor cu conținut social-economic, ceea ce îl consacră drept „întemeietor al uneia din cele mai fecunde direcții de cercetare în științele sociale românești”.¹³ Aceasta ne îndreptățește a-l socoti ca înepător al sociologiei românești.

În special preocupările lui de istorie socială sunt cele care îl apropie foarte mult de o viitoare sociologie. În „Cuvânt preliminar despre izvoarele istoriei românești”, publicat în 1845, ca introducere la revista *Magazinul istoric pentru Dacia*, Nicolae Bălcescu arată că „istoria nu trebuie să fie numai ca un șir de oarecare întâmplări politice sau militare, uscate, fără nici o culoare, fără nici un adevăr local; nu trebuie să se ocupe numai de oarecare persoane privilegiate; dar să se arate poporul român cu instituțiile, ideile, sentimentele, obiceiurile lui, în deosebite veacuri”.¹⁴

Sociologia de azi se ocupă și ea tot de „instituții” și se adresează, pe lângă studiul direct al realității, aceluiași izvoare pe care le recomanda și Bălcescu, atunci când scria „Istoria noastră, ca a tuturor națiunilor, se cuprinde în cinci feluri de documente: întâi poeziile și tradițiile populare, al doilea legile și actele oficiale, al treilea cronicile ce cuprind fapte generale, al patrulea inscripțiile și monumentele, al cincilea scrierile care zăgrăvesc obiceiurile private”.¹⁵ Menționăm și faptul că el a folosit

¹² Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. IX, București, 1938, p. 236.

¹³ N. Bălcescu, *Opere, I, Scrieri istorice, politice și economice (1844-1847)*, ediție critică de G. Zane și Elena Zane (Editura Academiei, București, 1974). - G. Zane, *N. Bălcescu, Opera. omul, epoca* (Editura Eminescu, București, 1975). - De consultat cu folos Horia Nestorescu-Bălcești, *Nicolae Bălcescu, contribuții bibliografice*, cu un studiu introductiv de Dan Berindei (edit. Enciclopedică română, București, 1971).

¹⁴ N. Bălcescu, *Scrieri istorice...*, *op. cit.* (Ediția P. P. Panaitescu, p. 24).

¹⁵ *Ibidem*, p. 25.

expresis verbis, perfect conștient de importanța lor, termenul de „filozofie socială” care a precedat pretutindeni pe cel de „sociologie”.¹⁶

Bălcescu nu se mulțumește însă cu asemenea enunțuri de principii, ci le și pune în practică, în lucrările sale de istorie socială. Meritul lui e atât de mare, cu cât problemele cu care se află confruntat, ca gânditor și luptător revoluționar, nu erau dintre cele mai simple. Totuși, putem afirma că temele luate în considerare de Bălcescu au fost de fapt cele esențiale ale epocii sale. Ele se pot schematiza astfel: problema țărănească, adică problema reorganizării modernizate a proceselor de producție, în consecință și ale relațiilor de producție, în cadrul unui stat, modernizat el însuși, unit și independent, ca modalitate de constituire a unei națiuni, sigură de viitorul ei.

În credința lui, „revoluția” era menită să ducă la îndeplinirea acestui scop. Bălcescu tăgăduiește deci că revoluția din 1848 ar fi fost doar o imitație a revoluțiilor occidentale. Într-o largă viziune de filozofie a istoriei, Bălcescu afirmă că „Revoluția română nu a fost un fenomen neregulat, fără trecut și fără viitor, fără altă cauză decât voința întâmplătoare a unei minorități, sau o mișcare generală europeană. Revoluția generală fu ocazia, iar nu cauza revoluției române. Cauza ei se pierde în zilele veacurilor”. „Uneltitorii ei sunt optsprezece veacuri de trude, suferințe și lucrare a poporului român asupra lui însuși. Ea fu o fază, o evoluție istorică naturală, neapărat, prevăzută, a acelei mișcări providențiale care târăște pe nația română, împreună cu toată omenirea pe calea nemărginită a unei dezvoltări progresive, regulate, către ținta preainaltă ce Dumnezeu ne ascunde și unde el ne așteaptă”.¹⁷

Dar Bălcescu, în afară de aceste viziuni de metafizică socială optimistă, în care providența divină este socotită diriguitoarea unei legi a

¹⁶ N. Bălcescu, „Filozofie socială”, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 4-5, 1846, (apud *Antologia gândirii românești, secolele XV-XVII*, operă colectivă, 2 volume).

¹⁷ La fel și A. G. Golescu susține că ceea ce a pus în mișcare revoluția „să nu ne închipuim că au fost idei împrumutate din occident... aceste idei sunt vechi ca nenorocirile patriei”. Până și Ion Eliade Rădulescu afirmă că „nu am imitat nimic de la străini”.

„progresului” nesfârșit”, a elaborat și o „sociologie” cu mult mai serioasă, pe care vom încerca a o expune în liniile ei principale. Înainte și în timpul revoluției. N. Bălcescu a socotit că nodul ce trebuie dezlegat, pentru a rezolva complexul de probleme ale Principatelor Dunărene, era cel al desființării relațiilor feudale care legau laolaltă clasa țăranilor de cea a boierilor, cum fuseseră ele stabilite prin Regulamentele Organice.

Pentru lămurirea acestora, Nicolae Bălcescu pornește pe calea istoriei sociale. Nu avem a judeca aci veracitatea reconstituirilor lui istorice și nici eficiența soluțiilor propuse de el ci doar să arătăm că în analizele lui, Bălcescu face apel la o serie de teze de „sociologie istorică”, sprijinite pe un vast material documentar, având meritul de a constitui cea dintâi teorie a dezvoltării noastre sociale, depășind cu mult simpla descriere de evenimente, fiind în vădită căutare a unor „legi” istorice.

Încă cu doi ani înainte de revoluție, Bălcescu luase apărarea drepturilor țăranimii la „proprietate și libertate”¹⁸, invocând o teorie pe care o va amplifica într-o a doua lucrare (de fapt, cea de bază), scrisă în 1850, în exil.¹⁹ Potrivit concepției lui teoretice, starea plugarilor ar depinde de regimul de proprietate în care se află prinși; la rândul lui, acest regim poate fi explicat prin originea lui istorică. Teoretic, două ar fi procesele de genăză posibile: prin cucerire și prin colonizare. „Cucerirea ar da naștere proprietății absolute a statului, situație specifică despoțiilor asiatică.”²⁰ „Colonizarea”, dimpotrivă, ar duce la proprietatea privată.

De aci concluzia că romanii, colonizând Dacia, au introdus acolo proprietatea privată, iar nu cea în monopol de stat. Aci intervine un al doilea principiu teoretic care arată că proprietatea privată are însă întotdeauna drept consecință „libertatea”. Așadar prin simplul fapt al colonizării romane, avem dovada că în vremea cuceririi Daciei, populația locală a fost liberă și proprietară. Ulterior în timpul năvălirilor barbare,

¹⁸ N. Bălcescu, *Despre starea socială a muncitorilor plugari*.

¹⁹ N. Bălcescu, *Question économique des Principautés Danubiennes*, Paris, 1856.

²⁰ Ar fi interesant de studiat caracterul original al acestei teorii, în legătură cu întreaga problemă căreia Marx i-a dat numele de „despoție orientală” sau „asiatică”.

locuitorii au avut parte prea puțin de-a face cu cavalerii stepei, retrăgându-se în munți, păstrându-și astfel situația de proprietari liberi. Nici măcar atunci când au luat ființă domeniile autohtone, ale lui Negru Vodă și Dragoș, nu a fost vorba de vreo cucerire, astfel că drepturile poporului la „proprietate și libertate” au fost respectate în continuare. După retragerea năvălitorilor barbari, iarăși nu a avut loc o cucerire ci cel mult o repopulare de ținuturi pustiite (așa cum susținea și Cantemir), adică tot o „colonizare”, deci tot pe bază de proprietate și libertate. Acolo unde s-au făcut colonizări (în câmpie deci; nu în munți unde tărâtimea a rămas în situația ei anterioară, de moștenire și razeșie) s-a urmat regula unui drept la proprietate, atât al țăranilor, cât și al boierilor, cei dintâi având drept la 2/3 din teritoriu, 1/3 fiind rezervată boierului colonizator, Bălcescu crezând - greșit - că raportul de 1/3 - 2/3 datează încă din vremea „descălecatelor”.

Concluzia pe care Bălcescu o trage din toată această argumentare este că la noi nu a existat în vechime un „regim feudal”, acesta nefiind decât o apariție târzie - și de scurtă durată - Mihai Viteazul fiind cel care a legat de glie pe țărani, reducându-i din situația de „cneji” la cea de „rumâni”, adică „șerbi”.

Dar „legătura lui Mihai”, care a transformat pe țăranul liber în obiect de proprietate al boierului, a dat naștere la două clase adverse, rezultatul fiind depopularea gravă a țării, decăderea ei și, în final, instaurarea regimului fanariot. Servajul feudal, adică condiția legată de „rumânie” a încetat totuși la scurt timp, prin reformele lui Mavrocordat. Într-o primă versiune, cea din 1846, Bălcescu explică măsura de eliberare din șerbie a țăranilor prin faptul că „Dumnezeu vorbi în inimile lor” (adică a fanarioților), îndemnându-i să elibereze pe șerbi. În versiunea din 1850, Bălcescu dă însă cu totul altă explicație reformei lui Mavrocordat, de data aceasta economică, bazată pe o teorie a luptei de clasă. După a sa părere, „fanariuții” ar fi vrut, prin introducerea unui regim „urbarial”, să dărâme puterea boierilor de țară, prin suprimarea dreptului lor de a exploata fără limită forța de muncă a țăranilor, reducând obligațiile de clacă la un număr fix de zile.

Bălcescu critică acest regim urbarial din mai multe puncte de vedere. Mai întâi găsește că greșit s-a procedat nedându-se atunci țăranilor un loc de pământ precis hotărnicit, „așa cum bine s-a procedat în Transilvania” după 1848. În al doilea rând, Mavrocordat menținuse totuși „claca” obligatorie, deși o reduce ca număr de zile. Dar claca, oriunde există, dă întotdeauna naștere unei noi forme de iobăgie, potrivit unei alte legi care, afirmă Bălcescu, se confirmă și în Occident.²¹

Cât privește Regulamentele Organice, ele n-au făcut decât să consfințească regimul urbarial preexistent, cu agravarea consfințirii zilelor de clacă, nu în „zile”, ci „cu nart”, adică în activități de muncă, în cantități irealizabile în decurs de o zi.²² Concluzia politică a acestei teorii este clară: clasa noastră boierească (de țară și fanariotă) nu a reușit decât prin silă să introducă un regim de iobăgie, în ciuda drepturilor țărănești.²³

Hotărâtor de important este însă faptul că Bălcescu susține cu claritate teza potrivit căreia în Țara Românească mersul istoriei a avut un alt caracter decât în restul Europei. Deși nu face apel la o analiză a întregii părți orientale a continentului el afirmă totuși că „legislatorii noștri au restabilit în veacul al XIX-lea servajul, dispărut din întreaga Europă”, clară exprimare a unei teze care trebuie pusă în legătură cu ceea ce mult mai târziu Engels o va numi a fi „a doua iobăgie” și care, în alte împrejurări și în alte forme va forma miezul teoriei „neoiobăgiei” lui Gherea.

²¹ Bălcescu nu menționează „Manifestul Comunist” unde texte în favoarea teoriei iobăgiei derivând din clacă se pot găsi. Vezi în această privință studiul lui G. Zane, *Marx și Bălcescu*, Iași, 1972.

²² Vezi în această chestiune pasajele din Marx, *Capitalul*, vol. I, de asemenea comentate de G. Zane (op. cit.). De altfel, și Gherea folosește în același scop textele din *Capitalul*.

²³ În istoriografia românească ulterioară, aceste teze ale lui Bălcescu nu au fost toate primite. Sprijinatorii tezei boierești, precum C. Giurescu, au negat existența unei țărăniimi libere, șerbția fiind socotită a dăinui încă de la origini și nefiind deci introdusă de Mihai. De asemenea au negat că feudalismul ar fi apărut doar târziu în țările noastre. Alți istorici însă, printre care Nicolae Iorga, au adoptat tezele de bază ale lui Bălcescu, privind libertatea și proprietatea veche a țăranilor, deși nici ei nu văd mersul istoriei pe o schemă tot atât de simplă pe cât este cea a lui Bălcescu.

Important din punct de vedere sociologic este și faptul că Bălcescu a procedat la o „fzare” a istoriei noastre sociale, operație de asemenea încercată la noi pentru prima oară de către el. Schema pe care ne-o propune este următoarea: după o lungă perioadă în care țărănimea a fost liberă, statul nostru a luat mai întâi forma unei „domnii” cu regim absolutist, înlocuit apoi cu un regim „boieresc-aristocratic”, apoi de altul „fanariot”, acesta de caracter „orășenesc”, „burghez”, apoi de altul „ciocoiesc” birocratic, de-a lungul acestor faze țărani ajungând a fi succesiv șerbi, proletari (în sens de muncitori direcți) în sfârșit „posesori”, în mod logic să devină acum „proprietari”.²⁴

Desigur și această schemă de fazare poate fi critică. E îndoielnic că regimul fanariot poate fi interpretat ca „burghez” sau „orășenesc” și nici că regimul „ciocoiesc” este „birocratic”. Este însă drept că Bălcescu nu afirmă că fanarioții ar fi fost burghezi, ci doar că înălțarea fanarioților la putere, „avu cu totul caracterul înălțării orășeniei în apusul Europei”; deci ar fi vorba de o similitudine de funcțiuni și de efecte sociale, nu de un caracter „urban” propriu-zis.²⁵ Rămâne în orice caz adevărat că această fazare introduce în istoriografia și sociologia noastră o problemă pe care o vom reîntâlni neconținut, până în zilele noastre chiar.

Întreg acest efort teoretic de interpretare a istoriei noastre sociale pentru explicarea aspectelor ei contemporane este cu atât mai extraordinară, cu cât se știe că Bălcescu nu a avut decât un răgaz de opt ani în care a putut lucra, opt ani în care activitatea sa politică de revoluționar a fost și ea cu totul ieșită din comun. Și nu trebuie să uităm că la vremea lui strângerea informațiilor documentare cu privire la trecutul nostru era abia la începuturile ei.²⁶

²⁴ Urmăm schema stabilită de G. Zane, care constată că Nicolae Bălcescu „expune, aparent cam confuz, legea progresului în istoria românilor, dar destul de clar, dacă pătrundem bine ideile sale”.

²⁵ Cf. *Mersul revoluției în istoria românilor*, ediția P.P. Panaitescu citată, pag. 23.

²⁶ „E de uimit ce largă și sigură orientare dovedește Bălcescu în ce privește izvoarele, unele astăzi pierdute, ale istoriei Românilor”. (N. Iorga, *Istoria Românilor*, București, 1938, vol. IX, p. 107).

Sociologic e tot atât de important și faptul că Bălcescu interpretează istoria din punctul de vedere al luptelor de clasă, analiza aceasta fiind făcută astfel: clasa boierilor „ieșită din popor” se formează ulterior ca o „castă privilegiată”, robind poporul. Fanarioții sunt o „burghezie străină”, alcătuită din „aventurieri”, greci din Constantinopole și din Rumelia și alți oameni din toate națiile care, aduși în țară de puterea otomană, au prins rădăcini aici intrând în luptă cu boierimea veche. Sursa ei de putere izvora din îmbogățirea prin industrie și comerț și mai ales prin exploatarea administrativ-fiscală a țării, procedând la o adevărată jefuire; vechea boierime este astfel înfrântă. Boierimea din vremea lui 1848 îi apare lui Bălcescu a fi deci de „origine birocratică” originea ei datând de la crearea însăși a termenului de „ciocoi” și „ciocoime”. Ei constituie o oligarhie monopolizatoare a statului, un grup de 70 de familii formând „protipendada”, în dușmănie cu 3000 de „boieri mici”, cei mari fiind proprietari ai statului, cei mici doar stăpâni de sat. Marii boieri sunt însă și ei înșiși pradă unei exploatare cămătărești, organizată de către străini care iau în arendă nu atât pământul, cât pe țărani clăcași.

Teoria luptei de clasă, așa cum o formulează Bălcescu, mai e interesantă și pentru că se abate de la schemele propuse de istoricii francezi din acea epocă, care vedeau diferențierile de clasă ca fiind născute prin cucerire războinică, o rasă cuceritoare luând în stăpânire țara și reducând pe autohtoni în situația de „popor subjugat”. Bălcescu nu crede însă în explicarea claselor prin cucerire, adică prin coexistența a două clase, una fiind cea cuceritoare; căci, dacă noi am avut o „aristocrație”, ea nu este decât o târzie aristocrație de bani sau de „stare”; nu este deci vorba nicidecum de o noblețe militară, de stil apusean, „robia gloatelor” fiind astfel explicată pe baze economice, nu pe ideea violenței războinice.

Concluzia politică pe care o trage Bălcescu din analizele lui nu poate fi decât „revoluția”. În teoria generală chiar, Bălcescu afirmă că revoluțiile sunt calea necesară pentru asigurarea oricărui progres social, înfrângerea claselor exploatare, înscăunarea unui regim de „libertate” și „frățietate”, putând fi obținute numai prin izbânda revoluționară a celor exploatați sau defavorizați; în speță, prin alianța micii boierimi cu țărănimea. Din punctul de vedere al eticii sociale, Bălcescu socotește că este o „monstruozitate socială ca o țară întregă să robească la vreo câțiva proprietari”.

Scopul „revoluției”, în asemenea condiții, nu putea fi decât pe de o parte rezolvarea problemei de bază a țării, cea „rurală”, revoluția de la '48 fiind cuprinsă în articolul 3 (care cerea oborârea clăcii și împrumietărea țăranilor) și, pe de altă parte, desființarea monopolului oligarhiei prin reorganizarea structurii statale. Acțiunea urma însă să fie făcută în domeniul economic de bază, constând „în a pune obstacol exploatării omului de către om”, interzicându-se monopolul asupra pământului, atât a oligarhiei boierești cât și a statului, instaurându-se o nouă structură socială în care să coexiste atât proprietatea mare cât și cea mică. Proprietatea mică putea fi înființată prin împrumietărea țăranilor pe anume loturi de pământ, efectuată cu despăgubirea actualilor deținători ai pământului, boierii, atât mari cât și mici. Renunțându-se deci la devălmășia încă existentă, țăranii ar fi trebuit să devină „proprietari mici” cumpărând pământul în deplină proprietate individuală, cu sprijinul unei instituții bancare cu caracter de stat, așa cum se făcuse în Germania.

Justificarea coexistenței proprietății mari și a celei mici este și ea făcută prin invocarea unei „legi” sociale, potrivit căreia la munte e mai economică proprietatea mică, iar la șes cea mare. Bălcescu credea că mica proprietate s-ar fi putut deci întinde fără să distrugă proprietatea mare, a cărei întindere trebuia însă să fie mărginită de capacitatea ei de a dispune de mijloace de producere. Cum însă la noi nu existau mașini, nu se foloseau îngrășăminte și asolamente și nici industrie urbană nu exista, nu era - în consecință - posibilă trecerea imediată la o exploatare capitalistă, prin salariați, deși munca prin salariați o socotea el a fi mai rentabilă economic decât munca în clacă. Prin creșterea de vite, proprietatea mare putea însă elibera forța de muncă necesară dezvoltării industriei manufacturiere. În gândul lui, proprietatea mică ar fi urmat să asigure hrana populației, iar proprietatea mare să aprovizioneze piața, să asigure exportul.²⁷

²⁷ Merită a fi semnalată coincidența de vederi dintre Bălcescu și Ion Ionescu de la Brad, așa cum fusese exprimată de acesta în Comisia proprietății. Coincidența nu pare a fi întâmplătoare; Bălcescu cunoscuse pe Ion Ionescu în împrejurările întâlnirii de la Mânjina și el hotărâse ca acest moldovean să vină în Muntenia și să prezideze Comisia proprietății, (de altfel, spre supărarea lui Eliade Rădulescu).

Cât despre loturile date în proprietate țăranilor, ar fi trebuit să nu poată fi vândute decât în comuna în care stă vânzătorul, Bălcescu dând în acest sens exemplul nu numai al Rusiei și Bulgariei, ci și al Germaniei, Poloniei și Elveției.

Un chip interesant al felului în care Bălcescu face istoria, derivă din faptul că voind să lămurească prezentul prin trecutul său, profită de faptul că acest trecut, socotit „feudal”, era încă în ființă, deși în forme de dezagregare, așa cum se afla legiferat prin Regulamentele Organice, pentru a proceda la folosirea inversă, a prezentului ca sursă de documentare a trecutului, metodă de cercetare care este o premonițiune a ceea ce va putea fi numit, mai târziu, „arheologie socială”.

În afară de dese referiri la situațiile din țările înconjurătoare, Transilvania, Rusia, Prusia, Bavaria și Irlanda etc. mai directe sunt cele privind situațiile actuale. Căci „epoca noastră nu este sub acest raport mai puțin sub nivelul și mai puțin instructivă decât epocile precedente”. Faptul că boierii au procedat în trecut la acapararea, prin mijloace injuste, a micilor proprietăți moșnenești, este dovedit și prin aceea că acest procedeu „se urmează încă în timpurile actuale, cu aceleași mijloace și în virtutea aceluiași sistem tradițional”. Tot astfel, ca dovadă a faptului că boieria nu era la noi ereditară, ci deriva dintr-o slujbă, este invocată situația actuală, căci același obicei mai există. De asemenea „atunci, ca și cum, există acomodări cu legea”, „atunci ca și acum, boierii pentru a asupra, au invocat sprijinul armatelor străine și în loc să caute/remedia răul, boierii răspunseră poporului prin legi încă și mai opresive”. Iar cu privire la structura clasei noastre rurale, e din nou invocat prezentul, „atunci ca și acum, populația rurală fiind clasată în trei categorii”, de fruntași, mijlocași și toporași.

În paragraful XI „restabilirea servajului”, se spune clar că „Legislatorii noștri au restabilit în veacul al XIX-lea servajul dispărut în toată Europa”. Teza este însă imprecis formulată: pe de o parte este comparat servajul de la noi cu inexistența lui în toată Europa; ar fi deci vorba de „un al doilea servaj” în ordinea europeană, adică de o apariție târzie a feudalismului în orientul Europei; dar textul poate fi interpretat și

el o revenire la servaj, după o emancipare decretată de Constantin Mavrocordat; ceea ce ar permite o cu totul altă fazare decât cea a pătrunderii târzii a capitalismului în agricultură, „pe cale prusacă”; căci am avea atunci, interpretează Bălcescu, o fază inițială de libertate țărănească, urmată de o cădere în servaj, prin legătura lui Mihai, o revenire la libertatea țăranului sub Mavrocordat, din nou o recădere prin legiurile urbariale ajunse la apogeu prin Regulamentele Organice, după care din nou ar veni o epocă de liberare (pe care Bălcescu n-a mai apucat-o), cea a Legii Rurale din 1864, după care din nou o fază de servaj, în forma „neoiobăgiei”.

În fond este însă vorba de unul și același proces social de lentă încadrare în sistemul capitalist occidental, care face ca clasa boierească să devină „feudală” în momentul în care începe a-și croi „domenii muncite în clacă” - țăranii, legați de glie și obiecte de proprietate ai stăpânului lor, putând fi vânduți, zălogiți, dați ca zestre, lăsați moștenire, donați cu lotul lor de pământ („delnița rumânului”) sau numai „cu capul”, acest regim de servaj feudal caracterizat, fiind transformat apoi în regim „urbarial”, culminând prin Regulamentele Organice.

Ceea ce încurcă, aparent, această linie de dezvoltare susținută de-a lungul a trei secole, e momentul emancipării de rumâni din timpul lui Mavrocordat, asupra căruia Bălcescu ezită considerându-l mai întâi un gest de filantropie, apoi invers, un act politic al fanarioților menit a reduce la faliment clasa boierească autohtonă, invocând și de data aceasta un exemplu luat din lumea contemporană, cel al Basarabiei unde autoritățile țariste au declarat și ele „eliberarea din servaj a țăranilor”, pentru a obține în felul acesta o dezertare în masă a țăranilor de prin satele de baștină, ceea ce a dus la falimentul boierilor moldoveni care și-au vândut moșiile proprietarilor ruși, folosindu-se deci un procedeu identic cu cel al lui Mavrocordat.²⁸

²⁸ Teză pe care o susțin cu temei și alți cercetători ai problemei mai târziu decât Bălcescu, precum de pildă Th. C. Aslan în a sa *Politică agrară a României*, (București, 1909, p. 250).

Nu e cazul să judecăm dacă felul în care Bălcescu vede soluționată problema vieții noastre sociale, era sau nu „utopie”. În tot cazul, chiar utopic fiind, el se afla la o mare înălțime etică, constituind o viziune socială cel puțin egală cu cea a celor mai înaintați vizionari occidentali din acea vreme. Caracterul lui realist este totuși dovedit prin faptul că, de la Bălcescu încoace, până la Legea Rurală din 1864, toți propunătorii de reforme și până la urmă însăși legea din '64, nu au făcut altceva decât să tâlmăcească și să argumenteze, pentru sau contra, proiectul pe care Bălcescu îl formulase cu deplină claritate.

11) Ion Eliade Rădulescu, reformatorul și teoria sa a revoluțiilor reacționare

Față de Nicolae Bălcescu, descendent al unui neam de mici boieri, Ion Eliade (1802-1870), fiu de negustor din Târgoviște, care își luase și numele de Rădulescu, apare într-un contrast ciudat.²⁹ Eliade a fost de fapt un autodidact, o inteligență strălucită desigur, dar autodidact. Încă de la 19 ani a ajuns profesor la Sfântul Sava, urmaș al lui Gheorghe Lazăr al cărui elev fusese. Nu a avut parte ca alții de școlile înalte ale occidentului Europei, n-a avut prilejul să urmeze lecțiile lui Michelet, ale lui Quinet, să-l asculte pe Laménais și pe Fourier, n-a vizitat capitalele Europei, n-a frecventat mediile diplomatice din Paris și Londra, n-a luat parte la revoluția din 1830, n-a intrat cu gloata răsculată în palatul Tuileries ca să ia de acolo, trofeu și amintire, un petec din catifeaua tronului răsturnat, n-a fost condamnat la închisoare în Franța pentru acte de rebeliune (ca alții) - și ca atare, el n-a fost un „bonjurist”. Dimpotrivă el

²⁹ E de folosit I. Eliade Rădulescu, studiu introductiv, antologic și ediție de Paul Cornea (Editura Eminescu, București, 1980) cuprinzând și bibliografia lucrărilor mai vechi și mai noi, din care ne interesează în special G. D. Scrabă, *Ion Eliade Rădulescu. Începuturile filozofiei și sociologiei române* (București, 1921) și Radu Tomoioga, *Ion Eliade Rădulescu. Ideologia social-politică și filozofică* (București, 1971).

era un autohton, continuator al culturii noastre tradiționale, pe care o voia adusă la maximum de înflorire, rod al activității lui într-adevăr prodigioasă, deși împrăștiată, cuprinzând preocupări de literatură, gramatică, filologie, istorie, filozofie, metafizică și religie, cu veleități grandioase, nu totdeauna duse la bun capăt, dar reușind totuși să formeze o întreagă generație.

Eliade a fost desigur și el „revoluționar”, însă „revoluționar” în felul său, original și singuratec, socotit de către ceilalți pașoptiști drept un ezitant, dacă nu chiar un trădător al cauzei. Totuși prezența lui în evenimentele din 1848 a fost hotărâtoare, acest modest târgoviștean dominând netăgăduit întreaga sa epocă. Personaj paradoxal, care nu a avut niciodată prilejul să exploateze vreun clăcaș, care a trăit exclusiv din munca sa, din ceea ce scria și tipărea în propria-i tipografie, dar care a avut mai multă priză asupra mersului treburilor decât toți bonjuriștii de neam mare. Era de altfel un vizionar filozof, ataca toate problemele culturii cu o temeritate care nu se îndoia de nimic, cu sincera convingere că depășește cu mult pe contemporanii lui. Nicolae Iorga, care nu l-a iubit, a avut despre el și cuvinte grele dar care uneori se întorc spre laudă, precum atunci când spunea despre el că profesa un „romantism politic pierdut în norii sterpi ai sublimului permanent”, căci nu e puțin lucru să se poată aduce cuiva o astfel de acuzare. Desigur, Eliade a avut și slăbiciuni: s-ar putea să fi crezut într-adevăr că lui i se cuvenea domnia țării. Dar întreaga lui viziune despre lume era grandioasă; filozof, profesa o teză trinitară. Nu însă în sens dialectic, ca Hegel, care vedea cum o teză se transformă în antiteză, deci într-o sinteză, ci dimpotrivă în sens static, văzând pretutindeni existența unor antiteze stând în echilibru, o latură bună alături de una rea, echilibrul dintre ele formând o „delta”, cum îi spune el, adică o stare triunghiulară de echilibru. Lozincile precum: „iubesc libertatea, dar urăsc tirania” și toate celelalte, pe care azi le socotim „pașoptiste”, au în fond, concepție de pur stil Eliade, alta decât cea a liberalilor.

Eliade nu și-a expus însă clar pozițiile „revoluționare” câtă vreme a deținut de fapt rolul unui președinte de republică. Abia târziu, după eșecul revoluției, a găsit de cuviință să-și clarifice părerile, mai mult ca o

justificare „pro demo” a poziției lui atât de singulară în evenimentele de la 48, dar și, mai ales, ca un prilej de a ponegi pe foștii lui colaboratori. Totuși, în lucrarea sa din exil, *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine* (Paris 1861) face și oarecari considerații teoretice interesante.

Astfel, Eliade afirmă că revoluțiile (care pot fi sau „naționale” sau „sociale”) sunt puse sub directa înrâurire a „providenței”, în sensul că „la mișcarea progresului, contribuie printr-un ‚viclesug al istoriei’ toată lumea, oprimați și oprimatori, popoare și tirani”. Astfel, însăși tiranii contribuie la mersul revoluției prin excesul tiraniei lor. Dar beneficiari ai furiei populare nu sunt cei din popor, ci exploatorii lor, care luptă în propriul lor profit. Astfel revoluțiile avortează, având drept dușmani pe proprii lor „prieteni”. În ce-l privește pe el, Eliade afirmă că nu l-au interesat decât revoluțiile naționale, care operează încet, prin pace, prin învățământ, prin presă, „adevărul” singur putând salva națiile. De aceea, „fiind partizan al revoluțiilor graduale și încete, care operează prin ani și prin instrucție”, timp de 28 de ani nu a lucrat decât pe această cale. Nu a fost deci de acord cu mișcările revoluționare din 1830 și nici cu cele din 1848, față de care a rămas totdeauna străin, căci ele au fost puse la cale de exploatorii, ambițioși și nemulțumiți, care nu voiau decât „schimbarea domnilor”. Totuși, atunci când poporul muntean a sfârșit, în 1848, prin a se revolta el nu a putut rămâne deoparte. Oamenii cuminți nu pot dori asemenea revoluții; dar când ele se ivesc, de jos în sus, ei nu pot rămâne străini de ea, datorită lor fiind de a încerca să le îndrepte pe calea „ordinei, păcii, armoniei, libertății generale, a dreptului public”. Ceea ce a și încercat el să facă, așa cum se poate vedea - susține el - din textul proclamației de la Izlaz.

Când asemenea revoluții izbândesc, profită nu poporul, ci șefii de partide. Iar atunci când nu izbutesc, ca în 1848, profitorii, boierii care i s-au alăturat, dezertează. Atacul lui la mica boierime munteană e înverșunat. Afirmă că în '48 au fost boieri care nu au căutat decât folosul lor personal, prin lichidarea situației care îi ținea îndepărtați de la orice beneficii ale puterii. Vorbind ca poporul, ei se poartă totuși ca boierii. Sunt partizanii tuturor libertăților, însă doar pentru privilegiați, fiind zgârciți

cu cele ale poporului. Nici un boier nu vrea să fraternizeze cu poporul, „fraternitatea” fiind un strigăt de viață doar pentru popor; pentru boieri e un strigăt de moarte.

Revoluția de la 1848 nu ar fi eșuat, poate, dacă ar fi reușit revoluțiile europene; dar acestea eșuând, singurul rezultat pozitiv a fost că situațiile s-au clarificat și oamenii au căpătat mai multă experiență. Părerea și sfatul lui este că, atunci când boierii complotează împotriva domnului, poporul e bine să stea deoparte, „să lase pe boieri să-și facă propriile lor treburi. Pe boieri îi sfătuiește să nu se mai amestece în mișcările poporului, căci le duc fatal la pieire.

În fond, cum ar fi vrut Eliade să decurgă revoluția de la '48? După opinia sa, revoluția necesară nu era cea a mersului înainte spre o societate modernă, capitalistă, ci cea reacționară, de întoarcere la situații istorice vechi. Inițial, poporul român a fost „liber”, trăind în „frăție” patriarhală, cu o boierime cumsecade, cu virtuți și rosturi ostășești. A urmat însă decadența fanariotă care a dus poporul la starea de robie. Aceasta se cerea desființată, nu însă pe calea acțiunilor violente, a revoluției sângeroase, ci pe cea a reformelor organizate de stat, singurul în măsură să înlăture efectele rele ale unei boierimi decăzute, ca să revină astfel la vremile bune de altă dată. La nevoie, aceste autorități ale statului pot fi silite să procedeze la reforme, folosindu-se însă pentru a convinge statul să facă reforme, doar căile pur politice.

Eliade descrie, într-un stil bombastic și mesianic (de tip Laménais; vezi pentru acest stil, la modă în timpul acela, și *Cântarea României*), o epocă de aur, cea a vremii când „claca” nu era decât răsplata, bine meritată, prin muncă benevolă, a unor funcțiuni sociale efectiv prestate de către boierime; deci când țările române se aflau la un nivel social de dezvoltare pe care îl socotește a fi mai înalt chiar decât cel atins de Franța prin revoluția de la 1789.

Deși admirator al socialiștilor francezi (în special al lui Proudhon și Fourier), el însuși „utopist”, elucubrator de societăți imposibile, visează la o mișcare reacționar-progresistă, o reîntoarcere adică la o situație veche, mai acceptabilă, măcar că și ea ar trebui totuși modernizată

întrucâtva. În tot cazul, aceasta afirmă el că ar fi voit să facă în 1848. Din acest punct de vedere este și el de părere că revoluția de la 1848 nu a fost o imitație a mișcărilor revoluționare europene, căci „n-am inventat nimic și n-am imitat nimic de la străini; nici o inovație nu am voit să aduc”; cu toate că frazeologia lui rămâne apuseană și de caracter mistic „liberal”, cu lozinci precum „respect la persoană”, respect la proprietate”, „frățietate” etc. Pe acest baze contrazicătoare, reacționar-revoluționare Eliade dușmănește nu numai pe boieri ci și „burghezimea”, pe care o califică drept „noua ciocoime”.

La Eliade găsim însă și preocupări teoretice privind mersul general istoric al societăților umane, pe care G.D. Scraha, el însuși un veleitar al sociologiei, le socotește a fi suficiente pentru a-l declara „părinte al sociologiei românești”, bazându-se pe analiza lucrărilor filozofice ale lui Eliade, în special pe *Istoria critică universală*. Într-adevăr, aceste lucrări atacă probleme care pot fi socotite a avea ceva comun cu sociologia generală și ca atare merită a fi analizate în legătură cu istoria doctrinelor de sociologie generală din România; precum tot astfel merită a fi luat în considerare și N. Russo Locusteanu, fervent adept al lui Eliade, având de altfel și oarecare rol în timpul revoluției de la 1848.³⁰

³⁰ Despre acest Locusteanu, Traian Herseni a alcătuit un studiu erudit și lămuritor care ar trebui neapărat publicat.

PROBLEMELE SOCIALE ALE EPOCII REFORMELOR, 1848-1864

1) Aspectele noi ale problemei agrare după eșecul revoluției din 1848

Înfrângerea revoluției din 1848 a zădărnicit iluziile clasei țărănești care crezuse, în urma proclamației de la Izlaz, că va putea continua sistemul agricol itinerant, în moină, putând „deschide”, adică deșteleni terenuri de arătură, oricâte și oriunde ar fi vrut, dând numai dijma, fără obligația de clacă, lucrând adică în concurență cu boierii, care ar fi avut și ei drepturi asupra terenurilor până la marginea de 1/3 din total, fiind însă obligați a plăti munca celor care le-ar fi lucrat pământurile.

După eșecul revoluției din 1848 totul s-a reîntors la ce a fost, și e de la sine înțeles că nimic nu s-a putut schimba radical din tehnicile tradiționale ale agriculturii itinerante; cu deosebirea că, din ce în ce, conflictul dintre țărani și boieri se agrava, dată fiind tendința tuturor de a cultiva cât mai multe suprafețe pentru obținerea de cantități sporite de cereale-marfă, cerute de piața externă. În toată perioada dintre 1848 și 1864 (pe care o cunoaștem mai bine grație cercetărilor istoricului Ilie Corfus care a avut răbdarea să procedeze la despuierea unei importante mase de documente ale vremii)¹ constatăm continuarea unei situații care

¹ Ilie Corfus, *L'agriculture en Valachie, depuis la révolution de 1848, jusqu'à la réforme de 1864* (Bibliotheca Historica Romaniae, vol. 53, Editura Academiei, București, 1976), care spre regretul nostru, nu dă suficientă atenție tehnicilor agricole.

se cuvine să o comparăm, dar să o deosebim de cea „clasică”, de trecerea de la feudalism la capitalism prin procesul de pătrundere a capitalismului pe cale „prusacă”. Căci situațiile de la noi nici pe departe nu sunt echivalente cu cele din Prusia.

Acolo se practicasă încă de foarte multă vreme sistemul agricol al „celor trei tarlale”, țăranii deținând loturi statornice în toate trei, astfel că junkerul prusac ca să poată trece la un sistem agricol de mai înalt nivel decât al Dreifelderwirtschaft-ului a trebuit mai întâi să procedeze la izgonirea țăranilor de pe loturile lor, să comaseze toate loturile într-un singur „domeniu senioral” muncit în clacă prin țăranimea redusă cu forța în situația de servaj. La noi în țară operațiile de „Ablegung” nu au fost necesare, țăranii neposedând loturi în stăpânire statornică, ci doar „pogoane legiuite” și „prisoase”, amândouă mutătoare. Dorința clasei boierești de a-și forma un domeniu muncit în clacă, trebuia deci să folosească altă variantă decât cea a „câii prusace”, anume punând opreliști drepturilor țăărănești la folosirea pământului în moină, fixând pogoanele legiuite la loturi determinate de boier prin operațiuni de comasări hotarnice într-o singură suprafață, iar nu lăsate împrăștiate la libera voie a țăranilor, de asemenea hotărnicind și „prisoasele” în același fel, cu scopul final de a reduce pogoanele legiuite la regimul prisoaselor, transformându-se pe sine în „proprietari absoluți” și pe țărani în „arendași”, primind pământ de lucru „la bună învoială”.

Această situație se reflectă clar în legiuirea lui Barbu Știrbei, a cărui concepție social-politică este exprimată în forme riguros doctrinare.

2) Concepția social-politică a domnitorului Barbu Știrbei

După revoluția din 1848, țările noastre au fost ocupate de armatele nu numai ale Turciei, ci și ale Rusiei și Austriei. Prin tratatul de la Balta Liman din 1849 se luase însă hotărârea ca prevederile Regulamentelor Organice să fie revăzute și îmbunătățite, domni la cârma țării fiind numiți Barbu Știrbei în Muntenia și Grigore Alexandru Ghica în Moldova.

„Îmbunătățirea” nu s-a făcut însă printr-o revizuire a textului Regulamentelor ci prin decizii domnești, în special legiuirea lui Barbu Știrbei interesându-ne mai îndeaproape, pentru că ea va continua să rămână în atenția publică și după ce va fi intervenit Legea Rurală din 1864.²

Știrbei urmărea realizarea unei viitoare soluții, pe care o arăta foarte clar: „scopul final al însăși legiuirii” spune Știrbei era să se ajungă la admiterea faptului că țărani clăcași nu sunt decât niște „chiriași” ai boierului „proprietar”, fiind deci obligați a cere și obține de la acesta anume suprafețe de pământ, în condiții de arendare stabilite „la bună învoială”. Cu alte cuvinte, el urmărea suprimarea „pogoanelor legiuite” al cărui regim era fixat „urbarial” și trecerea la regimul „prisoaselor” considerată a fi singura normală. Deci era o soluție în care foștii clăcași se aflau „emancipați”, adică declarați „liberi” așa cum voiseră și revoluționarii; „liberi” însă în sensul de a fi complet lipsiți de vechile lor drepturi asupra pământului, „clăcașul” urmând a fi considerat un „cetățean” ca oricare altul, având deplina libertate de a încheia sau nu cu „proprietarul moșiei” contracte de arendare, după tiparul clasic al contractelor „sintagmatic” din Codul Civil.

Era însă vorba numai de un deziderat final, care nu se putea realiza de îndată. Știrbei și-a dat seama că răpirea drepturilor țăranilor la „pogoanele legiuite” putea duce la răscoale, care trebuiau cu orice preț evitate. De aceea, Știrbei acceptă cu părere de rău o fază de trecere, de la regimul „pogoanelor legiuite” al Regulamentelor Organice la cel generalizat al „prisoaselor”. Dânsul spune deci că „până când se va putea introduce de obște în Valahia învoielile de bună voie, pentru fiecare în

² Nu numai un conservator ca Barbu Catargiu, dar până și, foarte târziu, un liberal ca Spiru Haret, apreciau legiuirea lui Știrbei drept cea mai realistă și eficientă dintre toate soluțiile posibile ale problemei țărănești. Haret chiar o considera în 1907, ca putând fi încă luată ca bază pentru o lichidare rațională a acestei probleme. Tot atât de ciudat e și faptul că memoria țăranilor păstrează pe Știrbei ca simbol al unor vremuri mai bune, balada spunând - așa cum am mai avut prilejul să amintesc -: „când a fost pe 53, - de ne-a dat pământ Știrbei - puneai plugul unde vrei - și arai pe cât puteai”.

parte, s-a socotit de trebuință să se reguleze relațiile dintre proprietari și locuitori, prin niște întocmiri care vor ține loc învoielilor”.

În ce constă sistemul preconizat, ca fază de trecere spre scopul final al exproprierii totale a țăranilor de vechile lor drepturi? Se dă țăranilor, în afară de locul de casă, scutit de dijmă, dar pentru care vor trebui să presteze 22 de zile de clacă socotite „cu nart”, încă un număr de pogoane legiuite, socotite pe tradiționala împărțire a țăranilor în categoria celor cu 4 boi, cu 2 boi și o vacă și numai cu o vacă, în următoarele suprafețe: 7,87 ha, 5,73 ha și 3,58 ha; cantitățile sunt deci mult sporite față de cele prevăzute în Regulament, totuși insuficiente pentru traiul unei familii, țăranii continuând a fi obligați să obțină „la învoială”, „prisoasele” care le erau strict necesare.

Legiuirea lui Știrbei aduce însă cu privire la aceste „prisoase” o dispoziție nouă, fiind astfel pentru prima oară amintite „tocmelile agricole”; acestea din urmă vor continua apoi până și după 1864 să formeze miezul luptelor sociale dintre boieri și țărani. În cazul când țăranii nu întocmesc aceste învoieli, boierul are posibilitatea să stabilească el, cu de la sine putere, condițiile în care înțelege să dea în arendă terenuri. Dacă țăranii rămân în sat și ară, se consideră că au acceptat tacit condițiile stabilite de proprietar. Dacă nu, au libertatea de a pleca din sat în căutarea altor proprietari care să ofere condiții mai ușoare.

Străduința legiuirii Știrbei este îndreptată în mod sistematic spre întărirea drepturilor boierului declarat proprietar, constând nu numai în dreptul de a fixa arbitrar condițiile „contractuale” pe care le oferă, declarate a fi totuși „la bună învoială”, ci și în dreptul de a fixa agrimensural locurile pe care le dă țăranilor, organizând deci teritorial moșia sa, nu numai în legătură cu „vatra de sat” ci și cu întreg trupul de moșie, ogoare, izlaz, imaș, pădure, ape. Nu știm a fi rămas din această vreme planuri hotarnice cuprinzând asemenea operațiuni de „sistemizare teritorială”.

Documentele arată însă că acțiunile boierești au întâmpinat violenta rezistență a țăranilor, care continuau să ție morțiș la sistemul agriculturii „în moină”, adică la dreptul lor de a deșteleni terenuri agricole oriunde și oricât ar fi vrut. Trebuie subliniat acest fapt, care din nou arată câtă

deosebire exista între situația de la noi și cea luată drept model din Prusia orientală. La noi, boierul pentru a se transforma în proprietar absolut nu a avut nevoie să procedeze la acțiuni de „Ablegung”, de izgonire a țăranilor de pe loturile pe care le posedau statornic în cadrul rigid al Dreifelderwirtschaft-ului; căci clăcașii noștri nu posedau asemenea loturi în tarlale agrimensural delimitate, fiind deci de ajuns pentru a satisface nevoile lui, prevederea de a „arăta” locurile în care țăranii au a fi mărginiți și obligați a „ara alăturat”; nu rezultă totuși din textul legiurii vreo intenție a boierului de a introduce un sistem de tarlarizare sistematică, nici măcar în două câmpuri, necum în trei și cu atât mai puțin în sistem de multiple tarlalizări, de genul Kopelwirtschaft-ului prusac.

În concluzie, dacă comparăm situația din acea vreme cu cea anterioară, constatăm de pildă că fruntașul din timpul lui Moruzi avea 16 boi, pe când cel din 1851 nu dispunea decât de 4, semn vădit al unei substanțiale degradări a bunei-stări țărănești. În plus, este vizibilă o certă părăsire a ocupațiilor pastorale în favoarea celor agricole. Contraindicațiile dintre interesele boierilor și ale țăranilor se agravează tragic, având ca efect și o înăsprire a pozițiilor doctrinare, care ajung a fi din ce în ce mai precis formulate pe măsură ce necesitatea lichidării problemei rurale devenea mai stringentă.

3) Divanurile ad hoc

O reală răscruce a istoriei noastre sociale îl constituie însă războiul Crimeii, care a pus capăt ocupației militare rusești și a dus la convocarea Divanurilor ad Hoc, la Unire, la Legea Rurală și la edictarea seriei de legislații de „modernizare” a țării.

Ne interesează în mod direct Divanurile ad Hoc. Se știe că în 1856 Congresul de la Paris a dispus convocarea unor adunări în Moldova și Muntenia, cu scopul de a afla care sunt „dorințele” acestor țări. Aceste Divanuri sunt mult mai importante decât Comisia proprietății adunată de către guvernul revoluționar muntean din 1848, dat fiind că aceste adunări

au fost convocate în mod oficial de către puterile europene, cu mențiunea expresă că la ele vor trebui să participe toate clasele sociale prin reprezentanți aleși; aceasta reprezintă de fapt prima formă la noi a unui parlament modern.

Se știe că amândouă aceste Divanuri au exprimat în același fel doleanțele lor: unirea țărilor dunărene, domn străin, autonomie și guvern reprezentativ (Moldova adăugând și „neutralitatea țării”). Cel muntean s-a mărginit la exprimarea acestor dorințe, fără să intre în analiza altor probleme, „interne”, de teama să nu dea prilej puterilor străine să se amestece în treburile noastre. Divanul din Moldova însă le-a analizat, sumarizându-le în 16 puncte. Printre acestea figura și „problema rurală”, față de care aleșii micilor proprietari țărani au cerut, spre scandalul celorlalte clase, împrumutarea și oborârea boierescului, pe un ton aspru, mult mai apăsător decât ridicaseră glasul țărani munteni din 1848.

Procese verbale ale Divanurilor constituie astfel una din sursele cele mai importante pentru a cunoaște gândirea politică a claselor aflate în luptă în această epocă.³

4) Urmașii doctrinarilor pașoptiști

E de semnalat mai întâi grupul revoluționarilor pașoptiști care, îndată după eșecul mișcării din 1848 au fost siliți să plece în emigrație. Unii dintre ei s-au dus în occident, mai ales la Paris și Londra, continuând acolo să pună la cale asociații și conspirații revoluționare, ducând o intensă activitate publicistică menită să convingă cercurile hotărâtoare din occident de necesitatea soluționării, în sens liberal, a problemei Principatelor Dunărene.

Acești emigranți nu se vor întoarce decât în ajunul convocării Divanurilor ad Hoc, în 1857, sporind astfel numărul celor care în țară

³ Textele se găsesc în Dimitrie C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C., Sturdza, C. Colescu Vartic, J. J. Skupiewski, (București, 1896). Tom.VI, partea I-a, Moldova; partea II-a, Muntenia.

duceau acțiuni similare. Bălcescu, cel mai de seamă dintre ei, murise însă, bolnav și părăsit, printre străini. Alt grup și-a găsit însă refugiu și mijloc de trai în Imperiul Turcesc, Ion Ghica ajungând bei de Samos, Ion Ionescu administrator al domeniilor marelui vizir Rașid Pașa, Eliade Rădulescu întorcându-se îmbrăcat turcește chiar alături de armatele de ocupație ale lui Fuad Pașa.

Ceea ce îi caracterizează pe toți aceștia, scriitori de volume și broșuri, este că pentru a-și exprima punctul de vedere și mai ales pentru a convinge pe străini de seriozitatea reformelor sociale pe care le propuneau, au renunțat să mai facă apel exclusiv la principiile juridice și la marile idealuri sociale de „libertate”, „frățietate” și „dreptate”. Ei recurgeau la analize economice, ideia lor de bază fiind acum, pe de o parte a dovedi că reforma agrară pe care o propuneau asigură o mai mare productivitate cerealieră și pe de altă parte că există soluții financiare pentru despăgubirea moșierilor ce urmau a fi expropriați.

În felul acesta încep să apară lucrări care pot fi socotite începuturi ale unei „sociologii rurale” românești. Mai corect spus, de folosire a unor tehnici de analiză sociologică a stărilor de fapt, mult mai interesante decât simplele declarații verbale și invocare de principii abstracte.

Astfel, în această epocă se recurge din ce în ce mai temeinic la procedeul de analiză a stării economice a țăranilor prin alcătuirea de bugete. Desigur, nu e vorba încă de bugete ale familiilor țărănești ca atare, ci doar a exploatațiilor lor, făcute în scopul de a se vedea în ce măsură cheltuielile implicate de exploatarea unor terenuri de împrumietărire sunt sau nu sunt mai oneroase, decât cele ale arendării în condiții de liberă contractare.

Asemenea calcule, la început sumare, apoi din ce în ce mai atente, sunt făcute de mai toți autorii epocii, începând chiar cu Nicolae Bălcescu, continuând cu autorii străini care s-au ocupat de problemă ⁴ și apoi cu

⁴ I. F. Neugebauer, *Die Donaufürstenthümer*. Breslau, 1854. - Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, (Paris, 1855).

cei din țară, precum Ion Ghica⁵, Vasile Boierescu⁶, Barbu Catargiu⁷ al cărui studiu în această privință este remarcabil, așa cum vom vedea. Din punct de vedere teoretic, grupul „roșilor” nu adaugă nimic important peste tezele susținute de Bălcescu, mărginindu-se să le amănunțească și amplifice, într-un stil ceva mai „diplomatic”, mai potolit.

Cât despre marii boieri conservatori ei se arată - cu excepția lui Barbu Catargiu - a fi rămas la același nivel teoretic scăzut, fiind prea puțin sensibili la problemele dezvoltării economice generale a țării, la procesul necesar de industrializare, și prea mult robiți ideii de a lupta pentru salvarea, cât se mai putea, a poziției lor dominante de stăpâni ai statului și ai latifundiilor. Era firesc ca această boierime să întârzie a-și centra eforturile pe combaterea teoriilor pașoptiste în forma lor inițială, revoluționară. Vom omite deci a vorbi de acei boieri care au luptat cu îndărătnicie la menținerea situației așa cum fusese ea stabilită prin Regulamentele Organice, mergând până la a afirma că „țărani sunt proprietatea noastră”.

Vom alege ca fiind reprezentativi, din grupul roșilor, pe A.G. Golescu (Negru) care va fi în Divanul ad Hoc al Munteniei capul delegației micilor proprietari, ulterior și prim ministru al țării; pe Barbu Catargiu, cel mai clarvăzător din partea marilor boieri și pe Mihail Kogălniceanu, reprezentant al aripei „moderate”.

a) Al. G. Golescu (1819-1881)

Unul din cei patru frați Golești care au luat parte la revoluția din 1848, acest Alexandru Golescu (numit și Negru, sau Arăpilă, pentru a-l deosebi de vărul său Alexandru Golescu, zis Albul)⁸ făcea parte din

⁵ G. Chainoi (Ion D. Ghica) *Dernière occupation des Principautés Danubiennes par la Russie*, Paris, 1853.

⁶ Basile Boeresco, *La Roumanie après le traité de Paris du 30 Mars 1856*. (Vasile Boierescu, *România dupe Tractatul din Paris din 30 Martie 1856*, Paris, 1858).

⁷ Barbu Catargiu, *De la propriété dans la Moldo-Valachie*, (1857). (Catargiu Barbu, *Proprietatea în Principatele române*, „tradusă din cea mai înainte, publicată în franțuzește și dedicată domnilor proprietari”, București, 1857).

gruparea revoluționar-democrată (opusă grupului revoluționar radical, al Brătienilor și al lui C. A. Rosetti). Fusese un cald prieten al lui Nicolae Bălcescu, ale cărui idei le va urma fără abatere. Lucrând mai mult pe linia diplomației, atitudinea lui „moderată” resimțindu-se până și în stilul său, mai sobru decât cel exaltat al pașoptiștilor.⁹ Golescu-Negru avea inițial o formație de inginer, meserie pe care o părăsise curând dedicându-se politicii, studiilor istorice, juridice și economice.

Lucrarea sa din 1856, *De l'abolition du servage en Roumanie*, tipărită la Paris, este de fapt un răspuns la o broșură a marelui boier Barbu Catargiu, *État social des Principautés danubiennes* (Bruxelles, 1855). În această lucrare, Golescu face o analiză a structurii de clasă a țării în epoca lui 1848, cu scopul de a arăta și explica de ce marea boierime fusese dușmană revoluției: din 30 de familii de mari boieri, doar 10 erau mai vechi decât epoca fanarioților. Din aceste 30 de familii, însumând 75 de membri, doar 17 provenind din 7 familii, au participat la revoluția de la 1848. Atitudinea antirevoluționară a mării boierimi, o explică prin faptul că era de origine „ciocoiască”, adică formată prin bunăvoința domnilor fanarioți, de fapt prin cea a Imperiului Otoman, astfel că ei nu puteau să se mențină decât în calitate de aderenți ai trupelor de ocupație, adică împotriva libertății țării.

După a lui părere, orașele noastre fiind „ciocoiști” și țărănimea aflându-se în „letargie”, numai câțiva din familiile boierești vechi și cei din boierimea mică puteau participa la revoluție.

Din punct de vedere istoric, Golescu urmează pe Bălcescu, subliniind încă mai apăsător tezele acestuia. Astfel este și el de părere că istoria noastră este dominată de luptele de clasă, de pildă cea dintre

⁸ Georges Bengescu, *Les Golesco, Une famille de boyards lettrés* (Paris, 1921). – George Fotino, *Din vremea renașterii naționale a României, Boierii Golești* (vol. I-IV, București, 1939). Vezi și Anastase Iordache, *Al. C. Golescu*, Edit. științifică, București, 1974.

⁹ În dezbaterile Divanului ad Hoc din Muntenia, Golescu a avut totuși o violentă ieșire împotriva lui C.A. Rosetti care redactase un text socotit de el ca frazeologie goală, inacceptabilă, mergând până la amenințarea cu demisia în cazul că textul ar fi fost primit.

fanarioți și boierimea de țară. Mavrocordat, prin reformele sale, ar fi avut scopul conștient urmărit de a-i sili pe boierii de țară, concurenți ai „clasei” fanariote, să se supună, să se roage și să solicite, ca să obțină o târguială mai avantajoasă pentru ei, deci să-i silească la ascultare și supunere.¹⁰

Mai interesante sunt însă calculele lui privind rentabilitatea și eficiența agriculturii. El știa foarte bine că tehnicile noastre agricole erau la acea vreme sub orice nivel admisibil și găsea că remedierea nu putea veni decât prin împrumutarea țăranilor, argumentându-și teza într-un mod interesant, prin invocarea unei relații cauzale care ar exista între modul în care e organizată producția și tehnicile agricole. După a lui părere, „oborârea boierescului” ar sili pe moșierii latifundiari să-și reformeze sistemul de cultură, trecând la o agricultură modernizată.¹¹

Cât despre modalitățile de a susține financiarmente operațiile de expropriere a marilor boieri, Golescu se gândește ca și Bălcescu la crearea unei Bănci, dând însă detalii tehnice mai temeinic calculate decât putuse să o facă Bălcescu cu 16 ani înainte.

b) Barbu Catargiu (1807-1862)

Este vorba de cel mai de seamă purtător de cuvânt al boierimii conservatoare și principalul adversar al lui Mihail Kogălniceanu.¹² Barbu

¹⁰ A. G. Golescu, *De l'abolition du servage dans les Principautés danubiennes*, (Paris, 1856).

¹¹ Teza e asemănătoare din punct de vedere teoretic, cu cea pe care P.S. Aurelian o va susține, argumentând-o însă cu mult mai bine. Ea nu a fost însă confirmată de mersul istoriei, latifundiarii noștri gășind mai comod, în loc să procedeze la o exploatare mai bună a solului, să perfecționeze exploatarea țăranilor.

¹² Barbu Catargiu. *Discursurile lui parlamentare (1859-1862)*, ediția Anghel Demetrescu, (București, 1886), care redactează o excelentă introducere. Semnalăm că Anghel Demetrescu analizează în această lucrare, originea și formele politicianismului român, într-un fel care se poate considera o prefigurare a teoriei lui Rădulescu Motru despre „Politicianismul român”. El citează nu numai pe Taine ci și pe Tocqueville, care se vede clar că l-a influențat prin stilul său de analiză a psihologiei sociale.

Catargiu nu se sfiește a ataca în cuvinte violente pe revoluționari, „tinerime furtunoasă și lipsită de experiența lucrurilor”, printre care s-au amestecat „niște ființe mârșave și de rea credință, care, profitând de nevinovăția copilărească a acelei tinerimi, au mers până la propagarea nesăbuirilor comunismului”, dând loc acelei „triste parodii revoluționare” din 1848.

Catargiu afirmă că tendința revoluționarilor ar fi fost de a desființa proprietatea; dat fiind că „a lor patrie este tot locul unde urlă anarhia, a lor lege e rășcoala, credința lor e minciuna, cugetul lor e punga, și a lor frate este Iuda”.

Totuși, argumentele lui nu se reduc doar la invective, ci el afirmă și dorința lui de a analiza în mod obiectiv, ca să-i găsească astfel soluția justă. Păreră lui este că într-adevăr o problemă socială există, căci „în Moldo-Vlachia este mai mult de făcut decât în orice altă țară; e mult de făcut, dar nu totul de răsturnat”, dat fiind că legile care guvernează țara (în speță cele dictate de Știrbei în 1851) sunt bune și ar da rezultatele dorite dacă s-ar aplica corect.¹³ Potrivit lor, moșierul urmează a fi socotit ca singurul proprietar al pământului. Țăranii se cuvine desigur să fie „eliberați”, însă fără a fi împrorietăriți, pentru ei fiind mai avantajos să ia în arendă pământul decât să capete în proprietate numărul insuficient de pogoane legiuite prevăzut de legile existente.

Catargiu își justifică însă teza, din punct de vedere istoric, cu totul neconvingător, în plină fantezie legendară. După a lui părere, ulterior

Discursurile parlamentare ale lui Barbu Catargiu sunt de consultat în ediția lui P. Haneș (Minerva, București, 1914). *État Social des Principautés danubiennes*. (Bruxelles, 1855, p. 32) fără indicarea autorului. - Catargiu Barbu, *De la propriété en Moldo-Valachie* (București, 1859 - ediția a 2-a, pag. 32). *Encore quelques mots sur la propriété en Moldo-Valachie* (București, 1860, p. 32).

Este tulburător faptul că a fost asasinat, în 1862, în condiții rămase până azi neclarificate, totuși exact în momentul cel mai potrivit pentru „roșii”; ceea ce ne permite să înțelegem gradul de înverșunare la care ajunsese războiul social din acel moment. Vezi Alexandru Lapedatu, *În jurul asasinării lui Barbu Catargiu*, București, 1942.

¹³ Neputând nega existența unor situații de exploatare dură a țăranilor, le socotește a fi abuzuri de care ar fi vinovate doar organele administrative inferioare, nicidecum sistemul social însuși.

părăsirii Daciei de către romani, „principiul civilizației romane rămăsese același”. Barbarii prădară, împrăștiară pe locuitori, dar până la urmă se topiră în sânul populației locale, astfel că atunci când „locuitorii dacoromani conduși de Radu Negru Basarab și de vestitul Cordocova” (sic) „iar mai târziu Petru Rareș”, (sic) se întoarseră de peste Carpați, „găsind ținuturile mai toate pustii, au procedat la împărțirea pământurilor după legile Romei, vechea lor patrie”. Deci nu poate fi vorba de o cucerire făcută de alt popor. „Daci, romani, goți, vandali, slavi, huni și cumani se confundară și formară o singură viță, cea a poporului moldo-român”. Pământul se împărți în proporție, oarecum după gradul fiecăruia, astfel că regimul feudal nu fu introdus. Șefii populației, boierii-ostași fiind ocupați în războaie, nu putură gândi la exploatarea moșiilor lor, astfel că țărani se înstăpâniră asupra pământurilor boierești. Dar nici ei nu putură beneficia de munca lor fiind supuși exploatării otomane, astfel că au preferat să-și vândă proprietățile, punându-se sub protecția câte unui proprietar influent, ce putea să-i apere de abuzurile slujbașilor guvernului.

Ulterior, de la regimul fanariot, boierii urmând impulsia generală, înmulțiră numărul lingușitorilor și al cerșetorilor de posturi publice devenind trândavi. Astfel, printr-o „șiretenie a istoriei”, „proprietatea a urmat în țara noastră într-un sens cu totul împotriva a ceea ce s-a întâmplat în alte țări”. Adică: în loc ca proprietatea să urmeze o linie scoborândă și să se fărâmițeze în favoarea țăranilor, dimpotrivă „se urma o linie de întindere, de înălțare, căci se sui de la țărani la boieri”. La noi deci, proprietățile boierilor au la bază acte de cumpărare, de vânzări liber consimțite, făcute de țărani către boieri. Ca atare boierii nu dețin proprietățile lor prin siluire, ci prin acte de cumpărare, fiind deci proprietari în deplinul înțeles al cuvântului. Ei au deci dreptul de a stabili în ce condiții înțeleg să dea țăranilor pământ de lucru.¹⁴ Tocmelile agricole dintre proprietar și muncitor

¹⁴ Este de fapt teza pe care o va susține mai târziu G. Panu, în ciuda lui Radu Rosetti: învoielile agricole sunt efectul unei tranzacții sinalagmatice, în corect drept civil Napoleon. Cât despre „legătura lui Mihai” el spune că „servajul s-a făcut dintr-o necesitate politică” nicidecum în favoarea boierilor și anume s-a introdus din pricina că „populația se împrăștia” (teza de asemenea va fi reluată de unii din istoricii noștri).

sunt așadar declarate a fi nu numai tradiționale, ci și perfect legale, ele rămânând și pe viitor singura soluție juridicește admisibilă.

În tot cazul, potrivit normelor dreptului civil modern nu poate fi admisă teza unui drept devălmaș pe care l-ar avea țăranii asupra pământului, un asemenea drept neexistând din punct de vedere juridic. Proprietatea nu poate fi decât „individuală” nu „colectivă”. Așadar, așa numitele drepturi pe care le invocă pașoptiștii ca existând în favoarea țăranilor, nu constituie un titlu juridic legitim și nu pot fi luate în considerare.

Catargiu recurge și la calcule economice; analizând bugetul unui țăran cu 4 vite trăgătoare care ar primi în proprietate terenul hotărât prin așezământul lui Știrbei, el stabilește o „tablă comparativă de chiria pământului, prețul clăcii ș.c.l., a dijmei ce plătește țăranul, prețul muncii sale și foloasele ce le scoate din pământul închiriat și din munca sa”. „Tabla” lui nu enumeră doar aceste părți componente ale bugetului unei exploatații de clăcaș, ci ajunge și la contabilizare propriu-zisă analizând prețul curent al pământului, prețul zilelor de lucru, folosul brut, cheltuielile și lucrul țăranului și în final „folosul curat”.

În concluzie, Catargiu găsește că mai de folos le sunt țăranilor învoielile libere, având la ele un beneficiu de 645 lei la un produs brut de 1067 lei, decât pogoanele legiuite, din care nu au decât pagube, căci „țăranul le păstrează pe acestea pentru trebuințele casei și mai adesea numai pentru găște”. Folosul lor, comerțul lor, s-a tras totdeauna din prisoasele pentru care se învoiau cu bună tocmeală”.¹⁵

Această critică a lui Catargiu este de ținut seamă: ea arată foarte clar că împrumutarea, așa cum o concepeau liberalii, doar pe mici petece de pământ, nu putea constitui o rezolvare a problemei agrare. De fapt Catargiu nu este împotriva unei clase de țărani proprietari. Dimpotrivă, găsește că ea ar fi foarte folositoare, și s-ar putea întemeia prin vânzări din marele patrimoniu funciar al moșiilor statului. Dar asemenea vânzări nu vor trebui făcute fără discriminare, ci numai în favoarea celor harnici, mai

¹⁵ Și V. Boerescu socotește că un clăcaș plătește de 4 ori mai scump terenul, pogoanele „legiuite”, decât dacă le-ar arenda.

înstăriți, căci ar fi nejustificată o „împărțire deopotrivă tuturor „nememnicilor”, fără a face deosebire „între un om de cinste și un rău nărauit”.

Pozițiile lui se concretizează însă cu mult mai clar în polemica oratorică dusă împotriva lui Mihail Kogălniceanu, pe care îl atacă susținând că propunerea acestuia de a elibera țăranii și de a-i împrumuta, este nedreaptă din punct de vedere juridic și ineficace din punct de vedere economic.

Catargiu califică discursul lui Kogălniceanu drept o „chimeră ciudată, paradoxală, o chimeră cu chip de porumbiță... cu trunchiu de aspidă, plină de venin și cu coada de șopârlă măglisitoare” care a „stigmatizat proprietatea cu cele mai înveninate cuvinte, cu cele mai degradatoare calomnii; cu un cuvânt, a sanctificat principiul lui Proudhon care zice că proprietatea este o hojție”.

„În fine, domnia sa a încheiat cerând cu multă umilință a se da țăranilor, ca un fel de milostenie, pământul ce-l cultivă astăzi”. Însă „o națiune nu trăiește din milostenie”. „Dacă voiți să-l faceți pe țăran liber, trebuie să-l faceți virtuos și ca să fie virtuos, trebuie să-l moralizați. Oare aceasta este virtutea ce trebuie să arătați națiunii: a răpi ce este al altora? A face dintrâșii niște milogi, niște cerșetori calabrezi cari cu espagnola în mână să ceară de la cei mai avuți decât ei, punga sau viața?” Și adaugă: „Voiți să îmbunătățiți soarta țăranilor și urmăriți a-i da libertatea. De veți da o părticică de pământ țăranului, veți face dintrâșul o ființă a cărui viață să nu aibă nici un scop. Ce va face el cu acea bucățică de pământ ce abia i-ar putea asigura hrana vieții? De ce vreți să-l faceți cu sila proprietar pe un ce de care vă dovedesc că nu va avea nici un folos?”

Argumentându-și teza potrivit căreia țăranul nu va folosi din împrumut, susține că „exportul cel mare ce s-a întins astăzi până la un milion de chile pe an, se face de proprietari sau arendași? Nu. Ci în mare parte, de țărani. Acest export se face oare din cele trei pogoane legiuite? Nu. Ci din învoielile de bună voie”.

Catargiu are o concepție optimistă cu privire la soarta țăranilor. El neagă că țăranii ar fi avut vite înainte de Regulamentele Organice. „Sunt 2400 de proprietăți în Țara Românească. Cel mult 200 sunt stăpânite de

vechii boieri. 2000 sunt în mâinile unor familii de proprietari modești, locuitori de sate, de județe, ieșiți din plebe, oameni de cinste și de muncă. Plus moșnenii. Toți aceștia nu merită să fie expropriați”. Atacul lui împotriva lui Kogălniceanu, are nu numai aspecte retorice de caracter demagog, ci și altele de clarviziune a viitorului „neoibag” ce se pregătea printr-o împrumutură pe lecturi minuscule de pământ.

„Voiți să îmbunătățiți soarta țăranului și urmăriți a-i da libertatea? Tremurați însă a zice țăranului: mergi, ești liber muncește, capătă, dezvoltă-ți averea și facultățile și toate carierele țării tale îți sunt deschise. Poți deveni bogat, funcționar, deputat, poți să te sui la banca ministerială și să faci binele țării prin chiar exemplul laborioasei tale vieți”. Argumentația, deși foarte clară în scopurile ei, are totuși un miez de cinică falsificare a realităților, când susține că problema iobăgiei s-ar fi putut rezolva invitându-se clasa iobagilor să ia loc pe banca ministerială.

Pe de altă parte Barbu Catargiu devine tragic de serios atunci când acuză pe micii boieri reformatori de ipocrizie. „Să vă spun eu ce preocupă pe cei care susțin împrumutarea țăranilor cu sila. Este aceea că, dând țăranului 3 sau 5 pogoane, care să fie proprietatea absolută a lui, cu aceasta se robește, se leagă mai mult de pământul acelei moșii. Pe când prin învoielile de bună voie, vă temeți că sătenii vor părăsi cu toți moșia și vor merge să se așeze pe alta, unde vor găsi condiții mai avantajoase. Tocmai Dvoastră voiți aservirea țăranilor și vă este frică a le lăsa dreptul de a zice: ne ducem de pe un pământ strâmt și sterp, pe un pământ mai larg, mai roditor și cu preț mult mai ieftin. Acesta este secretul stăruitoarelor cereri de împrumutură a țăranilor”.

Oricât de părtinitor boierească ar fi teza susținută de Barbu Catargiu, avea totuși meritul de a fi clară: Catargiu dorea ca în locul unui senior feudal să apară un proprietar capitalist, iar în locul unor țărani clăcași să apară arendași, potrivit regulilor specifice ale arendășiei capitaliste. În același timp voia să se menajeze pentru viitor posibilitatea pentru boierul proprietar, de a trece la o muncă în regie proprie, cu salariați, de îndată ce ar fi apărut o clasă de proletari agricoli, chit că, pentru a nu exista o ruptură prea mare între clasa proprietarilor și cea a proletariatului

agricol, prin vânzări parțiale făcute de bună voie, să se creeze o clasă tampon de chiaburi.

c) *Viziunea social-politică a lui Mihail Kogălniceanu*

Spre deosebire de Bălcescu, mort tânăr în exil, Kogălniceanu (1817-1891) a avut norocul unei foarte lungi vieți, într-o epocă în care devenise scadentă și posibilă întemeierea Statului național al României. Iscălitura lui nu a rămas deci pusă doar pe „broșuri” și „proclamații”, ci pe legi care marchează, toate, evenimente de seamă în istoria noastră socială.¹⁶

Personalitate complexă, Kogălniceanu a fost astfel un factor activ, deseori hotărâtor, în mersul evenimentelor dintre anii 1840 și 1864. Extraordinar orator (unul din cei mai mari pe care i-am avut), om politic de un deosebit curaj, Kogălniceanu era și un erudit istoric, un jurist și economist de bună formație occidentală, având în plus și o experiență complexă de viață, prin activitatea sa profesională multiplă, de avocat, ziarist, editor de cărți și reviste, moșier, arendaș, comerciant, industriaș,¹⁷ întreprinzător cu multiple inițiative. A dominat astfel epoca sa, întreaga-i activitate fiind întemeiată pe ideea centrală a necesității dezvoltării României ca stat național, unit, autonom și larg democratic; nu însă pe cale revoluționară, ci prin forme, deseori de caracter tranzacțional între tendințele adverse ale epocii. Ceea ce în parte se explică și prin poziția lui de clasă, fiind personal tot atât de legat de interesele celei moșierești cât și de cele ale burgheziei în creștere.

Despre istoricul Kogălniceanu nu va fi cazul să insistăm, pozițiile sale fiind îndeobște cunoscute. Vom reproduce totuși acel pasaj, deseori citat, din lecțiunea sa de introducere la cursul de istorie națională din 1843, care denotă o concepție modernă despre ce ar trebui să fie o istorie

¹⁶ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, (Ediția A. Oțetea); Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, (București, 1974): - Idem, *Kogălniceanu, 1817-1891, Biobibliografie*, (București, 1971).

¹⁷ G. Zane, *M. Kogălniceanu, promotor al mării industriei textile*, Arhiva românească, VII, București, 1941, pp. 57-82.

socială.¹⁸ „Până acum - spunea el - toți cei ce s-au îndeletnicit cu istoria națională, n-au avut în privire decât biografia domnilor, nepomenind nimic de popor, izvor al tuturor mișcărilor și isprăvilor și fără care stăpânitorii n-ar fi nimicâ. Mă voi sili să mă feresc de această greșeală de căpetenie; pe lângă istoria politică a țării, atât cât voi fi ajutat de documentările și tradițiile vechi, voi căuta a vă da o idee lămurită asupra stării sociale și morale, asupra obiceiurilor, prejudecăților, culturii, negoțului și literaturii vechilor români”, inclusiv obiceiurile pământului.

Se simte desigur, în această privință, influența marilor săi profesori din Germania, precum istoricul Ranke, juristul Savigny, antropologul Al. von Humboldt și întrucâtva și influența lui Hegel. Ceea ce însă nu se cunoaște îndeajuns, este faptul că Kogălniceanu și-a însușit și o concepție propriu-zisă sociologică. Fără a fi în acest domeniu un creator de sisteme proprii, nu e mai puțin adevărat că a socotit de cuviință să prelucreze unele texte străine întrucât corespundeau cu modul său de a vedea, și puteau sprijini teoretic programul lui de activitate politică.

Astfel de pildă, pentru a susține ideea „emancipării” țăranilor clăcași, Kogălniceanu prelucrează un text din Elias Regnault, care încercase o explicare generală asupra dezvoltării vieții sociale, de la primele începuturi până azi, implicând chiar și o viziune de viitor. Astfel într-un articol din 1845, intitulat „Despre civilizație”,¹⁹ textul pornește, oarecum incidental, de la analizarea termenului însuși de „civilizație”, care ar veni de la „civ-iles”, însemnând „ce este al cetății”. Dar „cetățile” au căzut sub loviturile barbarilor, astfel că în locul lor a apărut „societatea”, termenul de „civilizație” extinzându-se până la a cuprinde întreaga „societate”. Răspunsul la întrebarea „ce este dezvoltarea societății?” e de natură idealist-istorică: „dacă am răspunde că este dezvoltarea ideilor sale, noi am arăta un adevăr netăgăduit”; care se cere însă el însuși lămurit”. Kogălniceanu este de acord cu teoria potrivit căreia „ideile sociale se reazemă pe două ordine de factori, unii „științifici”, alții „politici”.

¹⁸ Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București, 1967, pag. 104.

¹⁹ *Ibid.*, pag. 127.

Factorii științifici sunt rezultatul unei lupte pe care omul o duce împotriva naturii, pentru a o supune și a se elibera astfel de ea. Sunt avute în vedere nu doar „știința” ci și arta și industria. Factorii „politici” sunt însă rezultatul unei lupte a omului cu semenii lui, sau în formularea lui Kogălniceanu „împreună”, adică sinteza relațiilor sociale, atât ale individului cu societatea cât și ale societății cu individul.

Kogălniceanu nu se referă direct la „lupta de clasă”, dar vorbește totuși de „lupta împilatorilor contra împilaților și a împilaților contra împilatorilor”. „Aci, cum se vede, sunt două serii de factori cu totul opuse, care trebuie să întârzie sau să grăbească civilizația, după cum ar rezulta, din această opozițiune, robirea sau dezrobirea”.

Dacă lupta împotriva naturii duce la „emancipare”, dimpotrivă lupta contra omului poate avea și efecte negative. „Când omul s-a aflat în față cu omul, cel dintâi rezultat al luptei a fost robirea celui mai slab”. Lupta continuând, sfârșește totuși prin a se ajunge la „emancipare”. „Să nu creadă cineva că prin aceasta facem numai un deșert joc de cuvinte, o clasificare arbitrară, făcută înadins spre a duce toate la un singur cuvânt”. Față de natură, există o emancipare progresivă de la primele începuturi ale tehnicii până la mașinile cu aburi. Și de asemenea există și o emancipare progresivă socială politică a omului.

Din aceasta cea dintâi consecință ce urmează este că oricare să fie propășirile lumii, în arte, în știință, în industrie, dacă el nu izbândește în „driturile” sale de cetățean, civilizația nu este deplină. Civilizația este deci concepută ca o „adunare împreună” a izbânzilor științifice cu ale celor politice, unele fără altele neconstituind o civilizație.

De aci încă o consecință: cu cât se mărește numărul cetățenilor chemați să se împărtășească în comun de drepturile sociale cu atât crește și sfera civilizației. Ea nu trebuie concepută ca o sporire a luxului și a desfrâului, ci dimpotrivă ca o împărtășire a câtor mai mulți la bunurile sociale, rezemată pe dreptatea socială.

Această schemă sociologică pe care Kogălniceanu o adoptă, deși nu-i aparține întru totul, este în fond o pledoarie abilă în favoarea „emancipării” țăranilor clăcași și a unei orânduiri sociale mai democratice

și mai drepte decât cea „feudală”. Problema robirii omului de către om, constituie o permanență în gândirea lui Kogălniceanu, cu privire nu numai la emanciparea țăranilor, ci și cea a țiganilor. Se știe că țiganii au fost socotiți „robi” până târziu, în plin veac al 19-lea, cei ai statului și mănăstirilor fiind eliberați abia în 1844 în Moldova și 1847 în Muntenia, și apoi în 1855 și 1856 cei particulari.

Încă mai mult, în 1843, tânărul Kogălniceanu în vârstă abia de 20 de ani, redactase o lucrare privind istoria, moravurile și limba țiganilor;²⁰ ea poate fi considerată drept una din cele dintâi lucrări de antropologie culturală de la noi din țară. Sunt aici folosite, desigur, informații livrești, dar și cunoștințele pe care autorul le avea direct despre țiganii de la noi. Citează deseori fapte cunoscute de el, și spre mai buna lui informare, poartă corespondență cu una din surorile lui, pentru ca aceasta să se informeze asupra limbii țigănești la unul din țiganii vătrași de pe moșia lor de la Râpile. În continuarea aceleiași preocupări, el scrie în 1853 o „ochire istorică” asupra sclaviei, ca prefață la traducerea românească a romanului *Coliba lui Moș Toma*, folosind și de data aceasta o informație livrescă dar și cunoștințele lui de istoric al țării sale.

Ca argument împotriva celor care susțineau legalitatea sclaviei invocând faptul că „sclavia e atât de veche cât și lumea”, Kogălniceanu răspunde că „sclavia e veche, însă nu atât de veche cât și lumea”. Pentru a explica originea ei, el face apel la două teorii, care de altfel se îmbină logic între ele. În primul rând, sclavajul „a început când producția a luat o destulă dezvoltare spre a da omului mai mult decât îi trebuia neapărat pentru viețuirea lui. Când acest prisos nu era încă, sclavia n-a putut fi pentru că nimeni nu avea interes de a avea sclavi.”

Această premisă odată pusă, robirea se explică prin folosirea violenței, concepută ca o violență războinică exercitată de către nomazi și nenomazi. „De cele mai multe dăți, sclavia avu ca origine suprapunerea

²⁰ Michel de Kogalnitschean. *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des cigains, connus en France sous le nom de bohémiens; suivie d'un recueil de sept cents mots cigains* (Berlin, 1837).

silnică a unei seminții asupra alteia”. Acești cuceritori devin unii „războinici”, alții „preoți”, unii organizând state „despotice”, ceilalți state „teocratice”. Dar „atât statele despotice cât și cele teocratice nu văzură pretutindeni decât stăpâni și sclavi”, producând mai întâi sclavia politică, apoi și cea civilă.

Desființarea sclaviei este explicată economic, prin interesul pe care l-au avut stăpânii de sclavi mai întâi de a obține un randament sporit în producție, prin acordarea către sclavi a dreptului de a strânge oarecare bunăstare, apoi prin interesul de a căpăta bani de la sclavi pentru a-i elibera și în sfârșit pentru a beneficia de merindele pe care statul român nu le împărțea decât numai celor liberi. De altfel liberații continuau a plăti patronilor lor anume sume anuale. Este apoi studiată transformarea sclaviei în colonat și în șerbie, explicată tot materialist-economic, prin interesul pe care îl aveau stăpânii de sclavi de a îngădui sclavilor să-și agonisească puțină avere, astfel că să poată da sumele necesare de răscumpărare, precum și de a le da în folosință anume ogoare, munca liberilor fiind mai rentabilă decât a sclavilor.

„Cauzele care au dus la desființarea sclaviei în Europa - spune Kogălniceanu - se trag din ordinul economic”. El nu neagă că și creștinismul a putut juca oarecare rol, dar „ar fi să ne mărginim la un examen superficial dacă am atribui numai creștinismului abolirea sclaviei”. Kogălniceanu invocă în cauză și „trata (în franceză „traite”, sclavaj) negrilor”, adică sclavajul introdus de popoarele creștine în cele două continente americane.

În ce privește șerbia la români (iobăgie la ardeleni, rumânie la munteni și vecinătate, în general) Kogălniceanu susține că nu a fost introdusă decât târziu. La vremea descalificărilor, populația băștinașă era liberă, doar cei colonizați au fost șerbi. Cât despre „legătura lui Mihai” ea nu poate fi imputată acestui domn. Explicația dată de Kogălniceanu este însă singulară, neadmisă de nici-un alt istoric. El crede că Mihai fiind prins în grele lupte, avea nevoie a „înregimenta toată nația”, astfel pentru ca în țară să domnească o singură voință; a hotărât, ca „măsură rezbelică”, ca fiecare să aibă un domiciliu fix, să se ție de satul său, ca cu

acest chip să se puie o stavilă bejeniiilor care ar fi împrăștiat populația și ar fi lăsat țara fără apărători.²¹

Toate aceste incursiuni în domeniul sociologiei sunt însă lăturalnice în gândirea lui Kogălniceanu, miezul străduințelor lui de-a lungul întregii sale vieți a fost „problema rurală”, considerată ca centrală în procesul de creare a statului modern al României. Încă din tinerețe, planul lui de acțiune politică a fost perfect conturat. Astfel, în 1848, el redactează, în refugiul său bucovinean textul intitulat „Dorințele partidei naționale în Moldova”,²² enumerare a unei serii de puncte de program printre care menționăm: „oborârea rangurilor și privilegiilor boierești, ca rămășițe ale timpurilor feudale”, organizarea țării pe baza unei Constituții; cum însă „constituția cu robi” ar fi o monstruoșitate se cere și „oborârea” boierescului și a se face proprietari pe toți gospodarii săteni, dându-se însă o despăgubire vechilor stăpâni ai pământului” „O nație care numără numai 3.000 de oameni înzestrați cu drituri și averi, singurii adevărați cetățeni, nu merită acest nume. Moldova însă nu are mai mulți cetățeni; căci toți ceilalți, care peste acești 3.000 de privilegiați, și până la un milion și jumătate, formează populația țării, sunt numai niște locuitori dezbrăcați de toate driturile, de toată bunăstarea materială și intelectuală, supuși numai dărilor și greutăților țării. Locuitorii săteni sunt, mai ales, în cea mai ticăloasă stare, nefiind decât niște instrumente de muncă în mâinile guvernului, ale proprietarilor și ale posesorilor de moșii, în practică lipiți încă pământului pe care de sute de ani îl lucrează în folosul altora și prin urmare întorși la vechea vecinătate.²³ Nu este însă omenesc ca „omul să exploateze pe om”. „Este istoricește dovedit că în timpurile din început

²¹ *Ibid.*, pp. 168-169. Mai semnalăm că Kogălniceanu s-a preocupat și de multe alte probleme mărunte, contingente totuși cu temele sale de bază, precum sunt studiul „Iarmaroace și târguri din Moldova, Valahia, Transilvania și Ungaria” (în *Calendar pentru poporul românesc*: Iași, 1842).

²² *Ibid.* p. 141.

²³ Mihail Kogălniceanu vede deci și el o „reîntoarcere” la servaj deci „un al doilea servaj”.

mai fieștecare român era proprietar și că numai sila și puterea celor mari au dezbrăcat pe o mare parte din săteni de pământurile lor și de chiar libertatea lor”. Economic vorbind, „munca liberă este mai roditoare decât munca în silă, adică boierescul”, care trebuie desființat așa cum se făcuse în Transilvania și în Bucovina.

Odată ajuns prim-ministru al țării sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza, Kogălniceanu a avut de întâmpinat cele mai grave dificultăți în rezolvarea problemei agrare. Pe de o parte, marea boierime latifundiară lupta pe toate căile ca să-și mențină exploatarea în continuare a „Domeniilor lor muncite în clacă”; pe de altă parte, în lipsa unei clase burgheze, abia în curs de constituire, nu exista o forță politică în măsură să impună o rezolvare radicală a problemei. În aceste condiții, singura soluție posibilă era cea a căii de mijloc, tranzacția între pretențiile retrograde ale boierimii și necesitatea totuși de a „moderniza viața noastră socială, pentru a i se deschide astfel calea spre o dezvoltare capitalistă.

d) Consecințele neprevăzute ale Legii Rurale de la 1864

Până acum nu a fost însă făcută o analiză adâncită a faptului că, în ce privește problema „reformei” a țării care trebuia realizată, în dublul scop al rezolvării problemei rurale și al modernizării generale a țării, Kogălniceanu a trebuit să fie influențat de două serii de împrejurări contemporane lui, de care fără îndoială a ținut seama, deși nu e clar în ce măsură și în ce formă.

În primul rând, Kogălniceanu a știut de activitatea de reformator a lui H. von Stein (1757-1831) ministrul reformator al Prusiei, luptător pentru emanciparea țăranilor; așa că nu se poate să nu fi luat ca model soluțiile lui von Stein, compromis între dorințele Junkerilor și țăranilor. În al doilea rând, în 1862, deci cu câțiva ani înainte de Legea Rurală din 1864, avusese loc în Rusia marea reformă agrară de organizare în forme modernizate a „mirurilor” țărănești.

În ce măsură Kogălniceanu a fost sau nu influențat de aceste două antecedente sociale, nu a spus-o nicăieri în mod clar, ci numai prin

aluzii la ele, astfel că o analiză comparativă între reformele agrare din Prusia, Rusia și Principatele române rămâne încă de făcut. De altfel nici studiul paralel între Transilvania și Principatele Unite nu a fost întreprins, deși e clar că desființarea iobăgiei transilvănene prin revoluția de la 1848 nu putea să nu fi fost avută în vedere de Kogălniceanu.

Marea reformă agrară din 1864 care a schimbat fața României, este legată în amintirea folclorică a poporului de figura lui Cuza Vodă care se bucura de o multiplicitate de legende care ar merita să fie analizate în detaliu, Cuza fiind singurul personaj devenit legendar dintre cei pe care i-au mai apucat cei de acum două-trei generații. Dar înfăptuitorul Legii Rurale din 1864 a fost totuși Mihail Kogălniceanu, astfel că opera lui merită a fi cercetată din acest punct de vedere.

Am comparat cândva soluția dată de Kogălniceanu chestiunii rurale de dezlegarea „nodului gordian” - amintit în „Alexandriile” populare care povestesc că Alexandru cel Mare, pus în fața unui fermecat nod gordian, cu atât mai încâlcit cu cât nu i se puteau vedea capetele de fir, a preferat să nu-l dezlege ci să-l taie cu sabia. Chestiunea noastră rurală, în vremea lui Cuza Vodă, ajunsese un astfel de nod gordian la care nu se puteau în nici un chip „dezlega” cele două capete, cel al țărănimii și cel al boierimii; ele erau atât de încâlcit înnodate încât nu se mai vedea limpede cine avea în fond dreptate. A tăia totuși nodul, era strict necesar, dat fiind că luptele dintre țărani și boieri ajunseseră la un punct de fierbere, răscoalele țărănești fiind iminente, iar boierimea fiind pornită să folosească forța brută pentru a avea câștig de cauză, prin reducerea la ascultare a țărănimii. Soluția lui Kogălniceanu nu dezleagă deci conflictul social, ci pur și simplu îl scindează în două, îl taie arbitrar printr-o soluție de compromis, care de fapt nu satisface nici una din părți. Fără a intra în amănuntele problemei, pe care le analizăm în volumul *Despre al doilea servaj*, marcăm totuși câteva din trăsăturile esențiale.

Ideea de bază este că țărănimea avea drepturi de folosire a terenului agricol, fără ca boierimea să le poată contesta. Dovada o avem în faptul că Regulamentele Organice stabiliseră dreptul lor la anume cantități de „pogoane legiuite”. Am arătat că reformatorii din 1864 ca și revoluționarii

din 1848, aveau credința greșită că aceste pogoane legiuite erau loturi de pământ aflate în proprietatea statornică a țăranilor. Adevărul era însă că „pogoanele legiuite”, restrânse la un anumit număr de pogoane, erau un plafon peste care țăranii nu se puteau întinde decât abuziv; dreptul lor de folosire a terenurilor conform procedurii agricole al moinei itinerare fiind astfel limitat.

Țăranul era considerat de legiuitorul din 1864 ca „proprietar” al acestor loturi, deci nu avea de plătit nimic pentru ele. Țăranii erau însă îndatorați la „clacă”, care urma să fie răscumpărată prin anume sume de despăgubire acordate boierului declarat proprietar al terenurilor; minus „pogoanele legiuite” care puteau urca până la suprafața maximă de 2/3 din total. Țăranii împroprietăriți pe pogoanele lor legale nu aveau o situație egală, ci erau categorisiți în stăpâni a 4 boi, a doi, și fără boi, simpli „toporași”.

Această categorisire rezultă dintr-un vechi obicei al pământului care asigura țăranului terenuri „cât îi era necesar” hrănirii lui și a familiei lui. Inițial economia țărănească fiind pastorală, i se da dreptul să folosească izlazul potrivit cu numărul de vite pe care le putea paște. Odată cu trecerea la o economie agrară, terenul ce i se cuvenea corespundea cu câte putea efectiv să are; deci tot în raport cu numărul de vite trăgătoare de care dispunea. Suprafețele de teren ce se acordau astfel, erau în așa fel măsurate, încât era de la început cert că o familie nu putea trăi folosind doar aceste minuscule loturi primite în proprietate.

Ei erau deci siliți să ceară „prisoase” adică terenuri suplimentare „la buna învoială”, prin „tocmeli agricole” încheiate între el și boier, care în felul acesta era în măsură să-i impună anume condiții, prin așa numitele „tocmeli agricole”, rezultând din punct de vedere legal din contractări liber consimțite, dar în fapt efecte ale faptului că fără aceste „prisoase” țăranii erau socotiți a muri de foame în cadrul gopodăriilor ridicol de mici ce li se acordase.

Se adaugă și faptul că împărțirea terenurilor a fost făcută în 1864 prin măsurători hotarnice, începându-se cu „delimitarea” - treimii boierești și împărțirea de loturi individuale, comasate într-o anume parte a hotarului, astfel chibzuite încât de la ele să nu se poată ieși la păscutul vitelor pe

izlaz decât trecând prin „delimitarea boierească”. În plus, toți tinerii care urmau a se naște după 1864 pierdeau drepturile străvechi care se acordau tuturor „însurăteilor”.

Pe de altă parte, boierul rămas proprietar deplin pe treimea care i se „delimitase” nu putea trăi decât dacă găsea brațele de muncă necesare pentru a pune terenurile în lucrare. „Tocmelile agricole” care trebuiau deci să intervină nu puteau fi lăsate la soarta contractărilor liber consimțite, ivindu-se încă din primii ani ai aplicării Legii Rurale necesitatea de a se edicta o serie de legi de tocmeli agricole, încheiate pe cu totul alte norme decât cele ale Codului civil, prevăzându-se posibilitatea ca aceste tocmeli agricole să fie pasibile de o executare *manu militari*.

Intrăm deci, încă din primii ani după 1864, în marea criză socială a contractelor agricole, concretizate în sistemul detestabil al așa numitelor „dijme de tarla” constând în cedarea către sătean a unor „prisoase” cu obligația plății unei dijme, plus obligația de a pune în lucrare prin clacă gratuită, a unei „tarlale” rezervată exclusiv boierului.

Acest sistem al „dijmei la tarla”, excesiv de abuziv, a fost interzis prin legiurile de după 1907, pe teren însă au mai putut fi constatate ca existente până în 1944, așa cum rezultă din studiul pe care l-am publicat în colaborare cu Ion C. Filip.²⁴

Reamintim că deși țărani nu mai erau legați de glie încă din vremea Mavrocordaților, prin Legea de la '64, nu legal ci în fapt ei erau legați de satul lor, căci pământul primit în „proprietate” era inalienabil timp de 30 de ani, prelungiți apoi cu alți 30.

Sistemul social astfel născut era monstruos din punct de vedere social și catastrofal din punct de vedere economic, căci moșierii nu au practicat o agricultură modernă, ci cea sălbatecă a „jacerei latifundiare”

²⁴ „Învoielile agricole din județul Vlașca” (revista *Căminul cultural* nr. 5-6, București, 1945). - Pentru întreaga istorie a tocmelilor agricole, o bună lucrare este broșura *Tocmelile agricole în România, legi și proiecte, 1859-1907*. - Ca vedere de ansamblu, a rămas neîntrecută lucrarea lui Radu Rosetti (București, 1908), clar intitulată, *Pentru ce s-au răscolat țărani*.

prin mijlocirea arendărilor care au dat naștere și vestitului „trust arendășesc”; sistem „colonial” de exploatare a unei țări ajunse a fi un *Fischerland* (cum i-a spus C. Stere) problemă asupra căreia a luat naștere o vastă literatură în care nu avem de gând a ne amesteca acum, problema fiind disproporționat de mare față de locul de care dispunem în volumul de față.

E suficient să afirmăm că întreaga viață socială a țării a fost dominată de problema ei economică și că literatura noastră de specialitate e departe de a fi dus până la capăt analizarea ei, mai ales dacă o dorim lămurită comparativ în cadrul situațiilor din celelalte țări ale Europei orientale.

TITU MAIORESCU ȘI CRIZA „FORMELOR FĂRĂ FOND”

1) Impactul capitalist asupra țărilor noastre

Criza socială a Legii Rurale din 1864, dorind rezolvarea problemei țărănești pe cale pur juridică, constând în acordarea titlului de „proprietar” conform normelor Codului Civil atât țăranului asupra lotului său minuscul de pământ cât și boierului asupra imenselor lui latifundii, era pur formală căci în realitate „împroprietărirea” țăranilor nu a fost decât o mască sub care au fost continuate relațiile de iobăgie feudală, sub forma „dijmelor la tarla”, reglementate imediat după Legea Rurală prin seria legilor noi a „învoielilor agricole”, problemă asupra căreia vom avea a reveni într-un capitol special închinat acestui aspect al problemei. Prin aceste legi se făcea însă dovada că în ce privește relațiile dintre boier și țăran nu mai erau valabile normele Codului Civil, ci cele ale siluirii *manu militari* la muncă a țăranului, prin dorobanți puși la dispoziția boierului sau arendașilor lui.

Această flagrantă discrepanță între normele Codului Civil de tip Napoleon și cele ale „tocmelilor agricole” nu era însă singura existență în viața noastră socială a acelei vremi, căci o întregă legislație de tip burghez liberal a fost introdusă în țară având aceeași soartă de a rămâne pur formală, aflată în violent conflict cu realitățile sociale. Avem deci de-a face cu un fenomen social de vastă amploare care merită a fi observat atent, încadrându-l în teoria căreia sociologii de azi îi dau numele de „aculturație”.

Nicolae Iorga a arătat demult că în istoria lumii nu interesează decât acele „culturi” care „circulă”, care adică se extind dincolo de centrele ei de naștere, prin „influențe”, „înfrâuriri” și „imitații”. Obișnuit, se ilustrează acest tip de probleme prin invocarea țarului Petru cel Mare al Rusiei, care a hotărât să-și modernizeze țara, folosind mijloace brutale, moștenite de la vechiul sistem al despoției asiatice tătare sub care Rusia trăise mai multe veacuri. Nu s-a sfiit deci să-și omoare în bătai pe propriul fiu, care nu vroia să se lase „civilizat” cu sila și nici să impună boierilor săi să se îmbrace „evropenește” și să-și radă bărbile, fără totuși să reușească a le schimba moravurile și nici să desființeze iobăgia în care trăia țărănimea rusă.

Rusia nu era dealtfel singura țară în care impactul occidental s-a făcut simțit ca o modă superficială, cum a fost cazul cu Frederic al Prusiei, care s-a înconjurat cu o curte de filosofi iluminiști francezi; sau cu cel al „despotului luminat” care s-a dorit a fi Iosif al II-lea al Austriei.

Avem deci de-a face cu o lege istorică clară, care face ca întotdeauna țările cu o cultură superioară să exercite o fascinație asupra celor aflate în stadii de mai modestă cultură. Problema își schimbă însă formele și mai ales ponderea, odată cu apariția în occidentul Europei a noului sistem de viață socială al capitalismului a cărei caracteristică constă tocmai în faptul că e obligat a se extinde până la formarea unei piețe mondiale, înglobând în orbita sa seria tuturor statelor aflate în „periferia” ei.

În această situație s-au aflat și țările noastre, Muntenia și Moldova. Ele cunoscuseră demult influențele culturale ale Bizanțului, apoi ale Sublimei Porți fanariotizate, iar de la o vreme și influența țărilor occidentale intermediare sau ba prin filieră italiană ori poloneză.

De la o vreme însă, impactul cultural începe a avea un caracter „capitalist” dominat de vectorul intereselor comerciale, pe care metropolele apusene aveau dorința să le fructifice pe piața noastră locală. S-a arătat, și nu e locul a se reveni acum asupra problemei, că o piață capitalistă, fie incipientă, fie dezvoltată, nu poate funcționa decât sub protecția unei liniști depline asigurată printr-o legislație adecvată, printr-o

rețea polițienească eficientă și prin existența unei rețele tehnice, constând în drumuri, porturi, bănci, Camere de comerț etc.

Ce era mai ușor de realizat, era introducerea legislației occidentale, prin care să fie asigurați comercianții străini că nu vor avea surpriza unor intervenții arbitrare, abuzive, de genul celor pe care le îngăduiau oricând moravurile despotice ale vizirilor turci. A fost deci dată sarcina juriștilor noștri să traducă în limba țării codurile necesare, începând cu cel de comerț italian, cu cel civil francez, cel penal, cele de procedură elvețiene și, drept încoronare, însăși Constituția belgiană, cum se și cuvenea unei țări care se dorea a fi, modest, o „Belgie a Orientului”.

S-au improvizat de asemenea rapid o serie de instanțe de judecată, de la Judecătoriile de pace, la Tribunalele, la Curți de apel și de Casație. Cercetătorii istorici ai problemei, juriști fiind, au acordat o deosebită atenție acestor aspecte ale problemei. Mai puțin au fost studiate „modernizările”, mai greu de înfăptuit precum de pildă organizarea Băncilor, a Camerelor de comerț și mai ales executarea lucrărilor de „geniu rural” anume construirea de drumuri și poduri, de căi ferate, de porturi și antrepozite. Problema își așteaptă încă istoricul în măsură să stabilească statisticile, cartografierile și analizele economice lămuritoare, inclusiv a întregii probleme a regimului vamal și fiscal, sub toate aspectele complexe a procesului de ieșire din sistemul turcesc, ca și a războaielor noastre vamale cu Austria până la stadiul în care am putut proclama o politică de „prin noi înșine”, de așa-zisă autonomie economică deplină.

Ar mai rămâne încă de studiat și necesitatea în care ne-am aflat de a proclama independența statală și națională, „modernizarea” în stil occidental a țării având și înțelesul de a ne arăta categoric altceva decât o țară cu Turcia suzerană și cu Rusia protectoare. Întreaga noastră acțiune de „modernizare” avea deci înțelesul clar al unei lupte pentru independență, mergând până la „autocefalia” bisericească și la secularizarea averilor mânăstirești, probleme care așteaptă încă o adâncită analiză sociologic-istorică.

2) Ideologia social-politică mulțumită de sine a liberalilor

De fapt, cei care pusese ră la cale și înfăptuise ră aceste acțiuni de modernizare a țării au fost „pașoptiștii”, foștii revoluționari din 1848, care avuseseră câștig de cauză atât în epoca Unirii cât și mai târziu, după detronarea lui Cuza și aducerea la cârma țării a unui domnitor străin, sub a cărui oblăduire s-a construit statul României moderne, devenit după 1877 independent și ridicat la rangul de regat. Acești foști „revoluționari”, de îndată ce au pus mâna pe putere, s-au transformat din „roșii”, în „liberali”, renunțând la vechea lor ideologie.¹ Adevărul este că, mulțumiți de avantajele politice și materiale pe care le oferea statul încăput în sfârșit pe mâinile lor, au arătat un optimism entuziast, o autoadmirație față de opera pe care o săvârșiseră.

Se pot distinge, totuși, două faze în atitudinea lor politică. Într-o primă etapă, Ion Brătianu, încă nesigur pe situație, pleda pentru câștigarea încrederii țărilor occidentale, a Franței în special, mergând până la formularea unei surprinzătoare teorii. Potrivit părerii lui, țările românești urmau să aibă o dezvoltare socială asemănătoare cu cea a oricărei colonii. Mai mult încă, România ar putea fi considerată drept o colonie care nu are nevoie a fi cucerită, de vreme ce se oferă de bună voie. Este ceea ce afirmă într-un memoriu adresat, în 1861, împăratului Napoleon al III-lea. Oricât am socoti documentul doar ca dovadă a unei abilități diplomatice, nu e mai puțin adevărat că o asemenea pledoarie nu putea să-i vie în minte decât celui care accepta, teoretic, similaritatea proceselor de transformare a României cu procesele formării coloniilor. El spune, pe un ton entuziast (cât de straniu, totuși), precum urmează: „Constituirea statului Român ar fi cea mai frumoasă cucerire ce a făcut vreodată

¹ E interesantă remarcă pe care o făcea reprezentantul Turciei la Congresul din Paris, care i-a apărut, spunând despre ei că Sublima Poartă este încredințată că „experiența câștigată în anii de adversitate i-a învățat pe acești oameni să se conducă cu mai multă prudență și înțelepciune”.

Franța afară din teritoriul său. Armata Statului român ar fi armata Franței în Orient, porturile sale de la Marea Neagră și de pe Dunăre ar fi antrepozitele comerțului francez și, din cauza abundenței lemnului nostru de construcție, aceste porturi ar fi, tot deodată, magazinele de construcție („chantiers”) ale marinei franceze; produsele brute ale acestor țări, ar alimenta cu avantaju fabricile Franței, care ar găsi în schimb un mare debit în aceleași țări. În fine, Franța ar avea toate avantajele unei colonii, fără a avea cheltuielile ce acestea ocazionează. Comparația nu este exagerată. În lipsă de o metropolă, am adoptat de mult timp pe Franța de a doua noastră patrie; ea a devenit sorgința vie din care tragem viața noastră morală și intelectuală.”²

Dar, de îndată ce partidul liberal reușește să se înscăuneze la putere, într-un stat asigurat ceva mai temeinic, el își va schimba poziția luptând de aci înainte pentru a organiza țara în deplină autonomie, elaborând în acest scop o doctrină care va sfârși prin a se concretiza în lozinca „prin noi înșine”, bazată pe elaborarea unei școli de „economie naționalistă”.

3) Ideologia critică a curentului conservator

Conservatorii ca și întreg grupul celor care nu au fost „pașoptiști”, au sfârșit siliți fiind de evenimente, prin a accepta ca ireversibile reformele introduse de Cuza, orice întoarcere la formele de viață anterioară, de dinainte de Legea Rurală și de introducerea legislațiilor moderne de caracter burghez fiind cu neputință. Ca atare, ei s-au resemnat a nu face decât o critică, destul de acră, cum era firesc din partea unor oameni care nu mai erau în fruntea treburilor publice, ridicându-se împotriva a tot ce făcuseră rivalii lor „liberalii”, acuzați de a fi introdus în țară reforme pripite, insuficient judecate și intempestiv aplicate.

² „Memoriu asupra românilor, dat împăratului Napoleon al III-lea”, (publicat în ziarul *România* din 6 decembrie 1861), comentat judicios de către C. Rădulescu-Motru în *Cultura română și politicianismul*, (ed. 3-a, București, 1904, pp. 21-22).

Ca și liberalii, ei își dădeau seama că țara se află prinsă într-un proces de trecere la capitalism, dar constatau că la noi această trecere luase forme de exagerată imitație. De pildă, Rusia mergea și ea pe calea capitalismului, dar rămăsese totuși la forme social-politice țariste, fără să se grăbească a proclama „constituții”, fără să invoce marile „principii” ale revoluției franceze, de „libertate, egalitate, fraternitate”, așa cum făcuserăm noi, deși ele contrastau violent cu realitățile sociale moștenite și care continuau a supraviețui ștergându-se abia cu încetul.

Bunul simț al poporului, aplecat spre luare în derâdere a tot ce depășea marginile a „ce se cuvine” categorisise demult - încă din epoca revoluției din 1848 - părțile ridicole ale revoluționarilor din cale afară de entuziaști, gata să reformeze țara prin reformarea însăși felului de a se purta, ostentativ opus moravurilor țării, în special în pofida obiceiurilor de a îmbrăca și purta a clasei marilor boieri cu care se afla în luptă. De aci epitetele de luare în zeflema a tinerilor „pașoptiști” proaspăt sosiți din Occident, numindu-i „bonjuriști”, „duelgii”, „farmazoni” cu gusturi „fistichii”, „filfizoni”, folosind și o serie de expresii curente; ca de pildă cea prin care „a aplica cuiva constituția” - înseamnă „a-l lua la bătaie”. Se știe cât de adânc a impresionat acest aspect tragic și ridicol în același timp al nepotrivirii dintre „principiile” proclamate și realitățile efective, atunci când geniul lui Caragiale a reușit să le exprime în forme literare de neuitat.

4) Titu Maiorescu, teoreticianul problemei „formelor fără fond”

La un cu totul alt nivel, atât teoretic cât și ca eficiență, a fost însă atitudinea lui Titu Maiorescu, care a reușit să domine viața noastră socială din dublul punct de vedere al vieții intelectuale cât și al celui politic. Împotriva concepțiilor „liberale”, a euforiei celor care reușiseră să creeze o Românie modernă prin seria de legi și de instituții atât de frumos înfățișate... pe hârtie! s-a ridicat Titu Maiorescu (1840-1917). Crescut la școlile germane, a avut de la început o atitudine critică necruțătoare față

de întreaga noastră viață socială, politică și literară, având curajul să se opună unei serii de „opinii” care la acea vreme erau socotite sacrosante, precum de pildă împotriva „școlii latiniste”, împotriva modului cum se făcea critica literară, judecându-se valoarea operelor după alte criterii decât cele ale esteticei, teorie vizând în special problema chipului în care fusese efectuată modernizarea țării, punând în discuție teoria „formelor fără fond”, de fapt o teorie „sociologică” propriu-zisă asupra căreia deci ne vom opri mai insistent.

După cum e bine știut, Maiorescu avea un deosebit dar de organizare de cercuri, de grupări diverse, unele „culturale”, cum a fost de pildă „Junimea”, cu organul ei de imens prestigiu *Convorbiri literare*, altele de caracter militant politic precum cel „junimist” conservator.

Nu e locul să ne oprim prea mult asupra acestor diverse activități ale lui Maiorescu,³ dar cei din generația mea ne dăm seama cât de copleșitoare a fost personalitatea acestui om de cultură, prin faptul că am putut cunoaște o serie de alți mari profesori - precum Simion Mehedinți, Rădulescu Pogoneanu, Ion Petrovici - crescuți la școala Maiorescu, care prin tot felul lor de a se înfățișa la catedră, cu o riguroasă punctualitate, cu un anume mod de vestimentație și mai ales cu o anumită prestanță magistrală și un fel de a rosti prelegerile într-o limbă impecabil de corectă, cu gesturi amănunțit studiate, toate fiind copii ale felului cum se arăta în public Titu Maiorescu.⁴

Ca gânditor social, creator de curent de gândire social-politică, Maiorescu nu are rival, ca importanță culturală, în toată viața noastră socială din a doua jumătate a veacului trecut. Ceea ce nu înseamnă că nu a avut și el anume lipsuri, care nu îi scad însă meritul de a fi un creator original în probleme de „aculturație” prin teoriile sale.

Încă din 1868, Maiorescu intră așadar în polemică cu epoca sa, susținând că România „până la începutul secolului XIX era încă cufundată

³ Zigu Ornea, *Junimismul*, (București, 1966).

⁴ Zigu Ornea, *Viața lui Titu Maiorescu*, (Două volume; București, 1988 și 1989). S-ar cădea a fi tipărită și lucrarea lui Constantin Schifimeț, *Formele fără fond în gândirea românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*.

în barbaria orientală; abia pe la 1820 societatea română începe a se trezi din letargia ei, fiind apucată abia atunci de mișcarea contagioasă prin care ideile revoluției franceze au străbătut până la extremitățile geografice ale Europei. Atrasă de lumină, junimea noastră întreprinsese acea emigrare extraordinară spre fântânile științei din Franța și din Germania care până astăzi a mers tot crescând și care a dat, mai ales României libere, parte din lustrul societăților străine. Din nenorocire, numai lustrul din afară, căci, nepregătiți cum erau și cum erau tinerii noștri, uimiți de fenomenele mărețe ale culturii moderne, ei se pătruseseră numai de efecte, dar nu pătruseseră până la cauze; văzuseră numai formele de deasupra ale civilizațiunii, dar nu întrevăzuseră fundamentele istorice mai adânci, care au produs cu necesitate acele forme și fără a căror preexistență ele nici nu ar fi putut exista. Și astfel, mărginiți într-o superficialitate fatală, cu mintea și cu inima aprinse de un foc prea ușor, tinerii români se întorceau și se întorc în patria lor cu hotărârea de a imita și a reproduce aparențele culturii apusene, cu încrederea că în modul cel mai grăbit vor și realiza îndată literatura, știința, arta frumoasă și, mai înainte de toate, libertatea, într-un stat modern. Și așa de des au repetat acele iluzii juvenile încât au produs acum o direcție puternică ce apucă, cu tărie egală, pe cei tineri și pe cei bătrâni...” „dând astfel naștere unui curent general, la o credință optimistă că aproape totul s-a făcut bine.” „Dacă te îndoiești de libertate, îți prezintă hârtia pe care e tipărită constituția română” etc.

Titu Maiorescu explică fenomenul social și prin „vanitatea” celor care, afirmând că se trag direct de la Traian, „vor să arate că și noi suntem egali în civilizațiune”. Așa se explică „vițiul de care este molipsită viața noastră publică, adică lipsa de orice fundament solid pentru formele din afară ce le tot primim”. Cauza ar fi deci „o rătăcire totală a judecății”, care ne face ca înainte de a avea un partid politic, care să simtă trebuința unui organ, un public iubitor de știință, care să aibă nevoie de lectură, noi am fundat jurnale prestigioase și reviste literare”⁵ ... „înainte de a avea

⁵ Ciudată critică din partea celui care el însuși fundase în 1867 prestigioasa revistă literară a *Convorbirilor literare*.

învățători sătești, am făcut școli pentru sate și înainte de a avea profesori capabili, am deschis gimnaziile și universități” și tot astfel atenee, asociații de cultură, Academie Română, conservator de muzică, școli de belle arte, care în realitate sunt toate producții moarte, pretenții fără fundament, stafii fără trup, iluzii fără adevăr. Astfel, cultura claselor mai înalte ale românilor este nulă și fără valoare și abisul ce ne desparte de poporul de jos devine din zi în zi mai adânc. Singura clasă reală la noi este țărănul român și realitatea lui este suferința sub care suspină de fantasmagoriile claselor superioare, căci din sudoarea lui zilnică se scot mijloacele materiale pentru susținerea edificiului fictiv ce-l numim cultură română”. „Ca să mai trăim în modul acesta este cu neputință”. „Plângerea poporului de jos și ridicolul plebei de sus au ajuns la culme”.

Dar aceasta nu este decât un aspect al lucrurilor, căci „pe de altă parte, prin înlesnirea comunicărilor, vine acum însăși cultura occidentală la noi, fiindcă noi nu am știut să mergem înaintea ei. Sub a ei lumină biruitoare, va deveni manifest tot artificiu și toată caricatura civilizațiunii noastre, și formele deșarte cu care ne-am îngâmfat până acum își vor răzbuna, atrăgând cu lăcomie fondul solid din inima străină”.

Până va veni însă această civilizație serioasă, e mai bine să rămânem fără școli, decât cu școli rele etc., trebuie să înlăturăm mediocritățile, „căci dacă facem alt fel, atunci producem un șir de forme ce sunt silite a exista un timp mai mult sau mai puțin lung, fără fondul lor propriu”. „Aceste forme, discreditându-se cu totul în opinia noastră publică, întârziind chiar fondul ce, neatârnat de ele, s-ar putea produce în viitor și care atunci s-ar putea sfîi să se îmbrace în vestmântul lor disprețuit”. Ceea ce îl supără pe Maiorescu este deci nu atât greșeala făcută, cât perseverența în ea. Formele astăzi goale, trebuiesc prefăcute în realități vii. De aci necesitatea criticii.⁶

Avem astfel o teorie de sociologie a culturii, deși formulată confuz, alcătuită fiind dintr-un șir de afirmații nelegate între ele, deseori aflate în contradicție și având în plus defectul de a pleda pentru un scop imprecis.

⁶ Vezi „În contra direcției de astăzi în cultura română” în *Critice*, vol. I (Edit. pentru literatură, București. 1967).

Mai întâi, avem afirmația că „formele” sociale se nasc atunci când au la bază rădăcini sociale de adânc. Totuși, aceste forme se pot imita chiar în lipsa oricărui fond. Astfel, formele introduse la noi, nu numai culturale, ci și politice („libertatea”) sunt rezultatul unui proces de imitație.⁷ Mecanismul acestei imitații este însă de natură psihologică, datorită prestigiului ideilor revoluției franceze „care străbat până în marginile geografice ale Europei” (fără să dea totuși, pretutindeni, naștere unor forme fără fond; n.n.) la noi intrând în cauză și nepregătirea intelectuală a tineretului nostru și, pe de altă parte, „vanitatea” celor ce se socotesc nepoții lui Traian, Maiorescu având desigur în vedere școala ardeleană cu latinismul ei exagerat. Însă nu transilvănenii sunt cei care au introdus formele goale liberale, tinerii munteni fiind făptașii ei, și aceștia nu invocă pe divul Traian. Referirea la tineretul crescut în școli franceze „neserioase”, iar nu în școlile „serioase” ale Germaniei, este vădită.

Explicația procesului de imitație este astfel sumar expedită, printr-o explicare pur psihologistă; scăpând determinismului social, hazardul a făcut ca o tinerime neserioasă să existe în țară și, în ciuda realităților sociale, să imite occidentul. Maiorescu e departe de a sesiza adevărul că liberalizarea noastră era impusă nu numai prin hotărâri internaționale, ci că era o condiție sine qua non a însăși existenței statului nostru. În plus, el nu știa (și pentru a fi drepti, nici nu avea de unde ști) că procesele de imitație socială au loc în anume condiții istorice, studiate azi, adâncit, de toți cei care se ocupă cu probleme de „aculturație”, adică de contact între două culturi deosebite, totuși, pe un fond comun de realități social-economice, supuse unor legi obiective, nicidecum pe hazardul unei „tinerimi” superficiale.

Ceea ce mai ales îl supăra pe Maiorescu era că imitația fusese realizată în mod neserios. Dar aceasta implică consecința că s-ar fi putut face și serios, fără însă ca Maiorescu să ne spună în ce mod s-ar fi putut

⁷ E interesant de semnalat asemănarea teoriei lui Maiorescu cu cea mult mai târziu formulată, a imitației de la formă la formă, a lui Gabriel Tarde.

face „în mod serios” liberalizarea țării, astfel ca procesul de pătrundere a capitalismului să se desfășoare în condiții optime.

Soluția de a nu deschide școli înainte de a avea învățători și profesori, cuprindea în sine un cerc vicios; paradoxal, pentru acest profesionist al logicei, căci școli fără profesori nu pot fi întemeiate, dar nici profesori fără de școli nu se pot forma. Tot în același sistem de cerc vicios se află prinsă ideea lui Maiorescu de a aștepta să ai lectori, ca să publici cărți și reviste, să ai muzicanți înainte de a forma academiile de învățământ muzical etc., etc. Cu atât mai mult, e greu de admis că s-ar fi putut aștepta să se nască în țară libertățile și apoi să se instituie Constituția liberală, dat fiind că o libertate cetățenească nu poate fi înțesată decât încadrată în forme legale, forma și fondul nefiind în acest caz decât unul și același fenomen, forma determinând fondul în egală măsură în care îl îmbracă.

Dar Maiorescu ridică și problema privitoare la structura noastră de clase sociale; după el, cultura introdusă de tineretul nostru imitator al Apusului, ar fi cultura unei „plebe de sus”, fără să ni se spună ce anume trebuie să înțelegem prin această „plebe de sus”, mai ales concepută fiind ea ca opusă unei „tărănimi care trăiește în suferință și pe spinarea căreia se ridică întreg edificiul structural și suprastructural al țării. Ceea ce, desigur era o constatare justă, dar cu totul străină de problema imitației formale, fără de fond. Lipsită de o analiză adâncită a realităților noastre sociale, invocarea suferințelor țărănești capătă astfel un caracter demagogic.

Ce este însă mai curios e felul în care Maiorescu vede viitorul țării. El admite că va veni o vreme când cultura apuseană cea serioasă, „va veni” în țară la noi, fără să ni se spună pe ce cale și în ce mod se va introduce la noi „fondul” de temelie. Se teme însă că acest fond nu va putea îmbrăca formele potrivit lui, de vreme ce acestea se vor fi discreditat între timp în opinia noastră publică. Din nou, o reducere a proceselor sociale la sfera „opinie”, a psihologiei, deci a unei concepții „idealist istorice” de caracter rudimentar.

Cu toate acestea, oricât de imprecis ar fi formulată sociologia culturii de către Maiorescu, nu este mai puțin adevărat că ea a impresionat

la vremea sa, punând în dezbatere o problemă de istorie socială care va da mult de gândit, în continuare, sociologilor noștri.

5) A. D. Xenopol (1847-1920)

Pe vremea când era trimis ca tânăr bursier al Junimii să-și continue studiile în Germania, Xenopol a publicat, în 1870, în *Convorbiri literare*, un „Studiu asupra stării noastre actuale” în care propunea o interpretare proprie a problemei „formelor fără fond”. El găsea necesar să se facă o deosebire între „principii” și concretizarea lor în „așezăminte”. „Greșeala fundamentală a vieții noastre politice, păcatul de moarte al oamenilor noștri de stat, a fost că au introdus nu numai spiritul așezămintelor străine, ci însăși așezămintele, în toate amănunțele lor”. În felul acesta se pot însă compromite cele mai bune intenții. În general, „introducerea ideilor morale și politice fundamentale ale secolului al XIX-lea în viața noastră publică este de considerat ca o propășire normală”, pe când, dimpotrivă, „împrumutarea formelor speciale sub care aceste idei erau realizate la popoarele străine”, este „un mare rău și cauza principală a tulburărilor vieții noastre”.

Pentru adaptarea acestor „principii” la viața noastră reală, Xenopol propune o soluție „sociologică”, adică efectuarea unor anchete sociale, concepute astfel: mai întâi e necesară o operațiune de clarificare a conceptelor cu care lucrăm (ceea ce azi numim „analiză conceptuală” n.n.). Căci, „ce lipsește de obicei în tratarea întrebărilor sociale este o privire clară în lucrurile de care vorbim”. „De obicei, se mulțumesc cei ce spun și cei ce ascultă, cu cuvinte generale, cu gânduri de tot abstracte și nehotărâte, a căror înțeles fiecare-l poate întinde sau restrânge după plac, astfel că adesea și cei ce sunt pentru, și cei ce sunt contra. au dreptate”.

Aceasta permite deseori practicarea unui „șarlatanism politic”. Xenopol pretinde, deci să lucrăm cu concepte clare, ceea ce este desigur

o afirmație, de metodologie științifică perfect justificată. Odată clarificate ideile (am spune astăzi: „aparatul conceptual” cu care lucrăm) se cuvine să precizăm scopul urmărit. În ce privește țara noastră, e clar că nu putem întoarce istoria îndărăt. Principiile moderne trebuie păstrate neatrinse, dar aplicarea lor trebuie să se întemeieze pe studiul special al fiecărui „ram al vieții noastre publice”, ca să despartă în mod critic principiul general care predomină în fiecare „ram” (domeniu de viață socială). Apoi urmează să se studieze elementele țării noastre, asupra cărora trebuie să se aplice acel principiu, pentru a afla calea intelectuală a realizării practice (am spune azi: „planul rațional de acțiune”). Pe de altă parte, propune să se cerceteze în ce măsură legile speciale, împrumutate din străinătate, corespund sau nu cu realitățile țării, astfel ca să se stabilească în ce măsură pot fi păstrate și în ce măsură nu.⁸

6) Theodor Rosetti (1837-1923)

Într-una din rarele lui comunicări la cercul Junimii, a expus în 1874 deosebit de clar teza „formei fără fond”, ca un atac împotriva partidului liberal, organizat în cadrul unei teorii cu privire la problema generală a decăderii unei clase conducătoare (recte „vechea boierime”) care, încetând de a-și exercita funcțiunile sociale, le lasă în grija unei clase noi, de „majordomi”, de fapt „vătafi” ai lor. Ridicați prin servilism, membrii acestei clase noi (recte „liberalii”) sunt „lipsiți de orișice tradiție istorică, de orice solidaritate de clasă, ba chiar de familie. Acești noi stăpâni ai României au fost și sunt purtătorii cei mai cinici ai egoismului individual, pentru care izbutirea practică este totul, ideea și principiul, nimic”.

Ar fi, deci, vorba de o lege generală, de o boală caracteristică oricărei epoci de „tranziție de la statul feudal al veacului de mijloc spre

⁸ E. Lovinescu, *Titu Maiorescu și contemporanii lui*, (Ediția Z. Ornea, București, 1974).

statul modern”, care însă „s-a menținut la noi mai mult decât oriunde, din cauza unor împrejurări istorice”.⁹

7) C. Rădulescu-Motru (1868-1957)

C. Rădulescu-Motru continuă o bună bucată de vreme linia criticii junimiste, pe care caută a o întemeia „sociologic”, deci pe alte baze decât cele ale simplei critici verbale. Psiholog și logician, format la școala germană, discipol al lui W. Wundt, el pleacă de la afirmația că „psihologia rămâne pentru totdeauna cea mai sigură conducătoare în cercetările de sociologie”.

Întemeiat pe o nouă concepție despre „suflet” pe care nu îl vede „substanțial”, ci de o unitate de funcțiuni sufletești, el se opune atât „metafizicii spiritualiste” cât și celei „materialiste”, pe care le acuză a „personifica” (așa cum fac primitivii) în două entități opuse și distincte, pe când în realitate ele formează un tot indisolubil.

Pe baza acestei concepții, el analizează în lucrarea sa *Cultura română și politicianismul* (1904) problema „formei și fondului” culturii noastre, afirmând că o „cultură” nu există decât în momentul în care „fondul” este investmântat și susținut de o „comunitate sufletească” vie și activă. Lipsită de acest fond sufletec, cultura nu există.

Pot însă exista forme aberante de „pseudo-culturi” în care, prin „mimetism”, un popor împrumută forme de manifestare lipsite de fondul sufletec creator. Spre deosebire de popoarele primitive, fără cultură, de cele „semi-culte”, pe cale totuși de a-și crea o cultură proprie, popoarele „pseudo-culte sunt sortite eșecului”, așa cum este cazul - afirmă el -

⁹ *Op. cit.*, capitolul „Despre direcțiunea progresului nostru” pe care editorul volumului, Zigu Ornea, îl consideră ca fiind una dintre cele mai temeinice expuneri ale junimismului. Rosetti are și meritul de a fi elaborat și un program de acțiune politică, spre deosebire de alți jurnaliști, care tratează problema doar în general, fără precizări concrete.

poporul român, care prin acțiunea unor „energumeni”, a părăsit comunitatea sufletească tradițională, introducând o pseudocultură.

Ar fi vorba de o „boală socială” având o „evoluție identică cu aceea pe care o are o boală organică”. „Ea trece printr-o perioadă de infiltrare, în care corpul social se dispune a o primi prin o perioadă de culminare, în care stăpânește corpul social; și una de descreștere, în care corpul social biruitor o eliminează”. Acestea i se par a corespunde istoriei noastre social-culturale. „Ultima generațiune formată la școala culturii strămoșești este aceea care realizează în 1859, actul eroic al Unirii. Cu dispariția acestei generațiuni, se taie firul de continuitate al culturii române”.

În vremea când scria această lucrare, lui Motru i se părea însă că asistă la o reînviere a tradiției sufletești, interpretând în acest sens optimist mișcarea „sămănătoristă”. Atitudinea „conservatoare” a lui Motru în această perioadă a vieții sale este deci clară, deși ulterior poziția lui se va schimba; de la un junimism conservator el trece la un conservatorism țărănist, după o fază violent „antipoporanistă”. Rădulescu-Motru nu poate fi dat drept un model de constanță în păreri politice, neschimbată rămânând la el doar ideea de bază a explicării fenomenelor sociale prin „sufletul național”.

Demn de subliniat este însă faptul că Rădulescu-Motru, în atacurile lui împotriva liberalilor, face o analiză a „politicianismului” ca fenomen social, adică a acelor grupe profesionalizate politicește, care, în anume condiții sociale, preiau sarcina de a servi ca verigă de legătură între masă și conducători, oferindu-și serviciile pentru conducători, dar și cele de intermediari, intervenind pentru a obține „hatâruri” mai mult sau mai puțin legale în favoarea clientelei lor civile.

Analiza sociologică a „politicianismului” ca profesie este interesantă și pentru motivul că e făcută în 1904, adică cu mult înainte de lucrarea clasică astăzi și purtând pe aceeași temă, pe care Max Weber o face în 1919 (Politik als Beruf); Motru are în această privință o întâietate certă. Pentru noi, teoria „politicianismului” este interesantă și pentru că premerge teoria „oligarhiei” române „deschise” de care se vor folosi Gherea și gheriștii, deosebind-o de „clasa burgheză”; teorie șubredă, pe care o vom reîntâlni la locul potrivit.

Supărătoare este însă acea parte a lucrării în care Motru se arată adept al unei teorii explicată prin rasă, potrivit căreia un popor poate fi sortit de la natură să nu ajungă a avea o cultură a sa proprie. Astăzi, citind profețiile lui sumbre privind soarta istorică viitoare a unor popoare, cum sunt cele japonez și chinez, rămâi mirat de incapacitatea lui de a vedea mersul real al istoriei.

8) Ion Luca Caragiale (1852-1912)

Caragiale trebuie socotit drept unul din cei mai de seamă reprezentanți ai gândirii junimist-conservatoare prin priza enormă pe care a avut-o asupra spiritului public românesc. Ideea lui de bază este critica societății sociale și a moravurilor ce ar rezulta de aci. Personajele lui, devenite simbolice, sunt rezultatul unei analize sociale extrem de lucide; Tipătescu prefectul, Cațavencu opozantul, Dandanache candidatul oficial al guvernului, Pristanda polițaiul, cetățeanul turmentat, Titircă inimă rea, negustorul mic-burghez și Rică Venturiano gazetar liberal, sunt numai aparent personaje menite să provoace râsul, fiind în fond actorii unei dramatice comedii de moravuri, rămasă până astăzi un tablou veridic al României antebelice. /și actuale – P.H.St./.

Dovada că e vorba de o atitudine polemică cu propria sa societate, o avem în faptul că, zguduit de evenimentele din 1907, Caragiale redactează o scurtă schiță sociologică, intitulată *1907, din primăvară până în toamnă*, în care situațiile sociale sunt analizate obiectiv, cu concluzii crude, expuse cu talentul extraordinar al acestui scriitor. În acest eseu de pură sociologie, Caragiale expune fondul concepției lui despre viața socială a

¹⁰ În vechea mișcare socialistă, se spune că, după o primă redactare, Caragiale ar fi citit lui Gherea textul și că, în urma observațiilor acestuia, ar fi rupt prima sa redactare scriind pe aceasta, a doua, în care de altfel, se simte în tot cazul influența gândirii gheriste. Adăugăm că I.L. Caragiale nu se socotea un scriitor „comic” și că a părăsit indignat un conclav literar unde fusese taxat astfel. Însăși faptul că la sfârșitul vieții a părăsit țara, retrăgându-se în Germania, arată gradul lui de nemulțumire față de împrejurările de acasă.

României.¹⁰ Lucrarea rămâne un document zguduitor, reușind, în câteva pagini să impună opiniei publice o analiză, ceea ce alții n-au reușit s-o facă în voluminoase cărți, erudite.

9) D. Drăghicescu (1875-1945)

Drăghicescu este cel dintâi sociolog care ia poziție de adversitate declarată împotriva junimismului, considerându-l pe Titu Maiorescu ca pe un dușman al instituțiilor moderne, preconizând pentru România o renunțare la introducerea lor. „Dacă popoarele ar fi urmat această teorie, omenirea ar trăi în caverne și este lamentabil că Maiorescu, cu inteligența și cultura lui, a putut adera la această teorie infantilă, a păstrării și dezvoltării instituțiilor moștenite, pe care a împărțit-o cu întreg partidul conservator, cu niște onorabile excepții”.¹¹

¹¹ De fapt, printre aceste „onorabile excepții” intră nu numai Th. Rosetti, ci chiar și Maiorescu însăși, care nu puna atât de simplist problema revenirii la tradițiile vechi.

ORGANIZAREA CUNOAȘTERII ȘTIINȚIFICE A ȚĂRII

Am văzut că pe măsură ce țările noastre erau prinse în miezul „chestiunii orientale”, au început să apară o serie de informații documentare asupra realităților sociale de la noi, mai temeinice decât ale Jurnalelor de călătorie, care cuprindeau mai mult informații de caracter pitoresc, literatură plăcută unui public amator de vești senzaționale. Nu am avut parte de un Marco Polo scriind pentru un Apus de înaltă cultură; Milescu spătarul, al nostru, a scris despre China nu despre țările românești și pentru un public rusesc de mică importanță la acea vreme.

Mai cu temei au fost lucrările cărora le putem da denumirea de „documentare consulară”, scrisă adică de agenți ai puterilor străine, cărora li se adaugă și hărțile cu informații statistice, necesare conducătorilor de oaste care treceau prin teritoriile noastre sau le ocupau vremelnic; pentru ei necesar să știe care erau capacitățile locale de cartuire și de hrănire.

Înfățișarea problemei documentărilor privind țările noastre se schimbă însă pe măsură ce se pune problema organizării administrativ-politice a țării în stil „modern”, adică putând asigura deplină și liniștită pătrundere a negustorilor occidentali capitaliști în piețele noastre nou create, apte să cumpere și să vândă mărfuri în deplină siguranță.

O primă încercare de modernizare a statelor Moldovei și Munteniei a fost cea a „Regulamentelor Organice” prin care a fost introdusă „statistica” de tip modern sub forma „catagrafiilor periodice”.

1) Documentația statistică

Este vorba de cu totul alt gen de „statistică” decât cea de vechi tip Sansovino, adică nu de descrieri ale „Statelor” ci de operații migăloase de înregistrare, numărare și măsurătoare a diverselor fenomene sociale, demografice, economice, culturale - precum și de efectuarea unor calcule permițând înțelegerea comparativă a stărilor sociale din diverse regiuni, fie provincii interne ale unei țări, fie chiar de la o țară la alta.

a) *Catagrafiile Regulamentelor Organice*

Cea dintâi știre despre organizarea unor asemenea moduri de documentare o avem în legătură cu organizarea la noi a Regulamentelor Organice, de fapt prima încercare de modernizare a Principatelor. Se știe astfel că aceste Regulamente prevedeau organizarea unor secții de statistică pe lângă Departamentul treburilor dinlăuntru, cu sarcina să execute periodic „catagrafiile” necesare mai ales din punct de vedere fiscal și pentru reglementarea drepturilor de strămutare a țăranilor dintr-un sat în altul, îngăduite doar la cinci ani o dată, cu prilejul efectuării „catagrafiilor”.

Aceste catagrafii erau înscrieri în cataloage stabilite nominal, sat de sat și gospodărie de gospodărie, a tuturor celor care puteau fi exploatați fiscal prin dajdii și bir. Stabilite periodic, ele formează un izvor de informații extrem de lămuritor din multiple puncte de vedere, nu numai demografic ci și economic. Textele acestor categorii nu au fost însă publicate și parte din ele s-au și pierdut, rămânându-ne din întâmplare doar cât a putut copia din ele Ion Donat, care le-a și supus unor prelucrări statistice, cartografiind rezultatele obținute, operație care fusese de fapt începută de Anton Golopenția fără să poată fi dusă la bun capăt. De la Ion Donat ne-au rămas însă lucruri care se continuă azi, o parte din ele fiind chiar ajunse la stadiul în care pot fi tipărite, cum e de pildă cu Catagrafia din 1833 privitoare la întreaga Oltenie și la un județ din Muntenia.

Avem deci deschis în fața noastră un vast câmp de lucru, care necesită colaborarea unor colective de specialiști istorici, statisticieni,

lingviști și geografi, care așteaptă a fi continuată, cu certitudinea că grație muncii lor vom avea despre țările noastre informații cu mult mai verosimile decât aprecierile făcute *grosso modo* de unii și de alții, mai mult sau mai puțin chemați a face asemenea lucrări, aceștia neputându-ne da decât „ordinea de mărime” a unor fenomene sociale, nicidecum o statistică a lor stabilită pe bază de numărare, măsurare și calculare.

Disponem totuși de o lucrare de caracter științific, alcătuită de un cunoscător al tehnicilor statistice care a avut și posibilitatea să se informeze prin consultarea documentelor de stat, existente în serviciile curente ale diverselor organizații administrative de stat, interesul lor continuând totuși a fi dominant fiscal.

b) *Niculae Șuțu și cea dintâi lucrare de statistică propriu-zisă*

În 1849 apare la Iași o lucrare de statistică propriu-zisă, cea a lui Niculae Șuțu (1798-1871) intitulată *Notions statistiques sur la Moldavie*,¹ concepută tot în sensul cel vechi de „descriere a statelor”, dar și în stil modern de aplicare a matematicii la analiza fenomenelor de masă. Volumul cuprinde nu numai tabele statistice, ci și descrieri și analize privind teritoriul Moldovei (situația geografică, climatul, producțiile pământului, împărțirea administrativă, populația, producția agricolă, manufacturieră, comercială și consumația, în apendice adăugându-se o analiză a măsurilor și greutateților, a bugetelor statului, a situației ocnelor, a importului și exportului, a învățământului etc., ceea ce ne îndrituiește a-l socoti pe N. Șuțu drept începător al „monografiilor” românești, putând fi încadrate în capitolul ce va fi numit în cele din urmă „sociologia națiunii.”²

¹ Apărută și în traducere, sub titlul *Notițe statistice asupra Moldovei*, de prințul Neculai Șuțu; traducere și cu adăugiri de Teodor Codrescu (Iași, 1852, 184 p.).

² Lucrările lui N. Șuțu au fost republicate în volumul N. Sutz, *Opere economice*. (Edit. de stat, București, 1957, 424 p.). - Vezi și Ion Veverca, *Niculae Șuțu, viața, activitatea și opera întâiului economist și ideolog din România*. (București, 1936, 135 p.). - Victor Slăvescu, *Viața și opera economistului N. Șuțu (1798-1871)*, (București, 1941, 597 p.). - *Economistul Nicolae Șuțu*, sub redacția lui M. Teodosia și Ene Marin (Editura Academiei, București, 1974, 152 p.).

N. Șuțu merită o atenție specială și pentru că e cel dintâi economist care consideră problemele noastre sociale în ansamblu, subliniind idei care vor fi apoi preluate de urmașii lui, precum de pildă interesanta și justa observație că „comerțul nu se dezvoltă decât prin securitatea ce este fructul bunelor instituții și a unei administrații regulate; deci, e de ajuns a trece prin capitolul angariilor cuprinse în Regulamentul Organic spre a ne încredința despre propășirea îndeplinită”, teorie materialist-economică destul de înaintată pentru vremea când a fost emisă.

O cotitură hotărâtoare a marcat-o însă organizarea de către Alexandru Ioan Cuza a unui serviciu statistic al Statului.

c) Dionisie Pop Marțian și Ion Ionescu de la Brad

În 1859, Dionisie Pop Marțian,³ tânăr ardelean cu școli făcute la Viena, este numit șef al „Oficiului central statistic din Țara Românească”; în același an, Ion Ionescu de la Brad ocupă și el postul de șef al „Direcției de statistică a Moldovei”, acești doi procedând, fiecare în zona sa, la efectuarea în 1859-1860 a unui recensământ cu rezultatele publicate în „Analele statistice pentru cunoștința părții muntene din România” (1860-1864) și în „Lucrările statistice ale Moldovei”. În 1862 principatele fiind acum unite, cele două oficii statistice se contopesc, sub direcția lui Pop Marțian într-un „Oficiu central de statistică administrativă”.⁴

E remarcabil faptul că acești statisticieni începători, ca și cei care i-au urmat de altfel, au fost oameni de știință de o deosebită valoare. Dionisie Pop Marțian era un economist de frunte, de fapt redactorul primului curs de nivel universitar de economie politică, publicând și *Analele economice*, sursă de informație neprețuită pentru întreaga acea epocă;

³ Dionisie Pop Marțian, *Opere economice*, ediție îngrijită, adnotată cu indici de nume și materii, bibliografie și studiu în introductiv de Nicolae Marcu și Zigu Ornea (Editura Științifică, București, 1961).

⁴ „Din istoria statisticii românești”; *Culegere de articole* (Editura Direcției centrale de statistică, București, 1969, 499 p.).

Ion Ionescu de al Brad este de asemenea cel mai de seamă cercetător al stărilor sociale de la noi, despre care vom vorbi mai pe larg.

d) Leonida Colescu

Sărind câteva decenii, suntem obligați a spune măcar puține cuvinte și despre statisticienii care au urmat acestora, care de asemenea s-au dovedit desăvârșiți oameni de știință. Avem astfel pe Leonida Colescu, autorul celor dintâi recensăminte executate potrivit tuturor cerințelor științifice, (cele din 1889 și 1912) și alcătuitor al unei lungi serii de opere științifice cu privire la viața noastră social-economică.⁵

e) George Creangă

Un loc deosebit merită și statisticianul George Creangă de vreme ce el este cel mai asiduu strângător de informații statistice cu privire la problema țărănească. În calitatea lui de director general al statisticii Ministerului Dinlăuntru, a avut constanta preocupare de a se documenta cu privire la soarta țărănimii în condițiile de viață care duseseră la răscoale. E de semnalat faptul că Creangă nu era doar un colector de cifre, ci și un anchetator social de cea mai bună calitate. El însuși ne spune că „în 1905, când am făcut timp de câteva luni diferite anchete pentru a stabili venitul ce se cuvine comunelor suburbane și rurale din fondul comunal”... „am făcut anchete stând de vorbă cu diferite persoane, cu țărani în special, culegând date și prin administratorii financiari cu privire la situația arendărilor”. De altfel, toți cei care s-au ocupat de problema țărănească și adaug și toți cei care de aici înainte vor mai studia această problemă,

⁵ Cităm astfel: *Geschichte des rumänischen Steuerwesens in die Epoche der Fanarioten (1711-1821)*, (teză de doctorat, München, 1897). – *Les associations agricoles en Roumanie*, (1910, 16p.); *La Loi rurale de 1864 et la statistique des paysans devenus propriétaires* (Buc., 1900, p.37). – *Le commerce extérieur de la Roumanie avant et après la guerre mondiale* (Buc., 1925, p. 14). – Alte diverse lucrări, privind recensământul din 1899 și studii de statistică electorală și financiară.

vor trebui să se întemeieze pe datele strânse de George Creangă, după cum de altfel nici un cercetător nu se poate lipsi de lucrările lui.⁶

f) Petre Poni

Adăugăm încă un autor care nu era „statistician” decât ocazional, fiind de fapt unul din marii noștri chimiști, dar care academician fiind, a avut ocazia să se ocupe de moșiile Academiei, luând astfel contact cu grava problemă țărănească. Ocupând sarcina de președinte al Consiliului Superior Agrar, a avut răbdarea să prelucreze datele împrumăturilor din 1864, să le compare cu datele recensământului din 1912, și să stabilească astfel o „statistică a răzeșilor”⁷, adică a satelor în care nu se făcuseră împrumuturi. Lucrarea sa, însoțită de comentarii extrem de judicioase, poate fi socotită sursa cea mai de temei cu privire la situația țărănimii libere, de care din păcate prea puțini cercetători s-au ocupat.

2) Documentația geografică

Având același scop de a culege informații privitoare la întreaga Românie, lucrările geografilor au continuat să meargă pe linia tradițională a „statisticii” descriptive, așa cum fusese elaborată de Niculae Șutzu și cum continuase a o face și Dionisie Pop Marțian, care adăuga „Analelor

⁶ Ne vom mărgini să menționăm doar câteva, mai însemnate, precum *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien*, (două volume, 1907-1909). – *Der Bauerstand in Rumänien; seine geschichtliche Entwicklung und gegenwertige Lage*. – *Proprietatea rurală și cheștiunea țărănească*, (1906); 66 p.; *Situația arendașilor față de cheștiunea țărănească*, (București, 1906) 47 p. – *Proprietatea rurală în România*, (București, 1907). – *Proprietatea rurală și cheștiunea țărănească* (București, 1905). – *Les contrats agricoles en vigueur en 1906*, (1908, 137 p.). De asemenea, în materie fiscală și comercială, reținem lucrările *Die Handelspolitik Rumäniens von 1875 bis zur Gegenwart*, (1900) 56 p.

⁷ Petre Poni. *Statistica răzeșilor*, (Ed. Academiei Române, București, 1921. 220 p.)

economice” scurte „monografii” sociale sub numele de „vizitațiuni”, așa cum făcuse și Creangă și mai ales, așa cum vom arăta în amănunt, Ion Ionescu de la Brad.

a) *Dicționarul geografic Frunzescu, din 1872*

Apare astfel în 1872 o importantă lucrare a lui Dimitrie Frunzescu referent statistic în Ministerul de Interne, cu titlul de *Dicționarul Topograficu și statisticu alu României* având în subtitlu lămuririle următoare: „cuprinzând descrierea a 20.000 nume proprii teritoriale; și anume: munții, dealurile, măgurile, movilele și văile, râurile, pâraiele, lacurile, bălțile, apele minerale și insulele, județele, plășile, orașele, târgurile, târgușoarele, satele, cătunele și locuințele izolate, monastirile, schiturile, cetățile vechi și ruinele, locurile însemnate prin bătălii etc., precedat de geografia și statistica țării”.

Tipărită în 536 de pagini în tipografia Statului, această lucrare a rămas până în zilele noastre o utilă și deseori indispensabilă unealtă de lucru.

b) *Marele dicționar geografic al României, din 1898-1902*

Pe aceeași linie de gândire, dar cu intenția de a amplifica și ridica la o scară mai înaltă o lucrare similară, în 1882. Barbu Constantinescu redactează un chestionar de 19 întrebări care a fost distribuit de către Societatea Geografică în toate comunele țării, pentru a se afla informațiile necesare unui vast dicționar geografic. Fuseseră solicitați să răspundă învățătorii și primarii; după un an, în 1883, răspuseseră 2.500 comune dar trimițând răspunsuri inutilizabile, dată fiind „totala lipsă de pregătire a celor chemați să răspundă”.

Ideea se părăsește, deci, încercându-se altă soluție: în 1884 Academia Română instituie un premiu de 1.000 lei pentru cel care ar alcătui un dicționar geografic pe toată țara. Timp de doi ani de zile nu se primește nici un răspuns. Se recurge atunci la altă soluție: se instituie două premii a câte 500 lei fiecare, pentru alcătuirea a două dicționare

geografice pentru județele Iași și Dolj; nici acum nu se prezintă nici una din aceste lucrări. Totuși, se alcătuieste un prim dicționar, cel al județului Tutova. Se revine, deci, la instituirea a două premii, pentru orice alt dicționar, astfel că, treptat, în decurs de 12 ani, s-au putut aduna 32 de dicționare geografice, câte erau și județele țării.

Prelucrarea lor a durat ea însăși 12 ani, concretizându-se sub forma unui *Mare dicționar geografic al României*, tipărit în cinci volume între anii 1898 și 1902.⁸

c) *Lucrări de antropogeografi*

De altfel, geografii au continuat să arate un deosebit interes nu numai pentru problemele de geografie fizică, ci și pentru cele de geografie umană, problemele sociale impunându-li-se și lor cu precădere, uneori doar sub forma preocupărilor etnografice, alte ori însă cu directă înfățișare a unor studii de „sociologie” propriu-zisă. În afară de lucrările lui Simion Mehedinți și George Vâlsan, sunt de luat în seamă mai ales cele ale lui Vintilă Mihăilescu care au meritul de a fi premergătoarele unei „sociologii urbane”, în această privință putând fi înregistrată încă o întâietate românească certă în istoria științelor umane. E de citat astfel în primul rând analiza lui asupra orașului București, precum și monografia regiunilor rurale ale Vlăsiei și Mostiștei.⁹

⁸ G. I. Lahovari, C. I. Brătianu și Gr. Tocilescu, *Marele dicționar geografic al României, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe*, (București, 1898-1902, 5 volume). În 1904, în seria plănuită a unor *Dicționare geografice ale provinciilor române în afară de Regat*, apare un *Dicționar geografic al Basarabiei*, alcătuit de Zamfir Arbure.

⁹ Vintilă Mihăilescu, „Bucureștii din punct de vedere antropogeografic și etnografic”, (*Anuarul de geografie și antropogeografie* -1914-1915, al Seminarului geografic al Universității din București de sub direcția lui Simion Mehedinți, București, 1915) cf. *Orașul ca fenomen antropogeografic*, (București, 1941). – același, *Vlășia și Mostiștea, evoluția geografică a două regiuni din Câmpia Română*, București, 1915. - În același sens vezi și studiul lui Gh. Zagoriț, *Târguri și orașe între Buzău, Târgoviște și București*, București, 1915.

3) Primele expuneri sintetice ale Principatelor Unite

Dorința de a înfățișa un tablou general, atotcuprinzător, a tuturor problemelor sociale din Muntenia și Moldova este, după cum am văzut, veche, urmărind scopuri diverse. Din ce în ce mai clar rezultă însă că „documentările” strânse pentru asemenea înfățișări de sinteză au căpătat un caracter din ce în ce mai științific, interesând autori aparținând unor cercuri de interese diferite, interne și externe, adresându-se unor lectori și ei diverși, unii dorind a stăpâni și exploata viața locală, alții dimpotrivă de a o organiza modernizând-o la nivel european.

Este greu de aceea să se facă abstracție de faptul că autorii acestor lucrări, fără a fi „anchetatori sociali” de meserie, au folosit toate mijloacele de informare de care puteau dispune procedând la investigații sociale pe diferite căi: „anchete parlamentare” (dacă le putem spune astfel) ca cele cerute de Divanurile ad Hoc, anchete statistice, în forma recensămintelor fiscale și demografice, anchete personale sub formă de „vizitațiuni” și de „convorbiri” centrate pe anume probleme făcute de specialiști acestor probleme.

Totuși, dorința și necesitatea de a zugrăvi tablouri sintetice de înfățișare a țării întregi nu au lipsit. Având inițial caracterul pe care l-am numit „consular”, adică redactate fiind de către consulii străini urmărind scopurile lor, nu au lipsit nici ceea ce am putea numi „monografiile prospect” ale țării, premergătoare a ce va fi ulterior *Enciclopedia României* operă de sinteză, în stilul unei „Sociologii a Națiunii”, elaborată de Școala Românească de Sociologie, în epoca interbelică.

a) *Lucrările premergătoare ale Divanurilor ad hoc*

O documentare privind aceste probleme locale ale țărilor noastre exista deja, constând în puzderia de broșuri, volume și studii redactate de participanții la revoluția din 1848, emigrați în străinătate, care căutau a pleda nu numai cauza lor ci și a țării întregi; ei îi corespunde o contra-literatură, cea a „reacționarilor” conservatori, antipașoptiști, despre care

am mai vorbit. După războiul din Crimeia, întreaga problemă s-a pus însă în cu totul alt chip, căci nu mai era vorba acum de pledoaria pentru sau contra ideilor „bonjuriștilor”, ci de interesul pe care îl aveau marile State Occidentale, care ieșiseră învingătoare din războiul Crimeii, de a hotărî soarta viitoarelor două Principate, ale Munteniei și Moldovei, determinând ce anume formă statală le trebuia dată; ele erau concepute ca un fel de „state tampon” așezate între Turcia suzerană și Rusia, trebuind deci să fie de cu totul alt tipic decât cel imperial turcesc sau cel țarist rusesc.

Pentru a da o soluție eficientă acestei probleme era însă necesară obținerea unei documentări temeinice, pe care Statele occidentale au socotit că o pot obține prin convocarea unor „Divanuri ad Hoc” grație cărora să obțină cele dintâi analize sistematice ale stărilor noastre sociale, nu numai în ce privește „doleanțele” populației ci și a stărilor reale ale vieții de toate zilele, analizate din toate punctele de vedere posibile.

b) Raportul din 1857 al Comisiei Europene

După războiul Crimeii și înainte de încheierea păcii din Paris, punându-se problema unificării celor două Principate aflate încă sub suzeranitatea Turciei, dar scăpate de sub protecția Rusiei, se impune necesitatea inventarierii problemelor ce urmau a fi dezlegate. Părțile învingătoare ale războiului au crezut deci de cuviință să convoace, atât în Muntenia cât și în Moldova așa numitele „Divanuri ad Hoc” care să exprime doleanțele țării și să strângă documentarea necesară justei lor rezolvări. Aceste Divanuri ad Hoc au avut cu totul altă importanță decât vechea „Comisie a proprietății” din 1848, căci ele erau acum convocate oficial, nu de un guvern revoluționar local, ci de Imperiul Otoman el însuși, în plin acord cu Franța, Anglia, Austria și Sardinia, cuprinzând reprezentanți nu numai ai marii boierimi ci și ai micilor proprietari și ai țăranilor.

Dezbaterile acestor Divanuri ad Hoc reproduc de fapt aceleași poziții ideologice pe care le cunoaștem din Comisia proprietății din 1848, doleanțele țăranilor fiind tot atât de dur exprimate ca și atunci; de data aceasta însă au fost atacate în plus o serie de probleme de înaltă politică,

precum Unirea celor două Principate, dorința unui domnitor străin etc. strângându-se în acest scop o informație deosebit de utilă.

Pentru a sintetiza aceste lucrări, a fost alcătuită o Comisie Internațională, compusă din mandatarii ai Franței, Angliei, Sardiniei, Turciei, Austriei și Rusiei care, pe baza informațiilor căpătate din partea Divanurilor ad Hoc au redactat un *Raport asupra stării și organizării Principatelor Moldova și Muntenia*.¹⁰

Acest raport al Comisiei Internaționale este deosebit de important, putând fi considerat realmente ca o primă „monografie” oficială cu caracter de document diplomatic, cuprinzând o analiză a celor mai importante probleme ale țării, sistematic expusă, urmărind pe rând: organizarea administrativă, judecătorească, bisericească, comercială, financiară, lucrările publice, învățământul și armata. Este deci o lucrare prezentând o bună documentare cu privire la acea epocă, dar având și meritul de a fi fost folosită ca un prim îndreptar pentru cercetătorii ulteriori ai problemei.

c) Cea dintâi expunere „prospect” a țării din 1867

Abia întemeiate, Principatele Unite ale Munteniei și Moldovei au simțit nevoia de a se face cunoscute străinătății, desigur și în nădejdea de a atrage în felul acesta atenția asupra posibilităților de stabilire a unor relații comerciale.

Încă din 1865 Guvernul român fusese înștiințat de agentul său din Paris despre dispozițiile ce se luau cu privire la o Expoziție Universală ce urma să se deschidă în 1867. Prezența noastră la această Expoziție, cu un pavilion propriu, avea desigur o importanță nu numai comercială ci în primul rând politică, dat fiind că era pentru prima oară când aveam prilejul să ne prezentăm pe scena lumii ca stat independent, iar nu ca o simplă

¹⁰ Textul în D.A. Sturdza și Colescu Vartic, vol. VI, p. 2-1, pag. 61. De fapt, Divanul din Muntenia refuzând să discute problemele interne ale țării, pe motiv că nu admitea ca alte țări să se ocupe de problemele ei, a silit Comisia Internațională să procedeze la o informare pe cont propriu.

anexă a Imperiului Otoman. Guvernul a socotit deci de cuviință să participăm la această Expoziție, profitând de bunăvoința Franței care înțelegea să ne primească cu un pavilion propriu, iar nu ca o simplă anexă a Imperiului Otoman. Guvernul a dat deci lui Alexandru Odobescu, care fusese încă de la vârsta de 24 ani ministru al Cultelor și avea acum 31 de ani, însărcinarea de Comisar al Guvernului Român pe lângă Comisariatul Expoziției, și pe aceea de a pleda pe lângă Guvernul francez dreptul nostru la un pavilion propriu. La această expoziție a lucrat însă pe lângă Odobescu și P.S. Aurelian, care de altfel mai organizase o Expoziție la București (împreună cu Ion Ionescu de la Brad). Aurelian, care nu avea nici el decât 29 de ani, a fost cel care a stat efectiv la Paris pentru buna organizare a pavilionului nostru. Atât Odobescu cât și Aurelian au luat deci contact cu organizatorul acestei expoziții, care nu era altul decât Frédéric Le Play, vestit sociolog, creator al „monografiilor de familie”, încă de pe atunci cunoscut ca autor al seriei de cercetări *Les ouvriers européens* (1885) și *La réforme sociale* (1865) care avea despre muzeografie o concepție sociologică originală, socotind că muzeele sunt un mijloc de cunoaștere sintetică a vieții sociale, iar Expozițiile internaționale o unealtă de sociologie comparată, de reciprocă cunoaștere între națiuni și de schimb de experiență.

Atât Odobescu, care a organizat secția de „etnologie” a pavilionului nostru, cât și Aurelian, care a lucrat mai mult ca „economist”, au avut desigur ce învăța de la Le Play. În ce-l privește pe Aurelian acesta fusese încă mai de mult influențat de concepțiile sociale din Franța, căci luase cunoștință du Auguste Comte și mai ales de Saint Simon și de școala utopiștilor francezi.

În 1865, atât Odobescu cât și Aurelian au considerat că în afară de obiectele care urmau să fie prezentate în standul nostru era necesară și o expunere sistematică a problemelor celor două Principate, Muntenia și Moldova, acum unite în domnia lui Alexandru Cuza, sub forma unei „monografii prospect” redactată în limba franceză, menită să dea informațiile necesare pentru lămurirea opiniei publice occidentale asupra țării și problemelor ei, actuale și viitoare. Textul a și fost tipărit în 1867,

fără să poarte numele autorilor, sub titlul de *Notice sur la Roumanie, principalement au point de vue de son économie rurale, industrielle et commerciale; avec une carte de la Principauté de Roumanie*, sub răspunderea unei „Commission princière de la Roumanie”.

d) Reluarea ei de către Obedenaru în 1876

Tema a fost reluată în 1876 de către M. G. Obedenaru, aducând-o la zi și completând-o cu noi informații, într-o lucrare scrisă tot în franceză, în același scop de a face cunoscută țara în străinătate. Ideea ei de bază este că economia unei țări nu se poate înțelege decât în legătură cu geografia, instituțiile politice, psihologia și antropologia țării. Lucrarea cuprinde deci capitole privind geografia, climatologia, formațiunile administrative-politice, agricultura, zootehnia, industria, căile de comunicație, producția și consumul, comerțul, orașele, organizarea statului, antropologia, etnografia și demografia, toate pe baza „unei mai atente folosiri a datelor oficiale” câte existau la acea epocă.¹¹

4) P. S. Aurelian și depășirea „monografiilor prospect”

Inginerul agronom P.S. Aurelian, pe care l-am întâlnit în colaborare cu Alexandru Odobescu ca autor al primei monografii „prospect” alcătuită pentru înfățișarea țărilor noastre unui public occidental, a avut marele merit de a depăși această fază, pentru a începe pe cea nouă, în care, cum vom vedea, vor apare o serie de importante „monografii” privind diverse probleme ale țării, influența lui fiind în această privință cu atât mai mare cu cât, om politic fiind, a avut de îndeplinit rosturi statale de o deosebită importanță.

Proaspăt ieșit din școala de agronomie de la Grignan, P. S. Aurelian își începe activitatea publicistică încă din 1861 ca redactor al părții

¹¹ Mihail Gheorghia de Obedenaru. *La Roumanie économique. d'après les données les plus récentes*. Paris. 1876.

neoficiale a *Monitorului Oficial* și a *Monitorului comunelor*, redactând articole în legătură cu problema reformelor agrare ce se pregăteau, activitate publicistică pe care o va continua de-a lungul întregii sale vieți, în special prin revistele pe care le va înființa și diriguia, precum *Revista științifică* (1870-1882), *Economia rurală* (1876-1884), *Economia națională* (1886-1901).

a) P. S. Aurelian și „monografiile sociale”

În aceste împrejurări, P. S. Aurelian, găsește în 1875 de cuviință să reia vechiul său text din 1865, să-l amplifice și să-l publice sub titlul de *Terra nostra; schițe economice asupra României*; studiul este republicat într-o a doua ediție în 1880, mărită la 334 de pagini, sprijinită pe o informație adusă la zi și mult îmbogățită, urmând însă aceeași schemă analitică, cu un caracter apropiat de cel actual sociologic, cuprinzând o analiză geografică, demografică, istorică, economică, privind nu numai agricultura ci și industria și meșteșugurile, cu specială privire asupra mijloacelor de circulație terestre și fluviale, consumului, importului, exportului și bugetul statului.

Apărută la 11 ani după războiul din 1877, cartea cuprinde și o amplă monografie a Dobrogei, recent adăugată României, elaborată potrivit aceleiași scheme, folosind și datele unei mai vechi monografii a lui Ion Ionescu de la Brad. Demn de semnalat este încă o lucrare monografică a lui Aurelian cuprinzând și un destul de amplu capitol istoric, sub titlul de *Ochire economică asupra organizațiunii proprietății funciare în România, de la întemeierea statului român până în 1864. Proprietari, moșneni, clăcași. Cinci perioade ale istoriei proprietății funciare: 1290-1593; 1593-1746; 1748-1832; 1832-1851; 1851-1864.*

Oricât de contestabilă ar fi această periodizare propusă de Aurelian, nu e mai puțin adevărat că ea e centrată pe problema capitală a vremii, care era „Legea Rurală” din 1864 și că ea constituie o impresionantă pledoarie pentru drepturile țărănești. Dar *Terra Nostra* mai are și meritul de a cuprinde schița unei monografii a orașului București, care merită a fi menționată în istoria sociologiei noastre urbane.

În 1876, în amintirea sutei de ani care trecuse de la răpirea Bucovinei de către Imperiul Habsburgic, P. S. Aurelian publică a doua sa mare „monografie”, sub titlul *Economie Națională; Bucovina, descriere economică însoțită de hartă* (95 pagini); el o redactează în urma unei vizite de studiu făcută în acea provincie pierdută și a unei culegeri de date grupate potrivit aceleași scheme care fusese folosită și pentru elaborarea lucrării *Terra Nostra*, care de asemenea constituie o sursă de informație de cea mai bună calitate.

b) Propaganda pentru „anchetele sociale”

Ceea ce este caracteristic pentru felul cum înțelegea P. S. Aurelian problema „monografiile sociale” este că socotea de datoria oricărui cetățean să fie la curent cu problemele epocii sale, pentru ca în acest fel să poată adopta o linie politică adecvată ducând la rezolvarea lor. De aceea Aurelian în repetate rânduri cere efectuarea de cercetări sociale, în primul rând a celor statistice. Recensământ științific asupra problemelor țării nu mai fusese făcut din 1860, când pe această temă lucrarea marele statistician, economist și anchetator social Dionisie Pop Marțian, din nefericire prea curând decedat (1829-1863). Aurelian e vădit influențat de acest gânditor, a cărui înrâurire a fost de altfel copleșitoare pentru întreaga noastră opinie publică, în special prin ale sale *Anale*, care cuprind printre altele și scurte schițe „monografice” asupra unor localități rurale, numite de el „vizitațiuni”: ele cuprind ideea de bază a ceea ce se va înțelege în școala românească de sociologie, în ultima sa fază prin „monografiile sumare”. Atenția deosebită pe care P. S. Aurelian o acordă acestor anchete sociale se vedește și prin faptul că, academician fiind și președinte al acestui for, între 1900 și 1909, propune instituirea de concursuri și premieri a două monografii rurale și a uneia de județ, premiind chiar lucrarea lui Ion Boldea - din 1900 – *Studiu istoric și economic asupra județului Vlașca* (240 pagini), venită totuși mai târziu și sub nivelul lucrării lui S. P. Radianu, *Județul Bacău, studiu agricol și economic*, din 1889 (652 pagini) și în tot cazul ulterior celor trei monumentale

anchete ale lui Ion Ionescu de la Brad, asupra agriculturii române din județul Dorohoi (1861), Mehedinți (1862) și Putna (1863). P. S. Aurelian mai premiază și modesta lucrare a lui Rădulescu Codin, *Monografia comunei Priboieni, Muscel*, din 1904 (44 pagini), merituosă desigur, dar mai puțin decât cea din 1904 a lui A. V. Gâdea, *Monografia comunei rurale Bragadiru Bulgari, din plasa Sabaru, județul Ilfov* (252 pagini).

Au fost desigur și alți promotori ai acestei mișcări a monografiilor de localități și județe, care au declanșat apariția a nu mai puțin de 56 asemenea lucrări, în intervalul de timp dintre 1884 și primul război mondial, cu faze de maximă expansiune în jurul anilor 1888 și 1907 a răscoalelor țărănești. Nu e mai puțin adevărat că P. S. Aurelian s-a arătat un permanent apărător al acestei acțiuni de cunoaștere a țării în scopuri de reformă socială, de îmbinare a cunoașterii cu acțiunea socială.

c) P. S. Aurelian, cercetător etnograf al economiei noastre

Abia întors din studiile sale, Aurelian a fost numit profesor la Școala de agronomie din Pantelimon, ulterior mutată la Herăstrău și care, ajunsă sub direcția lui, a căpătat o importanță deosebită, asupra căreia însă nu ne vom opri. Stăruim doar asupra faptului că Aurelian constată practicarea la noi în țară a unui sistem de agricultură retrogradă, departe de nivelul agriculturii științifice moderne. Căutând a înțelege pricinile acestei stări de lucru, el procedează la un studiu al realităților rurale care îl duc normal la efectuarea de observații cu caracter etnografic și am putea spune sociologic, dat fiind că nu se mulțumește să constate realitățile, ci tinde să le și explice prin raportarea lor la ansamblul vieții sociale.

În această privință, demnă de remarcat este scurta lui lucrare „Despre sistemele de cultură și raportul lor cu starea socială” (1891, 71 pagini), fragment dintr-un studiu mai mare, care însă nu a mai văzut lumina tiparului. Este încercată aci schema tipologică a diferitelor sisteme de cultură „extensive”, împărțite în ordine evolutivă, în sisteme „forestiere”, „pastorale”, „pastoral-mixte”, al „jacerei sau ogoarelor”, și al „izlaurilor alternative” în urma cărora sunt luate în seamă sistemele de cultură intensivă, de tip modern științific.

Sunt strânse în acest scurt text, informații extrase din literatura de specialitate din acea vreme, Aurelian intervenind însă și cu propria lui experiență, care ia deseori caracter de cercetare etnografică. Astfel, în ce privește păstoritul, el consemnează observațiile lui făcute asupra „stânilor” și „cășăriilor” din munții Bucegilor, într-o epocă în care valea Prahovei nu era încă străbătură de calea ferată. Semnalăm în mod special acest pasaj al lucrării, care merită a fi socotit o pagină clasică a etnografiei noastre, adevărat text de antologie, de o claritate și precizie impresionante, cu atât mai valoroasă cu cât este cea mai veche descriere corectă a vieții păstorești din literatura noastră de specialitate.

Mai puțin valoroasă ni se pare a fi partea din studiu închinată agriculturii. Aici se simte atitudinea combatantă a profesorului de agricultură, extrem de mâhnit de faptul că marii latifundiari practicaau o agricultură sălbatică, de istovire a rodniciei câmpurilor prin semănarea abuzivă, an de an, a acelorași cereale, fără odihnă și fără îngrășăminte. În special arendașii nu aveau alt scop decât să stoarcă pământul, puțin interesându-i că îl lasă complet istovit. Aurelian pledează pentru un sistem „pastoral-agricol” propunând folosirea unor „asolamente” sofisticate, de tipul occidental al „Koppelwirtschaft”-ului, care totuși i se pare greu de introdus dată fiind situația generală culturală și socială a țării.

În această privință, sunt de adus critici lui Aurelian, pentru că el nu are în vedere decât situația marilor latifundiari a așa-numitei latifundiare”, fără să acorde atenției vechilor tehnici agricole, anterioare crizei de extensiune cerealieră, specifică veacului trecut. tehnicilor așa-numite „în moină” (Feldgrasswirtschaft) și nici problemei „tarlalelor” (a „solelor”, în franceză „soles”), nesemnalând inexistența la noi a sistemului „Dreifelderwirtschaft”-ului care în alte regiuni ale Europei a format punctul de plecare al agriculturii moderne. Asupra acestei probleme, agronomul George Maior, elev al școlilor germane, având și experiența agriculturii transilvănene, atât săsești cât și românești, este cu mult mai bine informat și deci și teoretic mai întemeiat decât Aurelian (cu care de altfel a purtat nesfârșite controverse). Nu e mai puțin adevărat însă că lucrarea lui Aurelian poate fi considerată ca una dintre

cele dintâi încercări de sociologie cu caracter materialist din istoria gândirii noastre social-politice.

d) P. S. Aurelian și politica sa proindustrială

Odată unite, Principatele Române au avut de rezolvat problemele urgente ale modernizării țării, urmând a hotărî care trebuie să-i fie profilul social-economic. Din punct de vedere politic soluția adoptată a fost clară și hotărâtă: s-a dat țării o înfățișare liberală, adoptându-se Constituția belgiană și Codul Civil Napoleon. Dar economic, politicienii noștri au stat la îndoială, ezitând între soluția agrară și cea industrială.

S-au desprins astfel trei principale direcții. Marii latifundiari, moșierimea și teoreticienii lor, au pledat pentru rămânerea României în situația de „țară eminentemente agricolă”. Alții, precum Vasile M. Kogălniceanu, în calitatea sa de inspector agricol și cald apărător al țărănimii, vorbind în numele unui grup care se intitula „agrarienii”, format imediat după gravele răscoale din 1888, în lucrarea sa „Agrarienii și industriași” (1908), susține că industria este la noi o „importațiune inspirată de țări străine și în mare parte creată din interese străine”. Totuși, spunea el, „noi nu suntem în contra industriei, ca industrie; dar susținem că împrejurările din țară nu sunt propice pentru dezvoltarea ei, și ca atare, nu trebuie să forțăm noi, în mod artificial, lucrurile, ci să așteptăm, în liniște, mersul normal al procesului economic, care va rezolva de la sine întreaga problemă”. În argumentația sa, Vasile Kogălniceanu înșiră greutățile pe care le-ar avea de întâmpinat industrializarea țării: lipsa de capital, de debușuri, de întreprinzători, de muncitori calificați. Soluția care i se părea rațională era să se „lase comerțul liber, importul și exportul nefiind grevate de opreliști vamale pentru ca astfel țările străine să aibă facilități de a-și introduce produsele industriale, acordându-ne și nouă posibilitatea de a ne exporta vitele și cerealele”, deocamdată putându-se cel mult admite o industrie alimentară, prelucrare a propriilor noastre produse agricole. Exista însă și un al treilea curent de gândire, favorabil unei cât mai adânci și mai rapide industrializări a țării, unul din reprezentanții

lui de seamă lui fiind P. S. Aurelian. După a sa părere, Convenția vamală pe care o încheiasem cu Austro-Ungaria (1875-1886) avusese mai mult rostul de a demonstra dreptul nostru de a încheia convențiuni comerciale pe cont propriu, fără de încuviințarea Imperiului Otoman, însă din punct de vedere economic se dovedise a fi de fapt „o greșeală care ne-a costat scump” căci în urma ei „meseriile și industria locală au decăzut”, așa că „abia în urma proclamării legilor de încurajare a industriei, industriile românești încep a prinde efectiv ființă”.

Împotriva vechii noastre politici vamale, de liber schimb, P. S. Aurelian, în lucrările sale *Cum se poate funda industria în România* (1881) și *Viitorul nostru economic* (1890), pledează pentru o „cugetare românească în materie de politică comercială”. Păreră celor care, precum Costache Epureanu, concepeau România ca un „antrepozit internațional”, cu o piață deschisă, fără nici o barieră pentru mărfurile străine, România devenind astfel „mijlocitorul de schimb între Occident și Orient”, i se pare greșită. Adoptarea liberului schimb de bază a politicii noastre economice ar fi o „sinucidere economică, o slăbire politică și o cădere socială”. Ce trebuie să urmărim, este o „strategie economică, care constă, între altele, să știi a te servi de drepturile de vamă, după timp și împrejurări, cu scopul de a sprijini munca națională, în toate ramurile ei”. Desigur, „agricultura trebuie avută în vedere; însă nu trebuie să ne mărginim la agricultura și la câteva fabricate agricole, ci să dezvoltăm toate industriile posibile la noi în țară”. Invocă în sprijin experiența altor țări care au dus o astfel de politică de protecție a industriei, cu rezultate remarcabile, pe care el le-a urmărit timp de peste 30 de ani, vizitând Expozițiile Internaționale din Franța, Germania, Belgia, Elveția, Anglia, Spania, Portugalia, Rusia și Italia, studiind însă la fața locului situația agriculturii și industriei din acele țări. Față de concurența statelor producătoare de cereale, Aurelian constată că „suntem puși în fața unei iminente crize agrare, pe care nu o putem evita decât printr-o politică de dezvoltare a tuturor resurselor noastre”.

Foarte critic, Aurelian afirmă că până acum noi Românii „am dat dovadă de o incapacitate economică nemaipomenită, când am renunțat

de bună voie la singura politică care ne poate mântui, politica protectoare a muncii naționale”. „Cât timp, - adaugă el -, pentru organizarea noastră economică vom fi puși în neputința de a dezvolta ramurile noastre de muncă”... „Cât timp țara noastră, pe lângă agricultură, nu va poseda și o industrie națională, noi nu vom fi în stare a ne apăra de una din cele mai periculoase cotropiri: cotropirea economică”. „Interesele noastre impun deci dezvoltarea nu numai a agriculturii care este și va rămâne temelia pe care trebuie să se reazeme așezămintele noastre economice, ci a tuturor ramurilor de producere care treptat se pot întemeia, astfel ca România să nu rămână o țară eminentemente agricolă”.

Așadar, în ciuda limitelor de gândire, fatal impuse lui de împrejurările istorice pe care le trăia, nu e mai puțin adevărat că P.S. Aurelian a avut o viziune înaintată a vieții noastre sociale, așa cum o putea avea un reprezentant clarvăzător al burgheziei noastre aflată în curs de dezvoltare.

e) P. S. Aurelian și lupta sa pro-țărănească

Anul 1864 este de răscruce în istoria noastră socială contemporană, căci atunci, prin lovitura de stat a lui Cuza - Kogălniceanu s-a pus capăt dezbaterii polemice purtate între marea clasă a boierimii latifundiare și apărătorii liberali ai drepturilor țărănești, continuatori ai „pașoptismului revoluționar. Tineretul „liberal” din generația celor de după 1848, din care făcea parte și P. S. Aurelian, preluase tradiția luptei de apărare a drepturilor țărănești, făcând în acest scop studii de istorie socială pe linia tradițională lăsată de Nicolae Bălcescu.

P. S. Aurelian, abia întors din studiile sale din Franța, numit în redacția *Monitorului Oficial* și al anexei *Monitorului comunelor*, a scris acolo studii despre necesitatea unor reforme care să dea o soluție drepturilor țărănești. Le scrisese la îndemnul primului ministru de atunci Manolache Costache Epureanu, dar spre supărarea lui Barbu Catargiu șeful conservatorilor care s-a și grăbit de îndată ce a venit la cârma guvernului să-l dea afară din slujbă.

Aurelian pledează în continuare cauza țărănească, arătând că o mare masă de țărani, moșneni, fuseseră victimele unor samavolnicii fără

pereche, fiind pur și simplu jefuiți de pământurile lor prin acțiunea unei boierimi rapace, invocând chiar, ca dovadă nu numai „istoria”, ci și propriile lui amintiri, scriind: „și noi am văzut pe la curți, moșneni plângând cu șiroaie de lacrimi auzind pronunțându-se sentința care-i despoaie de pământurile lor. Am auzit și noi în nenumărate rânduri prin satele muntene și pe la câmp, curgând blestemele din gurile a sumă de foști moșneni”.

După lovitura de stat din 1864, „Legea Rurală” n-a fost decât o nouă soluție de compromis, dându-se câștig de cauză țăranilor în așa fel încât drepturile latifundiarilor să nu fie lezate, ceea ce a dat naștere unei situații pe care Gherea a numit-o „neo-iobăgie”, dar pe care și contemporanii au știut-o că nu era decât o prelungire în forme noi, mai împovărătoare, a vechilor relații de dijmă și clacă de tip feudal, în forma așa-numitei „dijme la tarla” legiferate la un an după Legea Rurală, sub forma Legilor de „tocmeli agricole”.

Ca să verifice la teren rezultatele obținute prin așa-zisa „împroprietărire” a țăranilor din 1864, vechiul revoluționar Ion Ionescu de la Brad, ajuns acum „inspector agricol” a început vestitele lui anchete de teren care au adus la alcătuirea monografiilor despre județele Dorohoi, Mehedinți și Putna; necontinuate însă, din lipsa sprijinului oficial care ar fi fost necesar, P. S. Aurelian n-a întreprins asemenea cercetări, dar nu s-a sfiit a le cere constatând că „după 15 ani de la punerea în lucrare a Legii Rurale ar fi de mare interes să se studieze rezultatele ce s-au produs în privința stării țăranilor. Din nenorocire aceste rezultate nu corespund așteptărilor autorilor legii”.

Într-un studiu anume închinat Legii Rurale, Aurelian ia în 1888 poziție față de „tocmelile agricole”, adică de legile care urmează în șir continuu (1865, 1866, 1878, 1882) situația agravându-se pe măsură ce vremurile se apropiau de răscoala din 1888, premurgătoare celei din 1907.

Aurelian (în studiul său *Reformele Legii pentru tocmeli de lucrări agricole*) constată în 1881 că regimul tocmelilor, „după mine unul este mai îngreunător, mai apăsător” decât fusese cel al clăcii feudale, astfel că „o privire aruncată asupra legii și a modului cum se aplică, va face pe cetitorul care nu trăiește în contact cu țăranii să înțeleagă că o asemenea

lege nu mai poate fi tolerată în țara noastră”. Aurelian nu se ferește să folosească termeni duri ca de exemplu cel de „monstruos” pentru a califica „învoielile agricole”; așa cum o va face și Gherea, spre revolta lui Zeletin care era de părere că asemenea calificative nu sunt „științifice”.

Ghera caracteriza tocmelile agricole ca „neo-iobage” și ca „neo-iobăgie” regimul social în care exploatarea prin dijmă și clacă de caracter întârziat feudal, avea loc în cadrul unei societăți „liberale”, cu Constituție belgiană și cod civil Napoleon. În această privință P. S. Aurelian poate revendica o întâietate, căci dânsul a arătat în mod clar în ce consta monstruozitatea regimului: anume în faptul că a introdus egalitatea și libertatea juridică pentru toți cetățenii țării, cu excepția însă a țăranilor, care formau totuși imensa majoritate a populației țării, scoasă de sub legea comună și supusă unui regim de muncă forțată *manu militari*, prin execuție „cu dorobanțul” a contractelor pe care le încheia. Monstruozitatea constă deci în coexistența unei legislații de tip burghez în administrarea unei minorități a populației și a alteia de tip feudal, aplicată majorității.

De altfel P. S. Aurelian cunoaște și semnaleză destul de clar situația pe care o va semnala mai târziu Constantin Garoflid, care arată că prețul de arendare a unei moșii varia nu cu întinderea și calitatea terenului, ci cu masa „învoielilor agricole” care legau de glie pe muncitorii direcți ai pământului.

În orice antologie de texte privind problema țărănească, cele scrise de P. S. Aurelian merită de aceea să figureze la loc de frunte.

f) P. S. Aurelian reformator social

Aurelian este, fără îndoială, un „pașoptist” întârziat aparținând generației imediat următoare „căuzașilor” de la 1848 care au încetat însă să mai fie „revoluționari” și au ajuns, păstrând cele mai bune intenții față de problemele de bază ale țării, să adopte o poziție modestă „reformistă”. În această privință, Aurelian poate servi drept exemplar model, căci întrebându-se asupra soluțiilor ce pot fi admise pentru a soluționa gravele

probleme pe care le știe și le semnaleză cu violență polemică, el nu propune decât paleative, făcând un constant apel la bunăvoința claselor dirigente și la o acțiune de ridicare a nivelului cultural al maselor.

Față de agricultura practică pe latifundiile noastre, cu sistemul de agricultură sălbatică a „jacerei latifundiare”, adică a cultivării în șir neîntrerupt a terenului cu cereale și părăsirea lui finală, după ce puterile pământului s-au istovit complet, Aurelian caută să convingă pe „proprietari” și pe „arendași” lor să renunțe la „absenteism”, să-și ia efectiv reședința în mediul rural, să investească capital în îngrășăminte, mașini agricole, irigații și drenaje, și să înlocuiască sistemele de relații agricole ale „dijmei la tarla” prin cele de „meteiaj” care ar putea lega între ei nu numai pe proprietar și arendașii lui, ci și pe arendaș cu țărani de pe moșie. Într-o broșură de 55 de pagini, *Exploatarea moșiilor prin meteiaj* (1888) Aurelian explică pe larg chipul în care proprietarul ar avea interesul să cadă la învoială cu muncitorul direct al pământului, pentru ca, punându-se laolaltă capitolul unuia și forța de muncă a celuilalt, să se practice o sistemă agricolă modernă, spre folosul tuturor. Broșura e scrisă în ajunul răscoalei țărănești, într-o vreme când „trusturile arendașești” începuseră a transforma România în ceea ce Stere a numit un „Fischerland”; de fapt o pătrundere a capitalului financiar, în special austriac, față de care apelurile la bunăvoința exploataților pentru a schimba sistemul de exploatare a țărânimii printr-un sistem de exploatare a solului nu sunt decât iluzii de naiv utopism.

Tot iluzorie este și seria de remedii pe care le propune Aurelian pentru a soluționa starea de mizerie a țărânimii, printr-o acțiune susținută de „culturalizare” rurală, prin organizarea de școli, întovărășiri agricole sub formă de „obștii” de arendare, de exploatare și comercializare și prin înființarea de bănci cooperative populare.

Toate aceste măsuri sunt propuse cu cea mai mare bună credință și ele au și avut ulterior rostul lor, în cadrul marilor mișcări de culturalizare a maselor creată de Spiru Haret, continuată apoi de curentul creat de Dimitrie Gusti prin mijlocirea „Căminelor Culturale” și a echipelor de serviciu social profesional studentesc. Din acest punct de vedere

P. S. Aurelian poate fi considerat un precursor al „haretismului” având meritele și deficiențele lui, asupra cărora însă o analiză ar cere un spațiu cu mult mai mare decât cel de care dispunem.

5) George Maior (1855-1917)

Deopotrivă de important cu P. S. Aurelian, meritând și el un studiu adâncit, este George Maior care și-a scris lucrările în rivalitate cu P. S. Aurelian (amândoi criticându-se aspru, cu sau fără prilej). Maior era el însuși agronom; transilvănean fiind, este cel dintâi care consideră problemele României celei vechi în directă legătură cu situațiile din Transilvania și chiar cu cele din Europa orientală pe care le cunoaște prin cercetare directă. Lucrările lui de interes teoretic sunt în primul rând: *România agricolă, studiu economic* (1875) și *Politica agrară la români; dezvoltarea chestiunii agrare în toate țările locuite de români din secolul XVII-XIX* (1906).¹²

Materialul strâns de Maior e extrem de bogat și de util atât prin documentația sa de bibliotecă, cât mai ales prin observațiile făcute direct la teren, sat de sat. Erudit și bun observator direct, Maior pune o serie de probleme care ar merita să fie reluate și desăvârșite astăzi.¹³

¹² Cu o a doua ediție din 1911, sporită. Cf. Polemica lui N. N. Andronescu *Critica asupra României Agricole*, (București, 1896), semnificativă pentru moravurile vremii.

¹³ Semnalăm astfel problema, astăzi încă de actualitate, a vieții sociale din zonele de munte și coline, pe care George Maior o pune în lucrările lui. *La hotară. Descrierea regiunii munților noștri din punct de vedere economic* (București, 1913) și *Valea Lotrului și importanța ei economică în trecut și prezent* (București, 1913).

ION IONESCU DE LA BRAD ȘI CURENTUL MONOGRAFIILOR MILITANT-SOCIALE

1) Psihoza „chestiunii rurale”

Pe măsură ce noul stat al „Principatelor Unite” și apoi al „Regatului României” se constituia, expunerile generale cărora le-am dat numele de „monografii-prospect” (făcute fiind în scopul informării străinătății), au fost înlocuite cu cercetări de uz intern, începându-se adică analiza gravelor probleme sociale care se cereau, imperios și urgent rezolvate pe cale politică. Am semnalat astfel, ca prim semn al acestor noi preocupări culturale, apariția volumelor lui P.S. Aurelian și George Maior, prim pas spre ridicarea cercetărilor la un nivel superior celui pur descriptiv.

Această tendință se va accentua continuu, pe întreaga perioadă de la 1864 până la primul război mondial, luându-se cunoștință de faptul că țara se afla frământată și grav primejduită de o multitudine de racile. Mai întâi se putea constata de către toată lumea eșecul vădit al reformelor înfăptuite în 1864, dat fiind că rășcoalele țărănești continuau să apară periodic. La ele se adăugau calamitățile unei mortalități infantile mai ridicate decât în orice altă țară europeană, a unei serii de boli sociale, precum pelagra, rezultat al foametei endemice, a unui analfabetism de-a dreptul scandalos și așa mai departe.

În aceste condiții, nu numai partidele politice și gânditorii, ba chiar întreaga noastră opinie publică a fost frământată de asemenea probleme împărțindu-se în două tabere; unii socoteau că este nevoie să se procedeze la o nouă împroprietărire, de data aceasta mai substanțială, alții nădăjduiau

că printr-o mai bună organizare administrativă a țării (în sistem Lascăr Catargiu sau P. P. Carp), sau printr-o bine chibzuită acțiune „culturală” (în spirit „haretist”) - s-ar putea ajunge la însănătoșirea vieții noastre sociale. În fond toată lumea era de acord că aceste probleme îngrijorătoare se cuvin a fi studiate și cunoscute cât mai temeinic, deși „conservatorii” ar fi preferat ca cercetările făcute în lumea rurală să aibă mai mult caracter folcloric și „cultural” în genere (adică geografic, istoric, etnografic), decât „social”.

Iese de aici cu atât mai mult în relief importanța deosebită a analizelor de critică socială efectuate de către Ion Ionescu de la Brad, deschizător de drum pentru o întreagă serie de alți cercetători (surprinzător de mulți), modești intelectuali, învățători, preoți, medici, care prin profesia lor se aflau în direct contact cu țărănimea și, luând cunoștință cu realitatea crudă a vieții țărănești, încă mai decăzută acum decât fusese în epoca Regulamentelor Organice, au avut curajul să spună adevărul în ciuda primejdiei de a fi considerați drept „instigatori” de răscoală. Alcătuiind deci monografiile pe propria lor răspundere, acești anchetatori au reușit să dea naștere unui real curent cultural, ce lua chiar uneori aspectul unei „mode”. Anchetele lor, mai întâi naive, depășind totuși încă de la început nivelul „sociologiei poporane”, au ajuns curând a fi valoroase „analize social-culturale”, având până la urmă un cert caracter „sociologic”, mergându-se uneori până la dorința pretențioasă de a stabili o bază documentară de uz politic, ba chiar până la stadiul „experimentărilor sociale”; ceea ce este încă o creație originală românească, demnă de a intra în istoria sociologiei.

2) Ion Ionescu de la Brad, promotor al unui nou curent cultural de auto-cunoaștere a țării

Ion Ionescu (1818-1899) este într-adevăr o personalitate cu totul ieșită din comun. L-am mai întâlnit ca revoluționar pașoptist prezentând dezbaterile din „Comisia Proprietății” din 1848, victimă, așa cum am arătat,

a atacurilor violente reacționare a celor supărați de acțiunea lui pentru realizarea lozincii proclamată la Izlaz, „împroprietărirea țăranilor, cu despăgubire”, în care el crede cu pasiune, demn adept al lui Nicolae Bălcescu.

Ion Ionescu era un fost elev al Academiei Mihăilene, trimis apoi în Franța să se specializeze în agricultură de către domnitorul Mihail Sturza, mare latifundiar, dornic să se folosească pe moșiile sale de priceperea unui inginer agronom bine pregătit. S-a putut forma astfel la școala statisticianului Moreau de Johanés și a agronomului Mathieu de Dombasle (creatorul fermei model de la Reville) de la care a învățat nu numai economia agricolă practică ci și tehnicile de documentare, prin vizitarea tuturor comunelor dintr-o regiune, în vederea găsirii soluțiilor tehnice cele mai adaptate realităților. Ion Ionescu nu era însă numai un agricultor cu vastă experiență, ajuns el însuși a ține cursuri de economie agrară la Academia Mihăileană (în 1842) ci și un revoluționar înfocat. Întâlnindu-l la Mânjina pe Nicolae Bălcescu, este convins de acesta să vie în Muntenia pentru a participa efectiv la revoluția de acolo. Exilat apoi după eșecul mișcării, a trăit în Turcia, fiind acolo deosebit de prețuit de către autoritățile turcești care l-au numit membru în Consiliul Agriculturii, director al școlii de agricultură din San Stefano, administrator al moșiilor marelui vizir Rașid Pașa. A publicat în exil o serie de lucrări de specialitate, precum cea privind agricultura din Brusa, alta deosebit de interesantă pentru noi, despre Dobrogea (1850), apoi o alta privind Tesalia (1851) precum și un raport asupra Asiei Mici (1856), toate dovedind o atât de deosebită pricepere, nu numai ca agronom, ci și ca organizator al vieții economico-sociale rurale, încât poate fi socotit, așa cum o face expertul autorizat care a fost Ionescu Sisești, drept unul din cei mai mari agronomi ai acelei vremi”.¹

¹ G. Ionescu Sisești, „Le développement de la science agricole”. (în volumul *La vie scientifique en Roumanie, Sciences appliquées*; ouvrage publié par la section scientifique de l'Académie Roumaine (București. 1937).

Întors în țară în 1857, Ion Ionescu continuă a duce lupta în favoarea țăranilor, nu numai ca politician revoluționar ci și ca pedagog social, editând reviste de specialitate precum *Tânărul român*, care a avut însă darul de a supăra autoritățile timpului fiind, în 1860, judecat și condamnat la trei luni de închisoare, petrecute în mănăstirea Neamțului. E semnificativ faptul că acolo Ion Ionescu nu s-a răbdat să nu deschidă o școală populară de agronomie și să nu alcătuiască o monografie a mănăstirii! Decisiv este însă faptul că, odată cu Unirea Principatelor și aplicarea reformei agrare din 1864 de către Cuza Vodă și Kogălniceanu, prin lovitură de stat, țara intrase într-un cu totul alt ciclu de probleme, în care nu mai predomina „revoluția” ci necesitățile noi ale organizării statului. La cererea expresă a organelor de stat, Ion Ionescu pregătește un memoriu-proiect de organizare a moșiei Pantelimonului socotită a fi cheagul unei viitoare școli de agronomie.

Pe el îl interesa însă în primul rând nu atât „agricultura” cât „agricultorii”, marele tehnician agronom îmbinându-se astfel deplin cu revoluționarul, (în sensul cel mai nobil al cuvântului, adică de luptător pentru forme de viață socială mai drepte și cât mai eficiente din punct de vedere științific), dornic fiind să-și închine viața ridicării culturale și economice a maselor țărănești. Reforma efectuată prin Legea Rurală din 1864 schimbând complet datele anterioare ale problemei noastre rurale, Ion Ionescu a socotit de a lui datorie să urmărească în mod sistematic procesul social declanșat de reformă, controlând la teren urmările lui concrete. Pus în fața unor probleme cu totul noi pe care nu le întâlnise nici în Franța, a reușit să învețe cum se fac cercetări sociale pe calea anchetelor. E drept că Frédéric le Play începuse încă din 1855 să publice seria celor 6 volume *Les ouvriers européens* și în 1864 cele două volume *La réforme sociale en France*; Ion Ionescu nu se mulțumește însă, ca le Play, să alcătuiască prin numeroși colaboratori „bugete de familie”, ci execută anchete personale la fața locului, acoperind sistematic toate satele dintr-un județ, inaugurând astfel scria „monografiile zonale”. Pe de altă parte, centrându-și atenția asupra efectelor Legii Rurale, el

creează și tehnica „centrării monografiilor” „pe probleme”, devansând deci mult, din punct de vedere cronologic, „școala românească de sociologie” care abia mult mai târziu va trece și ea, de la monografiile „sătești” la cele „zonale” și „centrate pe probleme”.

În calitate de inspector general și consilier al ministerului de Agricultură, Ion Ionescu pune la punct o metodă de lucru originală, de caracter „interdisciplinar”, socotind că înțelegerea vieții rurale obligă la studii complexe de geografie, pedologie, demografie, economie politică, psihologie socială, și mai ales la studierea sistemului de relații sociale stabilite între „boierii” proprietari de pământ (sau arendașii lor) colectivitățile sătești și fiecare sătean în parte... Sunt de admirat la Ion Ionescu deosebita lui daruri de anchetator și mai ales curajul cu care descrie abaterile constatate la teren, atât în greșita aplicare a legii cât și în neaplicarea ei, demascând abuzurile prin care țăranii continuau a fi exploatați în sistem tradițional feudal.

Cercetările lui au rămas astfel nu numai documentul cel mai de seamă pentru cunoașterea situațiilor sociale din vremea imediat următoare aplicării Legii Rurale, ci și cel mai metodic îndreptar de lucru, socotit în mod unanim de către toți cei care l-au urmat, după un model de civism, adică de grăitor al adevărului cu orice risc.²

Nu este deci de mirare dacă despre Ion Ionescu de la Brad au fost alcătuite numeroase studii, considerate importante atât ca sociolog³ cât și ca om politic⁴, ca agronom și ca pedagog.⁵ În locul de față îl avem în vedere mai ales ca exponent de seamă al „psihozei rurale”, adică a considerării problemei rurale ca fiind esențială pentru întreaga soartă a

² Căci Ion Ionescu de la Brad a avut de suferit și după 1864 atacurile înverșunate ale moșierimii. Cf. studiul lui G. Dobre, „Din avaturile elaborării monografiei lui Ion Ionescu de la Brad, Agricultură română în județul Mehedinți” (revista *Viitorul Social*, București, 1975, nr. 4)

³ Traian Herseni, *op. cit.*

⁴ Gh. Bogdan-Duică, *Viața și opera întâiului țăranist român, Ion Ionescu de la Brad, 1818-1891*, (Craiova, 1921)

⁵ Csengheri Ecaterina, Ovidiu Bădină și L. Popovici, *Ion Ionescu de la Brad și unele probleme ale predării științelor agricole în școală*, București, 1959.

țării și ca pe cel mai de seamă creator al metodelor și tehnicilor prin care realitățile sociale rurale pot fi cunoscute critic și judecate etc.⁶ X

Cităm deci din operele lui pe cele pe care le socotim a marca jaloane de bază în istoria noastră culturală și anume .lucrarea sa din 1866, *Agricultura română din județul Dorohoi*, apoi cea din 1867, *Agricultura română din județul Mehedinți* și în sfârșit cea din 1869 *Agricultura română din județul Putna*, toate trei formând volume compacte de peste 500 de pagini fiecare. La el mai sunt de adăugat și monografiile făcute nu pe zone județene întregi ci pe localități izolate. Nu mai avem textul monografiei sale despre mănăstirea Neamțului, dar avem pe cea privind *Agricultura română de la Bradu* (202 pagini, din 1886).⁷

În 1869 postul de inspector general agricol desființându-se Ion Ionescu nu mai poate continua studiarea și a altor județe în afara acestora trei pe care apucase a le cerceta. Ajuns la vârsta de 51 de ani, Ion Ionescu cumpără moșia Brad, luând de aci înainte numele sub care este astăzi unanim cunoscut de Ion Ionescu de la Brad.

La Brad, Ion Ionescu pornește o altă acțiune, de data aceasta în calitate de simplu particular, anume crearea unei „ferme model”, care este deasemenea o creație originală, căci această „fermă” era folosită ca un instrument de acțiune socială. Ceea ce nu s-a subliniat suficient, este faptul că Ion Ionescu de la Brad a conceput ferma sa ca pe o formație socială păstrând ceva din concepțiile utopist-socialiste ale tinereții sale, căci Ion Ionescu de la Brad își numește ferma „Școala particulară de agricultură”, sau „orfelinatul agricol de la Brad” (cum spune broșura sa din 1870). „Orfelinat” în sensul că primea drept elevi copii orfani pe care îi lua în creștere, ajutat în această privință de tatăl său preotul Isăceanu; cu totul original este însă faptul că Ion Ionescu de la Brad e cel dintâi care a practicat la noi în țară în mod sistematic o acțiune de

⁶ Miron Constantinescu, Ovidiu Bădina și Ernő Gall, *Gândirea sociologică în România* (Ovidiu Bădina, *Cercetarea sociologică concretă; tradiții românești*).

⁷ S. P. Radianu, adept al lui Ion Ionescu de la Brad, afirmă că acesta ar fi făcut și o cercetare a județului Iași, rămasă nepublicată, despre care altă știre nu avem.

„plasament familial” așa cum o vor cunoaște mai târziu tehnicile de „asistență socială”. După a lui părere orfanii, viitorii agronomi, nu trebuiesc crescuți în „orfelinate” de tip clasic, adică în instituții „închise”, care nu oferă copiilor decât un mediu artificial de creștere, ci în „familii” locuind în gospodării țărănești din sat, astfel ca de la început să se încadreze mediului social în care urmau a-și duce munca de viitori agronomi. Ulterior, Ion Ionescu de la Brad a renunțat la ideea orfelinatului primind nu numai elevi orfani. Dar asupra acestei probleme nu au fost încă făcute studiile necesare, ca să ne putem da seama în ce măsură Ion Ionescu de la Brad trebuie sau nu socotit și ca un utopist și ca un premergător al asistenței noastre sociale.

3) Curentul monografiilor de tip Ion Ionescu de la Brad

Lucrările lui Ion Ionescu de la Brad nu numai că sunt deschizătoare de drum, și un îndemn pentru alții de a face lucrări similare, dar ele au constituit adevărate modele imitate de către cei foarte mulți care i-au urmat. Nu avem asupra lor un studiu amănunțit și nici măcar o bibliografie temeinică⁸, dar, după câte știm în momentul de față, „monografiile” tipărite au pot fi inventariate statistic ca în tabelul alăturat, din care rezultă clar faptul că perioada de maximă activitate a cercetărilor sociale este cea din preajma rășcoalei din 1907, semn cert al caracterului militant social pe care l-a avut acest curent social-politic.⁹

⁸ Chelcea Ion, *Literatura monografică a satelor noastre și problemele în legătură cu studiul satului românesc. Momente principale*, (Cluj, 1933). – Niculescu, *Monografiile orașelor, comunelor, mănăstirilor din România întregită*, (1935). - Nicolau E., *Bibliografia satului românesc*, (București, 1942). - Caius Jinga, *Contribuții la bibliografia satelor românești*, (București, 1945), 98 p. - H. H. Stahl și M. Cernea, „Bibliographie sélectionnée (1860-1972)”, (publicat de Placide Rambaud, în revista *Communautés; archives internationales de sociologie de la coopération et du développement*, (nr. 37, janvier-juin, Paris, 1975).

⁹ Ne lipsește însă o bibliografie a monografiilor orășenești și a celor zonale.

Anii	Vechiul Regat monografii de județe sate		Transilvania
1866-1869	3	-	-
1870-1879	1	-	-
1880-1889	2	2	2
1890-1899	1	-	6
1900-1909	5	30	5
1910-1919	-	9	3
	12	41	16

Majoritatea acestor lucrări se mulțumesc cu titlul stereotip de „monografia satului...” dând numele localității și județul din care face parte. Sunt însă câteva care descriu mai pe larg ce anume au de gând să cuprindă, de obicei autorii lor fiind preocupați simultan de istorie, geografie, folclor și de analize sociale.¹⁰

Între autorii acestor monografii de comune rurale întâlnim uneori numele unor cercetători de renume științifică bine stabilită, precum de pildă cea a agronomului S. P. Radianu, a istoricului G. Gâdei precum și a unor „folcloriști” care s-au făcut cunoscuți printr-o activitate deosebită, precum Rădulescu-Codin.

Acestor monografii de comune rurale sunt de adăugat cercetările făcute asupra moșiilor, nu numai cele ale Academiei Române, ale Domeniului Coroanei ci și a altora, particulare, asupra cărora însă nu avem informațiile necesare pentru a judeca amploarea și importanța lor.¹¹

¹⁰ Precum de pildă sunt semnificative următoarele lucrări: Constantin C. Filipescu, *Monografia economică a comunei Avrâmești*, București, 1908. - D. Mărășescu, *Monografia economică, statistică și socială a comunei Șegarcea, din Jud. Doljiu*, Craiova, 1907. - Tufescu S. și Danielescu, *Monografia istorică, economică, culturală și socială a satului Cătanele- Dolj*, București, 1908. - Rădulescu-Codin C. și Ion Răuțescu, *Dragoslavele. Trecutul comunei, istorie, legende, acte vechi. Descriere fizică, întindere și populațiune, stare morală, culturală și socială*, Câmpulung, 1920.

¹¹ Singura lucrare care dă oarecare informații în această privință, însoțită fiind și de o bibliografie utilă, este semnată de M. Șerban, *Rumäniens Agrarverhältnisse: Wirtschaft- und Sozialpolitische Untersuchungen*, Berlin, 1914.

4) Îmbinarea cercetărilor folclorice cu cele sociale

↘ Este de remarcat că activitatea de cercetare a problemelor sociale, de tip Ion Ionescu de al Brad, s-a împletit cu un curent de preocupări mai vechi, de pe timpul când „pașoptiștii” culegeau și publicau „folclor” țărănesc, dovadă a existenței unui „popor” ce merită a fi luat în seamă. Asemenea cercetări de folclor și etnografie au continuat a se face și după 1864, de data aceasta ajutate și îndrumate de către unele organe de stat și de diverse instituții culturale, cum am văzut că a fost cazul de pildă cu cercetările „geografice” concepute „antropogeografic”, cuprinzând adică și informații istorice, demografice etc, constituind de fapt, ele înșile scurte „monografii sociale”, rezumate în *Marele dicționar al Armatei* și mai pe îndelete descrise în „geografiile” județene publicate și ele, care au alcătuit materialul de bază al dicționarului celui mare.

↘ Deosebirea esențială între chipul cum alcătuia Ion Ionescu de al Brad monografiile sale și modul, curent pe acea vreme, de a înțelege problema documentării sociale, consta în faptul că Ion Ionescu nu se mărginea să dea o descriere generală, vagă, dorind a fi atotcuprinzătoare, a localităților, ci cerceta problema rurală în calitate de „expert”, care strânge desigur și opiniile oamenilor pentru a le înțelege mentalitatea, dar procedează la analize profesionale, cu privire de pildă la calitățile pedologice ale solului, la valoarea tehnologiilor agricole și zootehnice folosite, la problemele demografice și sanitare și așa mai departe, toate în scopul propunerii unor soluții. Valoarea monografiilor lui constă deci în faptul că ele nu cuprind numai informații diverse, strânse așa cum le poate strânge orice amator, ci cu o documentare cu caracter de expertiză de specialitate, ducând la elaborarea unor planuri de acțiune. ↘

De la sine înțeles că cercetătorii care i-au urmat n-au avut toți aceste calități, rod al unei lungi și atente pregătiri profesionale. Culegătorii

folcloriști de pildă, o foarte lungă bucată de vreme nu au fost experți filologi și nici cunoscători al muzicologiei, ci simpli „amatori” (în sens de „iubitori” ai folclorului; sau „amatori”, de la versul „amo-amore”). Ei nu erau „experți” când aveau de lămurit probleme de istorie, de arheologie, drept, filozofie sau teologie populară etc. și cu atât mai puțin în probleme de economie politică.

Nu ne vom ocupa însă de aceste cercetări de folclor și etnografie, deși sunt și ele semnificative pentru ideologia vremii, însă ele nu au dat loc unor controverse cu caracter politic, toată lumea fiind de acord că e bine ca asemenea cercetări să fie făcute. Ar fi totuși de analizat cândva atitudinea față de folclor a celor care aparțineau unui curent de gândire politică reacționară și care se arătau disprețuitori față de cultura populară, precum Duiliu Zamfirescu de pildă și a celor care, dimpotrivă, sămănătoriști sau poporaniști fiind, nu conteneau a ridica în slavă arta și gândirea populară.¹²

Ne vor interesa însă mai mult, ca având o semnificație ideologică certă, anchetele „sociale” propriu-zise, adică cele având drept scop analizarea problemelor sociale rezultate din procesul complex al aplicării Legii Rurale, dublat de cel al modernizării țării. Este ușor de înțeles de ce, în jurul lor s-a putut purta o luptă ideologică, dat fiind că rezultatul lor obligator era descrierea situației deznădăjduite în care se afla țărănimea din toate punctele de vedere. Cercetătorii vieții sociale a satelor s-au recutat deci mai ales din categoria celor care nu luptau împotriva intereselor țărănimii. Printre ei s-au amestecat și liberali admiratori ai României moderne, satisfăcuți de ei înșiși, dorind cel mult realizarea oarecăror reforme de amănunt; cert este însă că ideologii conservatori au strălucit prin absența lor cvasi totală de la asemenea preocupări.

¹² Cf. H. Stahl. *Eseuri critice privind cultura populară*, București, 1983.

5) Răspândirea „îndrumătoarelor” și chestionarelor¹³

^ / Pentru îmbunătățirea calității lucrărilor de anchete sociale, s-a crezut că o soluție ar consta în alcătuirea unor „îndrumătoare” și „chestionare” și punerea lor la dispoziția „amatorilor” astfel ca aceștia să aibă o călăuză sigură. După câte se știe, Ion Ionescu de la Brad nu a elaborat asemenea chestionare neavând iluzia că ele pot transforma pe un amator într-un expert; cine vrea să afle mai adâncit care erau metodele și tehnicile lui de lucru, nu are altă cale decât studierea atentă și directă a textelor lui.

Aceasta reprezintă însă o muncă ce nu stă la îndemâna oricui; așa că toți cei care au vrut să alcătuiască și ei cercetări de felul celor dintâi monografii de județe (1866-1869) și a celor dintâi „monografii de sat” (1886) alcătuite de Ion Ionescu de la Brad au păstrat și tradiția folclorică, folosind „îndrumătoare” și „chestionare”. Nu e locul să intrăm în analiza tehnică a acestora, subliniem numai faptul că și ele au stat la baza curentului cultural nou-născut de cercetare a localităților rurale, ajuns la

¹³ Menționăm, *pro memoria*, câteva din ele, precum cele din 1876 (Hașdeu); 1877 (G. Dem Teodorescu); 1893 (N. Densușianu); 1897: (G. Tocilescu); 1903 (Ministerul de Interne); 1904 (Casa școalelor); 1926 (Romulus Vuia); 1939 (Vintilă Mihăilescu); 1928 (Muzeul limbii române); 1930 (G. D. Mugar și V. Voiculescu); 1935 (N. A. Constantinescu).

Semnalăm faptul că în 1913, prof. de la Cernăuți. Eugen Ehrlich, începe cercetări asupra românilor din Bucovina, pregătind pentru Seminarul său un „chestionar” de o concepție nouă. Ehrlich e un savant de talie mondială, creator de fapt al „sociologiei juridice”, ale cărui lucrări mai puțin cunoscute la noi sunt azi reeditate în Occident. Ceea ce cerceta el, era așa-numitul „drept viu”. Din seminarul lui au ieșit și lucrări de valoare, precum cea a lui Nico Cotlarciuc despre familia țaranilor bucovineni. Lucrările lui nu figurează în Biblioteca Academiei. D. Gusti semnalase importanța acestui cercetător și în biblioteca sa existau lucrările Seminarului lui Ehrlich. Cităm, deci, din Gusti *Sociologia militans*: „Das lebende Recht der Völker der Bukowina. Fragebogen für lebendes Recht” și „Die Erforschung des lebenden Rechts” (in *Schmollers Jahrbuch* vol. 35, p. 129). - Notăm că și istoricul bucovinean George Popovici a făcut deasemenea cercetări de teren asupra obiceiului pământului.

un moment dat o adevărată modă, „chestionarele” și „îndrumătoarele” fiind socotite drept un panaceu universal valabil, chiar și pentru alte scopuri decât cele pur științifice. Este astfel interesant de semnalat ivirea și a unor inițiative neștiințifice, precum cea a lui Alexandru Vlahuță, care voin să scrie o „Românie pitorească”, a făcut apel la ajutorul învățătorilor, publicând în *Gazeta Săteanului* din 1898, un „chestionar”, cerându-le să facă scurte monografii a satului lor, cuprinzând o descriere a regiunii în care se află așezat satul, cu semnalarea pozițiilor frumoase sau interesante din punct de vedere istoric, mănăstiri și ruine de pildă, ce se găsesc în împrejurimi, o culoare de tradiții, legendex precum și „orice credeți dv. că ne-ar putea fi de folos pentru a putea întrupa în această carte ființa vie și întregă a mândriei țării”.

Ne vom opri mai mult asupra continuării anchetelor sociale în cadrul oficial al Ministerelor. Cităm astfel în primul rând inițiativa ministrului instrucțiunii publice, Gheorghe Chițu, care a cerut în 1877 alcătuirea unui vast chestionar privind viața satelor, cercetată din multiple puncte de vedere: obicei al pământului, limbă, istorie, mitologie, instituții și datini, „care împreună cu cel arheologic elaborat de eminentul nostru profesor de arheologie Al. Odobescu” să folosească drept *vade mecum* pentru învățători, preoți, revizori școlari.¹⁴

6) Agronomul S. P. Radianu și continuarea operei lui Ion Ionescu de la Brad

În continuare directă a tradiției lăsate de Ion Ionescu de la Brad, și ministrul agriculturii Ion Câmpineanu a cerut în 1884 redactarea unui chestionar, l-a tipărit și trimis în 1200 de exemplare în toată țara, cu rugămîntea să fie completat în decurs de zece luni. N-au răspuns însă

¹⁴ Ediția oficială a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice, cuprinde 61 pagini cu 400 întrebări. O altă ediție, din 1882, a Ministerului Justiției, are 83 de pagini. Cf. darea de seamă din *Analele Academiei Române*, X, Secția II-a, București, 1877.

decât 105 persoane, rezultatele publicându-se în Buletinul Ministerului. Singura lucrare serioasă ieșită din această inițiativă este cea a agronomului S. P. Radianu care de fapt avusese inițiativa acestor lucrări și redactase „chestionarul” (de fapt un „îndrumător”).

Acest Radianu, împreună cu subprefectul județului, vizitează toate comunele din județul Bacău, făcând pentru fiecare un „conspet” rezumativ, completare a unor analize statistice, alcătuite de el și a unor priviri de sinteză valabile și ca o concluzie a cercetărilor lui. Remarcabil este faptul că în „Introducere”, Radianu pledează pentru necesitatea „monografiilor”, semnalând situațiile grele ale vieții țăranilor, care „pier de foame, chiaburii satelor făcând nenorocirea lor”, aducând în dovadă multiple statistici și analize minuțioase de cazuri locale.¹⁵

7) Memoriile și rapoartele ofițerilor privind răscoalele țăărănești din 1888 și 1907

De cu totul altă natură au fost rapoartele ofițerilor care au avut sarcina de a reprima răscoalele țăărănești din 1888 și 1907, căroră li se ceruse să ancheteze „cauzele” răscoalelor. Aceste rapoarte nu au fost publicate și nici nu s-a făcut asupra lor un studiu amănunțit. Aflăm despre ele doar întâmplător, ca de pildă din cercetările lui Vasile M. Kogălniceanu

¹⁵ S. P. Radianu, *Județul Bacău, studiu agricol și economic, lucrat din ordinul Ministerului de Agricultură* (București 1889; 653 p.). Radianu publică și *Monografia comunei Văleni, plasa Șerbănești, jud. Olt*, (București 1904, p. 142). Adăugăm că Radianu are și lucrări de istorie, precum *Din trecutul și prezentul agriculturii române*. Partea I-a „Raporturile agriculturii cu societatea și diferitele ei faze de transformare”, titlu ispititor, dar conținut neinteresant. Semnalăm că Radianu a lucrat și în domeniul statisticii industriale. Cf. Rapoartele lui din 1901 privind industriile tăbăcăriei, conservelor alimentare și țesăturilor (în *Buletinul Ministerului Agriculturii, industriei, comerțului și domeniilor din 1901*), cu o traducere franceză *De l'industrie en Roumanie; l'industrie du tissage* (1901).

care le folosește, ca și „colecția de monografii” de care dispunea pe
acea vreme Ministerul de Interne.¹⁶

8) Cicerone Protopopescu și cel dintâi proiect de studiere „sociologică” a problemei rurale

O primă încercare de ameliorare radicală a tehnicilor de cercetare
a problemei rurale create de către Ion Ionescu de la Brad aparține unui
sociolog, primul teoretician luptând pentru „sociologizarea” cercetărilor
de teren. Cicerone Protopopescu era format în Occident, fiind doctor al
Universității din Gand. Întors în țară a pledat în 1895 cauza introducerii
învățământului sociologiei în Universitate, pe lângă Facultățile de Drept
și Litere, aducând o serie de argumente care își păstrează și astăzi
actualitatea cu toate că au o vechime de aproape o sută de ani.¹⁷

Acest Cicerone Protopopescu nu era însă numai un teoretician, ci
și un cercetător de teren, fără îndoială cel dintâi alcătuitor de „monografii
rurale” care s-a încumetat să le facă din punct de vedere „sociologic”.
El publică astfel o „anchetă agrară” în care denunță cruda și intolerabila
stare în care se găsește țărâniea, exploatată de o „oligarhie de proprietari
funciari” și ajunsă a nu mai fi decât o „plebe de mici proprietari, a căror
proprietate nu este mică, ci minusculă, plebe care are tendința, din zi în zi,
de a se apropia fatalmente de situația lucrătorilor agricoli”, formând deci
un proletariat rural. Pe temeiul interpretării și a datelor oficiale, de
recensământ și fiscale, Protopopescu procedează și la analize de amănunt,
ce pot fi socotite cele mai temeinice făcute la acea epocă.¹⁸

¹⁶ Vasile Kogălniceanu, *Chestia țărănească*, București, 1906.

¹⁷ Cicerone Protopopescu, *Sociologia și Dreptul* (Piatra, 1895) și *Universitatea modernă. Studiu critic asupra introducerii sociologiei în programul Facultăților de Drept și de Litere*, București, 1907.

¹⁸ Cicerone Protopopescu, *Ancheta agrară (Situațiunea economică a țăranului român)*. Ediția I-a București, 1895. Ediția II-a, 1907.

9) Ion T. Ghica, un prefect inițiator al anchetelor sociale ca bază pentru viitoare reforme

Cu cât ne apropiem de epoca lui 1907, cercetările își accentuează caracterul, devenind din ce în ce mai militante. După sociologul Protopopescu, intervine cu o nouă viziune a problemei un prefect, care din propria lui inițiativă pornește o campanie de cercetări, cu scopul de a lămuri cât mai adâncit problemele sociale al județului pe care îl avea în grijă. Ion T. Ghica, în calitatea sa de prefect al județului Vlașca, trimite în 1903 tuturor primăriilor din județ o circulară prin care cere să i se comunice, nu cifre globale, ci, prin liste nominale, situația tuturor locuitorilor din comune, cu specificarea numelui, vârstei, stării civile, a numărului de copii, majori și minori, a meseriei, din ce și cum trăiește, dacă cultivă sau nu pământ luat în dijmă, cu învoială sau în arendă, dacă s-a prezentat sau nu la vânzarea de loturi din moșiile statului.

Din punct de vedere tehnic, anchetele lui Ghica aduc o inovație excelentă și anume; nu se cer cifre globale ci liste nominale, adică informații controlabile; în al doilea rând, nu se trimit în bloc toate chestionarele pe diverse probleme, ci la diverse intervale, tabel după tabel. În 1907 intervine un ordin al Ministerului care confirmă inițiativa lui Ion T. Ghica, adăugându-i-se și un chestionar mai sistematic. Informațiile obținute pe această cale le-a publicat Ghica, în 1908.¹⁹

10) G. D. Scraba și anchetele sale sociologice, de caracter statal

Preocupările în această direcție, se înmulțesc și se amplifică până a ajunge la răscrucea unei preocupări de nivel statal. Astfel, este de semnalat vasta anchetă organizată și realizată de către C. Scraba († 1940)

¹⁹ Ion T. Ghica. *Date statistice asupra locuitorilor care nu au pământ, proprietarilor mici și mari, islazurilor, populațiunii, numărul vitelor cîn jud. Vlașca*, (București, 1903).

care și el se intitulează „sociolog”, având de altfel dreptul de a fi socotit ca atare și pe considerentul de a fi fost și un teoretician de sociologie generală. Ca investigator social, Scraba cercetează problema condițiilor de viață ale clasei țărănești cu prilejul organizării Expoziției din 1906, folosind în acest scop un „chestionar” cuprinzând 80 de întrebări referitoare la situația țăranilor, plus alte 24 de întrebări privind „societățile”, redactat sub privegherea unei comisii de 43 de membri (printre care notăm pe Zamfir Arbore, N. Bazilescu, Leonida Colescu, D. Drăghicescu, V. M. Kogălniceanu, Th.D. Speranția, A. Gâdei și C. Dobrogeanu-Gherea) sub prezidenția lui C. Dissescu.

Chestionarul a fost trimis în două exemplare în toate comunele țării, din care s-au întors completate 4858, însoțite de o colecție de 1200 contracte agricole. Erau prevăzute întrebări privind demografia, locuința, alimentația, starea sanitară, prețurile, istoria economică, marea și mica proprietate, absenteismul și arendășia, dar și altele, de etnografie și de sociologie industrială. Materialul a fost supus unei prelucrări statistice și deus apoi la Muzeul Dr. C. Istrati din Turnu Severin.

Subliniem faptul că lucrarea lui Scraba este de o reală valoare, fiind cea dintâi efectuată în colectiv și dusă până la bun capăt, publicându-se un volum dens, cuprinzând o documentație temeinică, bine înfățișată în tabele și grafice, cu o antologie de texte strânse cu ajutorul întrebărilor „deschise” din chestionar, precum și o colecție de „învoieli agricole” tipice, toate formând laolaltă un tezaur de informații cu atât mai prețioase cu cât aparțin anului 1906, deci cu un an înaintea răscoalei din 1907.²⁰ Această lucrare a fost prezentată și ca raport la cel dintâi Congres de științe sociale organizat în România tot din inițiativa lui Scraba (Galați, 1906).

²⁰ G. D. Scraba, publicată în 1907 sub titlul de *Starea socială a săteanului. După ancheta privitoare anului 1905, îndeplinită cu ocaziunea Expoziției Generale Române din 1906, de către secțiunea de economie socială. Cu 34 tabele statistice și 24 de tabele grafice*, București, 1907.

11) V. A. Gâdei, primul manual de investigații sociale și îmbinarea sociologiei cu istoria

Gâdei este de formație istoric, preocupat însă de probleme de istorie socială privitoare la situația de pe vremuri a țărănimii. Începând să facă și cercetări de teren, el îmbină preocupările lui de arhivă cu cele de teren, fiind în această privință un premergător al unei noi direcții în domeniul cercetărilor sociale, având convingerea că istoria nu poate decât profita de o cât mai bună cunoaștere a realităților actuale, capăt de fir fiind ale unei anterioare tradiții.

Dar ceea ce merită a fi în deosebi semnalat este că, alcătuiind monografia satului Bragadiru-Bulgari (azi integrat orașului București, ca suburbană) redactează ca introducere un „program” de anchetă socială, dând în această privință o serie de sfaturi și indicații tehnice de cel mai mare interes. Față de tehnicile „chestionarelor” și „îndrumătoarelor” pe atunci folosite, textul lui Gâdei este cu mult superior, reprezentând o nouă etapă în dezvoltarea cercetărilor sociale de la noi din țară, de la simplul „amatorlâc” trecându-se la un studiu profesional; acesta era de alt tip decât cel preconizat de Ion Ionescu de la Brad, dat fiind că ceea ce îl interesează pe Gâdei era altă problemă decât cea „agrară” și anume problema căreia îi putea da, fără sfială, numele de „sociologică”, adică încercarea de a ajunge prin cercetare la cunoașterea legilor dominante în viața socială a oamenilor. Gâdei este de aceia, dintre vechii cercetători ai problemelor social-politice de la noi, cel mai apropiat de concepția care va fi dominantă în viitoarea „școală de sociologie românească” din perioadă dintre cele două războaie mondiale; este de mirare de ce profesorul Gusti nu i-a acordat o suficientă atenție.²¹

²¹ Alexandru V. Gîdei, *Programul monografiei unei comune rurale și monografia comunei rurale, Bragadiru-Bulgari, din Plasa Sabaru, județul Ilfov*. Eucurești, 1905.

12) D. Busuiocescu și experimentele sociale ale Academiei Române

Anchetelor monografice, al căror istoric l-am schițat în paginile precedente, li se adaugă inițiativa unor experimentări sociale propriu zise, cercetările de teren încheindu-se astfel cu o acțiune socială. Meritul revine în special Academiei Române; aceasta dispunea de un număr important de 12 moșii cu un total de 13.180 ha. pe care le da în arendă unor particulari, fără să le impună nici un fel de obligație privitoare la modul de repartizare a loturilor către țărani sau la condițiile lor de muncă. În 1906 acești arendași oferă Academiei prețuri sporite cu 147% față de perioada anterioară, ceea ce determină pe Petre Poni ca în ședința plenară a Academiei²² să constate că „această urcare nu se poate explica decât prin faptul că arendașul a luat de la Academie pentru prețul ce dă, nu numai dreptul de a cultiva pământul, ci și exploatarea fără margini și fără milă a țăranilor”.

Din partea Academiei lucrează în acest sens Inspectorul agricol pe lângă Consiliul Superior al Agriculturii, Dr. D. Busuiocescu, care tipărește rezultatele anchetelor și experimentărilor făcute într-o amplă și documentară lucrare²³, dealtfel atent studiată și de Dimitrie Gusti, așa cum rezultă din adnotațiile manuscrise făcute pe exemplarul aflat azi în Biblioteca Academiei.

Lucrarea executată pe baza datelor oficiale cuprinse în raportul Academiei Române pe anul 1909-1910, alcătuit de Ion Bianu, dar și a monografiei moșiilor Roșiori, Cluveni, Țigănești, Călmățuiul și Fundul Chiselet, întocmite de inginerul St. Demetrescu Vergu, șeful bunurilor Academiei, inclusiv monografiei Moara Grecilor executată de D. Busuiocescu.

²² *Analele Academiei Române*, Seria II-a, Tom. XXVIII, p. 207

²³ Dr. Dumitru Busuiocescu, *Sistemele de arendare aplicate pe moșiile Academiei, Studiu economic*, (București, 1911), ediția II-a revăzută și completată, cu un adaos despre domeniul silvic de pe moșiile Academiei, București, 1912.

În concluzia lucrării sale, Busuiocescu cere efectuarea unor anchete similare în toate satele țării: „Asemenea studii, cărora li s-ar da o dezvoltare mai mare și mai completă, ar trebui făcute pentru toate moșiile mari din țară, căci prin ajutorul lor s-ar putea cunoaște starea reală la sate și deci măsurile de îndreptare s-ar lua în o mai bună cunoștință de cauză, evitându-se astfel multe din greșelile ce se fac în această privință”; el citează în sprijin și lucrările făcute de Epitropia Așezămintelor Brâncovenești, executate de C. Gheorghiu (1910)

13) Vasile M. Kogălniceanu și planul său de cercetare a problemelor rurale

În ciuda masei de „monografii” și de lucrări de specialitate efectuate în legătură cu problema dureroasă a situației țăranilor, Vasile M. Kogălniceanu, (fiul aceluși Mihail Kogălniceanu care făcuse Legea Rurală din 1864), de profesie agronom dar și luptător politic pentru drepturile țăranimii, care în 1907 a avut de suferit și închisori repetate, socotea că realitățile nu erau încă suficient de bine și de unanim cunoscute, impunându-se organizarea unei mari anchete, imperios necesară „pentru cunoașterea exactă a chestiunii agrare, din toate punctele de vedere”. O asemenea anchetă ar trebui să premerge oricărei acțiuni de reformă, spunea dânsul „dacă voim să clădim pe o temelie sănătoasă”. „Ancheta agrară se mai impune - argumentează el - și din cauza diversității situațiunii populațiunilor care trăiesc din agricultură, a diversității felului de proprietate rurală și a diversității regimurilor muncii. Avem, după cum se știe, proprietate individuală, apoi proprietate în indiviziune - răzășească și moșnenească -, proprietate în devălmășie în munți, embaticuri pe vii, avem muncă în dijmă în Muntenia și muncă în bani în Moldova; avem o clasă de arendași puternică; avem o regiune viticolă întinsă și cu nevoi speciale, întocmai cum avem o regiune pomicolă iar cu nevoi aparte; cu un cuvânt, formele de proprietate, muncă și producțiune sunt atât de felurite în țara

noastră și cheștiunea agrară este atât de complicată, încât numai o anchetă largă și amănunțită poate aduce lumina necesară”.²⁴

14) Cercetările sociale ale medicilor

O mențiune specială trebuie făcută cu privire la lucrările medicilor care, activând în mediul rural și ocupându-se de probleme de igienă colectivă și individuală, au fost aduși în mod firesc să analizeze condițiile de trai ale țărănimii, alcătuind deci în acest scop „monografii” pe probleme de specialitate, toate având însă la bază anchete sociale propriu-zise. Asupra lor nu avem însă un studiu exhaustiv, așa cum ar trebui, deși lucrările D-lui Babeș ca și cele ale D-lor C. I. Istrati, N. Manolescu, I. Felix C. Popescu și alții din această epocă „neo-iobagă”, sunt deosebit de interesante prin faptul că documentează riguros teza că multe din bolile de largă răspândire sunt „sociale”, având adică o etiologie socială și deci putând avea și o terapie socială. Pelagra a fost astfel dovedită a fi o boală specifică unui regim de subalimentație și malnutriție datorită stării de mizerie în care se afla masa țărănească, pelagra putând fi eradicată doar pe calea unor radicale reforme sociale, constând în împrumutarea și organizare economică a vieții rurale pe cu totul alte căi decât cele ale neo-iobăgiei. De asemenea, problema tifosului exantematic, a tuberculozei, au fost dovedite a fi în legătură și cu starea de înapoiere culturală a maselor țărănești. Nu putem intra în amănuntele acestei probleme (care va continua a se pune și după cel dintâi război mondial); semnalăm numai că ea va constitui o preocupare constantă a curentului socialist, când vom întâlni asemenea preocupări nu numai profesional practice la unii doctori precum Zubcu Codreanu, dând naștere și unor lucrări teoretice importante, precum cele ale doctorului Stâncă.²⁵

²⁴ Vasile M. Kogălniceanu, *Chestia țărănească* (București, 1906, 477p)

²⁵ Sunt de folosit deocamdată cele scrise de Traian Herseni și de Ovidiu Bădina, în lucrările lor deja citate. De urmărit și Dr. C. Brătescu, *Din tradițiile medicinei și ale educației sanitare*; (București, 1973).

CURRENTUL GÂNDIRII SOCIALISTE

În ultimele două decenii ale veacului trecut ia ființă un curent socialist important pentru istoria sociologiei noastre; prin el, concepția materialismului istoric începe a fi cunoscută și aplicată în cercetarea istoriei noastre sociale. Acest curent avea să se dezvolte în condiții contradictorii: pe de o parte, datorită teoriei sale avea puțină să vadă mai clar în ce constau problemele sociale reale ale țării, dar pe de altă parte, lipsit de baza unui proletariat numeros și puternic organizat, partidul social-democrat lucra în condițiile unei stricte supravegheri și represiuni din partea organelor de siguranță ale statului.

Problema care trebuia lămurită era destul de complicată. Dezvoltarea socială a țării se arăta a avea caracteristici locale prea puțin asemănătoare cu cele ale dezvoltării capitalismului occidental punându-se întrebarea dacă nu cumva ar interveni aci legi specific locale, capitalismul în țările subdezvoltate urmând a prinde chip prin alte mecanisme decât cele analizate de Marx în „Capitalul” său.

Aceasta fiind situația, doctrinarii socialiști au elaborat teorii originale, de un interes științific cu atât mai mare cu cât, în afară de socialiștii crescuți în țară, s-au amestecat refugiați din Rusia Țaristă care veneau cu propria lor experiență socială; aceasta le permitea să facă ceea ce am numi azi sociologie comparată.

1) Grupul socialiștilor din țară

Refugiații ruși au avut desigur o puternică înrăurire asupra socialiștilor români. Aceștia începuseră însă a se instrui și a se organiza socialist pe

seamă proprie; este vorba de un grup de intelectuali care au descoperit gândirea socialistă pe calea lecturii mai mult decât pe cea a acțiunii de organizare a muncitorimii. Trebuie mai întâi menționat grupul socialiștilor din Iași înainte mergători în această direcție, dar formând în același timp și nucleul celor care în 1899 vor părăsi partidul socialist ca „tinerime generoasă”.

a) *Curentul Contemporanului*¹ și Ion Nădejde

Sunt de citat în primul rând frații Nădejde și în special Ion Nădejde (1854-1928) creator al revistei *Contemporanul* (1881-1891) a cărei influență asupra opiniei noastre publice a fost o bună bucată de vreme covârșitoare.

Dar Nădejde, din punctul de vedere al concepțiilor sociale este mai puțin însemnat, câmpul lui de acțiune fiind mai mult cel al culturii generale, în care pleda pentru o viziune științifică materialistă a lumii. Lucrările lui de seamă sunt de fapt străine de concepția materialismului istoric, efortul lui original purtând mai mult asupra unor probleme juridice, în special cele de istorie a dreptului românesc, în care Nădejde are merite deosebite, lucrările lui fiind de teme în acest domeniu. Se știe că a fost printre cei mai importanți dintre „tinerii generoși” trecuți în partidul liberal, sfârșindu-și cariera nu pe tărâm politic ci ca jurisconsult la Curtea de Casație.²

¹ Zigu Ornea, *Curentul cultural de la Contemporanul* (București, 1977)

² Dintre lucrările lui sunt de reținut: *Dreptul de ctitorie al femeilor coborâtoare din ctitori și al coborâtorilor prin femei, cu prilejul procesului pentru dreptul de ctitorie la Biserica Crețulești din București*, București, 1910. – *Schiță despre Miron Costin și vremea lui*, Iași, 1888. – *Din dreptul vechiu român, teză de licență*, București, 1898 – „Originea dreptului consuetudinar român” extras din *Noua revistă română*, București, 1900. – *Memoriu explicativ al motivelor de casare din partea descendenților prin femei, (??)* - V. G. Morțun, *Biografia lui și genealogia familiei Morțun*, București, 1923. - *Vezi și Manifest către țărani, în numele Comitetului electoral al partidului*, (în colaborare cu V. G. Morțun și C. Mille), Iași, 1891. – *Dioghenide Eduard. Un maniac monstru, încercare de psihologie -- Socialismul în fața justiției, procesul*.

b) Ștefan Stâncă(1865-1897)³

Ștefan Stâncă trebuie socotit drept cel mai de seamă reprezentant al școlii de medicină socială pe care l-a dat curentul socialist. Acest ieșean deosebit de dotat și-a luat doctoratul în 1891 cu o lucrare rămasă până astăzi lămuritoare, pe tema *Mediul social ca factor patologic*⁴. Întemeindu-se pe o vastă lectură dar și pe experiența sa profesională, Stâncă afirmă că importanța mediului natural în geneza și răspândirea bolilor, scade în decursul istoriei în favoarea mediului social, devenit precumpănitor. În acest scop face apel la științele sociale nu numai de economie politică ci și de sociologie, înțeleasă în sens marxist, pentru a arăta că bolile de largă răspândire, bolile profesionale etc. au toate o etiologie deci și o terapie socială. Folosește seria destul de lungă a medicilor români care au atacat asemenea probleme, cerând în continuare executarea de anchete de medicină socială, atât în lumea urbană cât și printre muncitorii din agricultură.

Volumul e interesant și pentru prefața pe care o scrie Gherea, în care e susținută teza că societatea este un „organism”. Desigur, un organism de altă natură decât cel biologic, totuși un organism, de a cărui structură se ocupă economia politică, urmând ca filosofia istoriei și sociologia să se ocupe cu funcționarea acestui organism, de legile creșterii și dezvoltării lui, deci cu fiziologia lui.

Stâncă, decedat foarte tânăr, a mai apucat să scrie în 1893 o *Încercare asupra patologiei și patogenezei în diverse epoci istorice*.⁵

c) Ecaterina Arbore (1873-1937)⁶

Fiică a lui Zamfir Arbore, este și ea una din personalitățile de seamă ale mișcării socialiste care au luptat pentru organizarea unei medicini preventive de masă, dusă în special împotriva tuberculozei din rândurile muncitorilor, precum și a unei asistențe sociale, preconizând

³ Vezi Dr. Samuil Izsák, *Ștefan Stâncă, viața și opera lui medicală 1865-1897*, București, 1956.

⁴ Republicat în 1897 cu o prefață de C. Dobrogeanu Gherea și o notă biografică de Sofia Nădejde, precum și în revista *Ère nouvelle* din Franța, în 1894.

⁵ În revista *România medicală*, condusă de Victor Babeș.

⁶ Vezi broșura scoasă de Elisabeta Ioniță, *Ecaterina Arbore*, (București 1973)

și organizând cele dintâi creșe de la noi, căutând soluții în problema copiilor orfani și „găsiți”.

Temeiurile acțiunii ei rezidă în anchete sociale făcute în mediul muncitoresc; lucrarea sa despre *Influența industriilor asupra sănătății lucrătorilor*, din 1907, reprezintă nu numai o contribuție la istoria medicinei sociale de la noi, dar impune primele jaloane ale unei viitoare „sociologii industriale”.

Se cunosc rosturile importante pe care le-a avut în Rusia, până la sfârșitul tragic al vieții sale.

d) Dr. Christian Racovschi⁷ (1873-1941)

Doctorul Racovschi depășește cu mult ca importanță politică pe ceilalți socialiști, având aproape aceeași însemnătate ca și Dobrogeanu Gherea, măcar că activitatea lui a fost purtată pe plan internațional, mult dincolo de granițele restrânse ale țării, având însă un caracter aproape exclusiv politic și mai puțin de cercetare sociologică teoretizantă.

Totuși, în aceeași linie a medicinei sociale, Dr. Racovschi e de menționat ca autor al unei teze de doctorat importantă prezentată în Franța, pe tema: *L'Éthiologie du crime et de la dégénérescence* (1897).

e) Raicu Ionescu-Rion (1872-1895)⁸

Fiu de țaran sărac din Tutova, a fost unul din cei mai reprezentativi socialiști ieșeni ai anilor atât de puțini câți i-au fost dați să-i trăiască.

⁷ Despre Racovschi s-au publicat în ultima vreme destul de multe lucrări (în străinătate, nu la noi) precum *Christian Rakovski, i pericoli professionali del potere, perche la degenerazione burocratica?* (Ediția Damona e Saveli. 1967). - În 1974, Conte a publicat o amplă biografie a lui Racovski, prezentată ca teză de doctorat la Universitatea din Dijon.

⁸ Lucrările lui Ionescu Raicu Rion au fost reeditate în mai multe rânduri, lipsind totuși până azi o ediție completă, critică. a operelor lui, precum: - *Scrieri literare*, ediția I-a, cu o prefață de Sofia Nădejde și cu o post-față de C. Vrajă (Garabet Ibrăileanu) (Iași, 1895), cu o prefață de Pompiliu Andronescu Caraioan, *Culegere de articole. - Datoria artei. Articole și studii de critică literară*, ediție îngrijită de Savin Bratu, București, 1959. - *Scrieri, culegere de texte, studii și note de Florica Neagoe*, București, 1964. - *Arta revoluționară, scrieri de critică literară și social-politice*, de Victor Vișinescu, București, 1972.

Încă din liceu, participant activ la mișcarea socialistă, Raicu Ionescu-Rion a dat dovada unei precocități intelectuale demne de toată mirarea; erudiția pe care și-a putut-o strânge în câțiva ani este surprinzătoare. De la el, mișcarea științifică a sociologiei românești ar fi fost în drept să aștepte opere de maturitate, care însă nu au avut timpul să vină.

Temperament frământat, dar aceasta nu rezultă din scrierile lui; mărturisirea lui D. Ibrăileanu, care i-a fost coleg de școală și prieten intim e tulburătoare S-ar părea că au existat unele ispite ale lui spre gândirea anarhistă narodnică, lucru firesc dată fiind atmosfera intelectuală a Iașilor din acea epocă, de direct contact cu revoluționarii emigrați din Rusia. Ibrăileanu spune că de polemicile lui cu anarhismul lui Stirner, Rion „avea nevoie pentru a se apăra de stimerismul care mijea întrânsul”. Fapt este însă că Rion a pășit ferm și foarte curând spre o concepție marxistă, pentru care a dus o luptă propagandistică inteligentă.

Adept al lui Dobrogeanu Gherea, Rion a fost preocupat în special de probleme de sociologia artei, Ibrăileanu marcând faptul că „Raicu s-a ocupat de artă, explicând-o sociologic”, însă și din punct de vedere etic, „într-o concepție care se împacă cu idealul nostru” (Ibrăileanu era încă la acea vreme socialist), acela de a „împrăștia iubirea de om”.

Raicu are și în sociologie o poziție a sa, nu lipsită de interes. De fapt, el gândea într-o vreme când partidul socialist democrat, abia încheșat (1893), era solicitat de către partidele burgheze radicale să se unească cu ele, dat fiind că aveau în comun multe din punctele lor de program. De această problemă se va ocupa și Gherea în polemica sa cu „tinerimea generoasă”, care va dezerta curând din partid înscriindu-se în partide burgheze. Faptul încă nu se consumase la vremea când scria Rion, totuși punctul său de vedere este clar: există puncte comune în programul socialist și cel al radicalilor. Deosebirea între ele rămâne totuși întregă, dat fiind că radicalii voiau ca prin reforme să consolideze regimul burghez, pe când Raicu lupta pentru o viitoare societate socialistă.

Astfel, radicalii (Vintilă C. A. Rosetti de pildă) voiau ca țăranilor să li se dea în continuare dreptul la folosința pământului, însă nu sub formă de împroprietărire ci de arendare de lungă durată, astfel ca și

„însurățeiii” (de fapt lipsiți de drepturile lor tradiționale în urma legii din 1864) să poată căpăta pământ de lucru. Raicu e de părere că partidul socialist, măcar că a înscris și el în programul său arendarea pe lung termen a pământului către țărani individuali și sindicate de muncitori agricoli, se deosebește de cel radical prin faptul că tinde spre colectivism, socotind că, în final, proprietatea privată este condamnată să dispară, pentru a fi înlocuită cu o comună socialistă.

Analiza sociologică pe care o face Rion e semnificativă: el arată că România nefiind industrializată, țăranii nu au posibilitatea de a se angaja în industrie, astfel că problema lor rămâne tot în legătură cu boierul care stăpânea pământul, de la care voiau și ei să obțină o oarecare parte. Raicu nu avea prea mare încredere în posibilitatea noastră de a crea o industrie. Desigur, singura cale, ar fi fost de a restabili echilibrul social prin dezvoltarea unei industrii mari, „dar dezvoltarea unei astfel de industrii nu prea se poate spera în țara noastră, concurența industriei străine este o piedică prea grea. Rămâne deci pentru noi, socialiștii români, mai mult decât pentru alții, să ne angajăm mai de aproape de contradicțiile economice născute din agricultură”.

Dar adaugă el, „dacă, pricepând bine încotro merge evoluția generală, vom trata chestiunea agrară în sensul acelei evoluții, nimeni nu va avea dreptul să ne zică că nu ne facem datoria de socialiști. Căci mai întâi de toate, socialist înseamnă pregătitorul unei noi forme sociale; și oricât de departe am fi nevoiți să lucrăm pentru acea formă socială, tot socialiști rămânem”.

Ca atare, primind deocamdată soluția arendării pe lung termen, nu înseamnă că socialiștii nu ar lupta împotriva proprietății individuale căci „nu-i nici o împiedicare pentru evoluția generală a societății dacă, măcar pentru o bucată de vreme, vom lucra pentru o burghezire a societății noastre semif feudale”.

Soluția arendării o pot deci urmări și radicalii burghezi, însă socialiștii nu urmăresc întărirea proprietății private individuale ci o admit ca fază de trecere, atâta vreme cât agricultorii și meseriașii nu pot deveni proletari industriali.

În tot cazul „a-ți închipui că cu oricâte măsuri ai lua într-o societate întru totul supusă legilor economice ale societății capitaliste, ar mai putea trăi o proprietate rurală mică, ba încă a lua toate măsurile pentru a o susține, este nu numai o greșeală de economie politică, dar - să nu se supere radicalii - e și reacționarism”, tot atât de limpede ca și de pildă gândul lui Carp de a întemeia o industrie în forma breslelor, căci „dezvoltarea socială se face pretutindeni în același chip”; breslele s-au desființat în occident și ele se vor desființa și la noi.

2) Grupul socialiștilor narodnici refugiați din Rusia țaristă

Fugind de închisorile țariste, un număr de revoluționari ruși au emigrat în occidentul Europei, continuând acolo să militeze în direcția vederilor lor politice. Pentru a înlesni introducerea în contrabandă a publicațiilor lor în Rusia, teritoriul României facilita organizarea unei rețele clandestine de trecere peste Prut de oameni și materiale. Stabilirea în România a unui număr însemnat de revoluționari a continuat o lungă perioadă de vreme; se refugiau la noi uneori doar în treacăt, fruntași ai revoluției ruse, precum Axelrod, Trozki și alții, alteori își luau domiciliul statornic aci. În special acei care proveneau din rândul românilor din Basarabia au avut un rol deosebit, fiind suficient de semnalat figuri precum ale lui C. Stere, Zamfir Arbore și Zubcu Codreanu. Figura dominantă rămâne însă cea a lui Constantin Dobrogeanu Gherea care, obținând cetățenia română, a avut în istoria culturii noastre un rol hotărâtor.

Se cuvine în scurte cuvinte să schițăm mai întâi în ce mod acești refugiați din Rusia, au contribuit la analiza sociologică a problemelor noastre locale, analiză rodnică, pentru că permitea o comparare a situațiilor de la noi, parțial asemănătoare și parțial deosebite, cu cele din Rusia.

Fiu de țăran din Nisporeni, spunea despre el însuși că „am fugit din Rusia de cnut și tiranie” dar „am dat în România peste mizerie și foame”. Medic fiind al plășii Puiești din județul Tutova, a fost izbit de starea de extremă sărăcie a țăranilor. Comparând situația lor cu cea a proletariatului din Apusul capitalist al Europei, scrie prietenului său „Costică”, (care nu poate fi decât Gherea) următoarele: „starea de decadentă economică” a acestei populații, care s-a început odată cu introducerea instituțiilor europene în țara noastră, este precară, este îngrozitoare. Proletari, sunt cea mai mare parte din locuitorii populației rurale. Și nu proletari de aceia care-i cunoaște Europa apuseană, ci proletari de cinci, de zece ori mai înaintați în mizerie. Nici un proletar în Europa nu-și are munca vândută cu cinci ani înainte. La noi enorma majoritate, 90% din împroprietăriți și-au vândut pe 4-5 ani înainte toată munca. Pe urmă, nici într-o țară din Europa muncitorii nu au vândut munca cu prețuri așa de barbar scăzute ca la noi. Ceea ce cu deosebire trebuie să intereseze pe bunii și adevărații patrioți români, ceea ce trebuie să-i îngrijoreze, să-i tulbure și să-i înspăimânte sunt înfricoșătoarele condiții igienice sub care populația noastră rurală duce o existență din cele mai mizerabile, o viață din cele mai ticăloase.¹⁰

Codreanu își argumentează astfel părerile întemeiate și pe analize statistice: „1859, socotit ca anul de când începe mortalitatea cea mai mare a românilor, pieirea lor de pe fața pământului, descreșterea și degradarea lor fizică”. Vina, după părerea sa, o poartă introducerea

⁹ Broșura *O pagină din socialismul român. Viața și activitatea lui Nicolae Zubcu Codreanu*. (în catalogul bibliotecii Academiei, I 254112) e trecută sub numele lui Zamfir Arbure.

¹⁰ Codreanu e de fapt unul din cei dintâi medici care schițează o „sociologie a medicinei” la noi în țară, punând adică în legătură stările de sănătate și de boală cu condițiile vieții sociale, fiind premergătorul unei serii de cercetători socialiști lucrând în aceiași direcție, precum C. Racovschi, Ștefan Stâncă și Ecaterina Arbore.

„instituțiilor europene, care de care mai costisitoare pentru națiune...”. „Eu de mult am ajuns la convingerea fermă că introducerea instituțiilor și reformelor europene, în acea formă în care au fost introduse la noi, a fost o greșeală enormă, o rătăcire funestă din partea conducătorilor națiunii noastre”.

Anticapitalismul lui Codreanu este deci clar narodnic; oriunde și oricând, „capitalismul” este socotit a fi o „pacoste” care ar fi putut fi evitată, dacă s-ar fi ținut seama în primul rând de nevoile țărănimii.

b) Doctorul N. Russel (1850-1930)¹¹

Nikolai Konstantinevici Sudzilovski este o caracteristică figură de emigrant rus, cu o arie de acțiune internațională extrem de largă (Elveția, Anglia, America, Germania, Austria, Bulgaria, România) care e cunoscut la noi în țară sub numele de Russel. În 1875, la vârsta de 25 de ani, ia legătura cu Zubcu Codreanu și se instalează în țară un an după el, organizând aci trecerea peste graniță a materialelor clandestine. A rămas în țară doar 5 ani organizând la București cu Codreanu și Gherea primul cerc revoluționar secret. A profesat medicina la spitalul din Ploiești, apoi la Curtea de Argeș, apoi a fost medic particular la Iași. În 1880 organizează la Focșani cel dintâi Congres general al studenților din România (cu participarea socialiștilor din țară precum C. Mille, Al. Bădărău, frații Nădejde).

Redactează „prima carte cu tendințe socialiste de la noi” intitulată „Un studiu psihiatric, urmat de câteva comentarii asupra ideilor sănătoase”¹² argumentând teza că socialismul este un rod al unei concepții sociologice sănătoase. Russel a fost expulzat din țară în 1881.

¹¹ Cf. Nicolae Deleanu, *Scrieri social politice*. Editura Politică, București, 1976.

¹² În 1880, în Iași. Dr. I. Ghelerter, *Din viața și activitatea doctorului N. Russel (1850-1930)*.

c) *Zamfir Arbore (1848-1933)*¹³

Din grupul anarhiștilor mai sunt de reținut două personalități cu totul ieșite din comun. Este vorba mai întâi de Arbore; basarabean refugiat în țară în anul 1877, în urma exilării sale din Rusia. El continuă a împărtăși idealurile anarhiste ținând legătura cu militanți importanți ca de pildă ci Elisée Reclus, marele geograf și comunard. În afară de numeroasele sale lucrări de specialități diverse, Arbore rămâne însemnat pentru sociologie prin două lucrări de caracter „monografic”; una, premiată de Academia Română, are ca temă *Basarabia în secolul al XIX-lea* (1899), alta este un *Dicționar geografic al Basarabiei* (1904).¹⁴

¹³ Alex. Siedel, *Zamfir C. Arbore* (bibliografia scrierilor sale, 1936),

¹⁴ În seria *Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de Regat*.

CONSTANTIN DOBROGEANU GHEREA ȘI TEORIA „NEOIOBĂGIEI”

Într-o anumite vreme s-au refugiat la noi o sumă de revoluționari, atât ruși cât și basarabeni, care s-au alăturat grupului de socialiști autohtoni; aceștia din urmă, mai mult de factură livrescă decât politică. Toți acești imigranți fiind de concepție narodnică s-au interesat de problema țărănească și în general de stările rele de la noi, fără să se ridice însă până la nivelul teoretizării lor. Excepție face Constantin Dobrogeanu Gherea care a reușit curând să depășească punctul de vedere „narodnic”, ajungând un maestru al gândirii marxiste și al aplicării ei în analiza marilor noastre probleme sociale.

1) C. D. Gherea ca teoretician sociolog

Se cuvine să se acorde o însemnătate deosebită lui Dobrogeanu Gherea, datorită meritelor lui excepționale atât în ce privește sociologia românească, deci de analizare sociologică a problemelor românești, cât și din punctul de vedere al istoriei sociologiei în general. De obicei Gherea e amintit în literatura noastră ca având deosebite merite de critic literar, analizându-i-se în special polemica cu Titu Maiorescu pe tema „artă pentru artă” sau „artă cu tendință”. Gherea este însă mult mai important ca sociolog decât ca critic literar, căci el a pus probleme cu mult mai grave decât cele pur literare. Dacă în ultima vreme nu au fost prețuite la justa

lor valoare meritele lui ca sociolog, e probabil pentru că poziția lui politică „social-democrată”, menșevică, a fost opusă celei bolșevice. Totuși se impune o analiză obiectivă a teoriilor gheriste, măcar în măsura în care și Plehanov a fost reanalizat, recunoscându-i-se valoarea culturală în domenii deosebit de importante.

Despre Gherea s-au strâns suficient de multe informații mărunte privind viața lui, de la vârsta de 20 de ani când a sosit în România ca revoluționar rus refugiat; aparținând grupului de narodnici de care am vorbit, ajunge curând a fi nu numai purtătorul de cuvânt autorizat al partidului social-democrat nou înființat, ci și un cărturar unanim respectat și prețuit, influențând multe cercuri intelectuale românești. Ne lipsește totuși un studiu amănunțit asupra problemelor de fond privind gândirea lui, în primul rând asupra modului în care a operat el trecerea de la o concepție „narodnică” la una „marxistă”, printr-un mers paralel cu cel pe care l-a parcurs în Rusia Plehanov. Nu știm în ce măsură Plehanov l-a putut influența pe Gherea; un studiu al acestei probleme este totuși necesar, așa că va trebui cândva ca cineva să o lămurească, bazându-se pe cunoașterea adâncită a lucrărilor lui Plehanov și a celorlalți narodnici care au evoluat spre poziții marxiste. Nouă nu ne este cu puțință dat fiind că operele acestor ruși nu ne sunt cunoscute decât din traduceri în franceză și română a câtorva din operele lor, celelalte fiind toate tipărite în rusă, deci inaccesibile nouă.

Dar mai ales ce ne lipsește este un studiu privind geneza teoriei lui Gherea cu privire la importanța decisivă pe care l-ar fi avut impactul capitalist asupra istoriei noastre sociale: ea este formulată ca lege generală privind soarta tuturor „țărilor înapoiate intrate în orbita capitalismului”, având drept un prim efect nașterea unor forme hibride de „neoiobăgie”, amalgam de realități feudale cu altele capitaliste.¹

¹ Operele lui Gherea au fost retipărite într-o ediție critică sub titlul de *Opere complete* sub îngrijirea Institutului de istorie și studii social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. (Editura Politică: 8 volume, București. 1976-1983). - Vezi și Zigu Ornea, *Viața lui C.Dobrogeanu-Ghera*, București. 1982.

2) În ce măsură teoria „neoiobăgiei” lui Gherea este originală?

Despre impactul capitalist exercitat asupra unor țări „subdezvoltate”, „înapoiate”, „retardate”, au mai fost elaborate teorii sociologice, dintre care două sunt de ținut în seamă. Este mai întâi teoria lui Fr. Engels despre „al doilea servaj” - formulată într-o serie de scrisori adresate în 1882 lui Karl Marx, în care se arată că în țările înapoiate din punctul de vedere al evoluției lor sociale, (cum au fost de pildă cele prusace de la Est de Elba), impactul pieței capitaliste mondiale, exercitat prin intermediul porturilor de la Marea Baltică, a avut drept efect readucerea în servaj a țăranimii locale rămasă până atunci „liberă”; pe când în Germania centrală același impact capitalist a dus la o înăsprire a servajului unei țăranimi care era tocmai pe cale să scape de vechiul servaj moștenit din evul mediu.

Gherea nu putea ști însă de existența acestei teorii formulate de Engels în 1882 și ca atare teoria neoiobăgiei nu a fost sugerată lui Gherea de teoria celui de al doilea servaj. Este poate necesar să spunem de la început că între „al doilea servaj” și „neoiobăgie” echivalența e doar terminologică, căci „servajul al doilea” este un fenomen care apare (începând de prin veacul al XVI-lea) sub formă de reducere în servaj sau de înăsprire a servajului impus unei țăranimi libere sau cvasi-libere, pe când „neoiobăgia” este un „servaj” adică o obligație la dijmă și clacă a unei țăranimi împrăștiate pe loturi minuscule de teren abia în 1864, continuând să dănuiască în cadrul unui stat de formă liberală, cu Constituție și Cod Civil burghez-democratic.

O a doua teorie de care suntem obligați a ține seama, este cea emisă de Lenin cu privire la „două căi de pătrundere a capitalismului în agricultură”; una este denumită „prusacă” și duce la reducerea în servaj a țăranimii; în cealaltă numită „americană”, dimpotrivă țăranimea reușește să rămână liberă și deplin proprietară pe terenul agricol. Această teorie a fost formulată doar în 1907. Problema unei posibile influențe străine exercitate asupra lui Gherea nu se poate deci pune în ce privește pe Engels și pe Lenin.

Rămâne însă întrebarea dacă nu cumva teoria lui Gherea nu e o continuare a tradiției „narodnice” ruse care își întemeia credința în posibilitatea trecerii directe la „socialism” sub impact capitalist, bazându-se pe existența în Rusia a formei de organizare socială a „mirului” caracterizată printr-o posesiune devălmașe a pământului.

Se știe că în 1862 țăranii din Rusia fuseseră „eliberați” și „împroprietăriți” sub forma unui patrimoniu comun, acordat comunelor sătești, redistribuit periodic familiilor pe măsura nevoilor lor efective, adică al gurilor de hrănit existente; la noi însă, în 1864 fuseseră împroprietăriți țăranii individual, cu terenuri date în proprietatea lor deplină (cu singura excepție că erau declarate inalienabile).

Data fiind deci inexistența la noi în țară a „mirului”, Gherea nu putea rămâne la teoriile narodnice de edificare a comunismului modern viitor pe baza comunismului primitiv al mirului. De altfel nici Plehanov nu a rămas la concepțiile lui inițiale narodnice, pornind însă de la o serie de alte motive, anume de la credința că „despoția țaristă” în ființă în Rusia era continuarea unei „despoții asiatică” moștenită de la vechii stăpânitori tătari ai Rusiei.

Plehanov arăta că mirul primitiv intrase în proces de transformare socială datorită unui impact capitalist care pătrunsese în viața de toate zilele ale mirului. Ca atare dorința narodnicilor de a trece direct de la comunismul primitiv la socialist era utopică, pătrunderea capitalismului fiind o realitate gata înfăptuită sau în tot cazul pe cale de înfăptuire; astfel, în mod fatal Rusia urma să se dezvolte capitalist în mod deplin, pentru ca abia astfel să poată trece la forme de organizare socialistă. Capitalismul era deci o fază care nu putea fi nici sărită, nici ocolită, fiind o formă obligatorie de trecere de la despoția asiatică țaristă la capitalism și de aci la socialism.

De această teză a unei inevitabile treceri printr-o fază capitalistă era convins și Gherea, întocmai ca toți „menșevicii” ruși și ca toți social-democrații din Internaționala a II-a. Aceasta spre deosebire de concepția „bolșevică” despre posibilitatea unui salt peste faza burghezo-capitalistă, teză argumentată în diferite feluri, asupra căroră nu e locul să insistăm.

Credința „politică” a lui Gherea fiind deci cea a inevitabilității trecerii printr-o fază capitalistă, rămânea să se lămurească în ce mod putea fi pusă problemă într-o țară ca România, în care forma de organizare statală era burghezo-democrat-liberală, nicidecum cea a unei despoții țariste continuatoare a despoției asiatice.

Această deosebire dintre Rusia țaristă cu mirul ei și Regatul României de tip democratic liberal, cuprinzând totuși o „neoioabăgie”, este hotărâtoare pentru înțelegerea justă a teoriilor sociologice ale lui Gherea. Ea impune o teoretizare a problemelor specific românești, cele ale impactului capitalist exercitat asupra unei țări transformată brusc în stat liberal-democrat, fără să poată totuși șterge rămășițele feudale; ele erau extrem de importante căci priveau marea masă demografică a țării, țărănimea, ceea ce da naștere la două țări: una legală, și o alta reală, problemă pe care Titu Maiorescu o formulase ca fiind a „formelor fără fond”, deci o imitație nesăbuită, naiv-utopică, în credința că problema socială de fond a țării era transformarea țării reale potrivit modelului țării legale; politic vorbind, problema consta în rezolvarea aplicării efective a legilor, de aducere a țării reale la formele ei legale.

Gherea nu e însă un simplu continuator al teoriei formelor fără fond, așa cum fusese formulată de Titu Maiorescu și primită de mai toată lumea. Căci Maiorescu punea vina apariției „formelor fără fond” asupra acțiunilor nesăbuite ale unei tinerimi pașoptiste care „sărise peste cal”, introducând în țară forme dincolo de cât ar fi fost necesar, astfel că, cu mai multă chibzuială, grava problemă a contradicției dintre „țara legală” și „țara reală” ar fi putut fi evitată.

Gherea nu putea fi de acord cu acest mod „psihologist” de a interpreta mersul istoriei, prin acceptarea ideii că structuri sociale atât de importante cât erau cele burghezo-liberale adoptate de Regatul României ar fi putut fi evitate, fiind doar efectul lipsei de maturitate a unei tinerimi romantice, înflăcărată de nobile utopii. Gherea era dimpotrivă convins că criza formelor fără fond era rezultatul unor legi sociale de adânc, de caracter social-economic și anume a legilor de dezvoltare a sistemului

social capitalist. Teoria lui era deci clară: neoiobăgia este rezultatul înglobării noastre în orbita economică a pieței capitaliste occidentale, fiind deci un fenomen care ni s-a impus implacabil întocmai ca absolut tuturor țărilor „înapoiate” odată intrate în sfera de cuprindere a sistemului capitalist; „neoiobăgia” formează deci un capitol anume din marele proces istoric al formării pieței capitaliste mondiale.

3) Teoria legilor de dezvoltare a țărilor înapoiate intrate în „orbita” celor „dezvoltate”

De altfel, contradicția dintre forme și fond era mai gravă decât o văzuse Titu Maiorescu, pentru că exista o contradicție în sânul însăși al legislației, adică al „formelor juridice” existente în România. Căci, dacă pe de o parte avem o Constituție belgiană, un Cod Civil Napoleon, Coduri comerciale, penale și procedurale de tip liberal burghez, nu e mai puțin adevărat că avem și seria de legi a „tocmelilor agricole”, apărute începând din 1866, imediat după detronarea lui Cuza și apoi mereu repetate în diverse variante². Ele toate prevedeau, în continuare, obligativitatea dijmei și a clăcii, munca silită prin forța brută a „dorobanților”; este deci o legislație de clar caracter „feudal” (mai corect spus de „servaj”) în flagrantă contradicție cu principiile Codului Civil care interzicea executarea *manu militari* a obligațiilor de muncă luate prin așa-zisele „învoieli agricole”, (sau „tocmeli agricole”).

Aceasta era în fond contradicția esențială a vieții noastre sociale, contradicție nu numai între „forme și fond” ci și între însăși „formele” juridice care se băteau cap în cap, fără să antreneze altă supărare clasei boierești decât periodicele răscoale țărănești violent astâmpărate prin mijloacele războiului civil.

² *Tocmelile agricole. Legi și proiecte, însoțite de expuneri de motive și rapoarte*, (București, 1907).

Acestui fenomen i-a dat Gherea numele de „neo-iobăgie”³, fenomen mai grav decât cel avut în vedere de Titu Maiorescu și folosit de Caragiale pentru imensa lui frescă a ridicolului social mincinos înveșmântat în forme occidentale, căci neo-iobăgia era de natură să primejduiască însăși existența noastră ca Stat independent. Nu termenul de „neo-iobăgie” este important, ci faptul că Gherea a studiat și teoretizat acest fenomen românesc, adică al unor relații „feudale” existând în sânul unui regim „burghezo-liberal”.

Reiese deci clar că „neo-iobăgia” lui Gherea nu poate fi confundată cu „al doilea servaj” teoretizat de Engels, căci, repetăm, acest servaj apărând „a doua oară”, este cel care apare în veacul al XVI-lea în Europa de Răsărit sub un impact capitalist; ori, „neo-iobăgia” lui Gherea e un servaj existând în sânul unei societăți care, din punct de vedere legal este burghezo-liberală, fiind deci un aspect a ceea ce Maiorescu socotise a fi problema unor forme fără fond.

Gherea se apropie mai mult de teoria lui Lenin decât de cea a lui Engels, căci el nu are în vedere problema apariției întârziate, începând de pe la sfârșitul veacului al XVI-lea, a unor relații feudale de dijmă, clacă și legare de glie, ci studiază doar problema trecerii de la formele feudale ale dijmei și clăcii la capitalism, deci o problemă asemănătoare cu problema lui Lenin. Gherea era convins că relațiile „feudale” existau din vechime la noi în țară. El nu-și pune problema de când apăruseră și în ce formă, pornind de la datele stabilite de istoricii de atunci ai problemei, neîolosind în această privință nici măcar lucrările lui Radu Rosetti, mărgininu-se doar la aspectul politic actual al problemei; el era doar în căutarea soluțiilor de lichidare a stării „hibride” a neo-iobăgiei, pe care o vedea într-oradicală

³ Termenul de „neo-iobăgie” nu este o creație a lui Gherea. El fusese folosit și de alți gânditori: în Rusia îl folosise P. L. Lavrov. - La noi în țară, deputatul liberal C. Ressu, în dezbaterile parlamentare din 1893, ceruse să se pună capăt acestei „noi iobăgi, mai rea și mai prăpăditoare decât vechiul „boieresc”. De asemenea, Dinu Rosetti a folosit în 1893 termenul de „neoclăcaș” care era poate mai fericit decât cel de „neo-iobag”. E folosit de asemenea conceptul de „colonat sui-generis”.

expropriere a latifundiilor, și o împrăștiere a țăranilor, care să menajeze o viitoare evoluție spre „comune agricole”.

Este cert că Gherea a pus și a teoretizat încă din 1886 problema trecerii de la feudalism la capitalism, fiind deci corect să fie socotit printre cei dintâi sociologi care au ridicat această problemă, și singurul care a pus-o în optica „neoiobăgiei”, adică a unei forme hibride de trecere de la feudalism la capitalism sub impactul capitalismului occidental; el este aci de acord cu Plehanov care nici el nu vede posibilă trecerea de la Rusia țaristă la o societate capitalistă decât doar printr-un impact capitalist.

De aceea este ciudat și poate de neiertat, că istoricii noștri au arătat față de Gherea o totală ignorare, socotind că nu ar fi demn pentru savanta lor erudiție să țină seama de părerile unui sociolog care pe de-asupra avea vina de a fi socialist marxist. L-au luat în seamă doar sociologii: unii precum C. Stere, pledând o teză narodnică „poporanistă”; alții, precum Șt. Zeletin, susținând o teză „neoliberală”, amândoi violent antigheriști.

Este tot atât de ciudat faptul că problema cauzelor și formelor de trecere de la feudalism la capitalism nu a fost studiată de istoricii noștri, căci au trebuit să treacă multe decenii până când abia în 1955 un istoric oficial, Andrei Oțetea, într-o epocă în care materialismul istoric fusese declarat singurul „științific”, să afle și să pună în discuție teza lui Engels despre „al doilea servaj”.

Erau însă în felul acesta ridicate o serie de importante probleme, teoretice și practice. Într-adevăr, existența unor țări „înapoiate” care „intrau în orbita” altora mai înaintate pe drumul dezvoltării lor capitaliste, pune întrebarea dacă nu cumva aceste țări „înapoiate” nu vor suferi la rândul lor procesele de dezvoltare capitalistă, repetând deci istoria socială a țărilor „dezvoltate” occidentale.

Într-adevăr, Marx scrisese încă din 1867 în prefața primei ediții a „Capitalului”, că „legile naturale ale producției capitaliste (...) care lucrează și activează cu o ineluctabilă necesitate” se impun țărilor mai puțin dezvoltate; căci „țara care este industrial cea mai avansată nu face decât să arate țărilor mai puțin dezvoltate imaginea viitorului care o așteaptă”.

Dar în acest text era vorba de o Germanie care, deși întârziată față de Anglia, era totuși o țară industrială. Avertismentul *de te fabula naratur* a lui Marx, se aplica oare și unei țări care nu se afla încă decât la stadiul servajului, așa cum era România?

În credința că țările capitaliste occidentale prefigurează istoria socială a țărilor subdezvoltate, socialiștii marxiști din Rusia, de școală Plehanov, ajunseseră la afirmația că există un șir uniliniar de dezvoltare fatală, care face ca trecerea la o viitoare societate socialistă să nu poată fi făcută decât prin trecerea obligatorie printr-o fază intermediară, capitalistă, repetându-se deci aidoma istoria socială a țărilor capitaliste. Trecerea printr-o fază intermediară de „capitalism” apărea de altfel tuturor celor din internaționala a II-a care nu concepeau instaurarea socialismului decât ca fază ultimă a unei prealabile dezvoltări capitaliste depline.

Gherea era deplin convins de rigoarea acestei legi sociale. El limita deci cercetările lui la problema țărilor dezvoltate capitalist, care formează în jurul lor o „orbită” în care sunt fatal atrase țările subdezvoltate, provocând acolo o dezvoltare capitalistă încetă, în așteptarea timpului când, în Occident țările capitaliste ajungând a fi socialiste, și țările din „orbita” lor vor trece la socialism. Ceea ce implică drept concluzie afirmația că aceste țări subdezvoltate urmează a-și grăbi mersul spre maturitatea lor capitalistă, pentru ca nu cumva „socialismul” să le găsească nepregătite. O atare eventualitate ar fi putut avea drept consecință imitarea doar formală a socialismului occidental, deci apariția unui nou fenomen hibrid, cel de „neocapitalism”, așa cum în țările noastre luase naștere o „neoiobogie” formă hibridă de conexare a unor sisteme sociale feudale cu altele capitaliste.

Gherea nu afirmă răspicat această concluzie, dar teza necesității de a contribui la dezvoltarea capitalistă a țărilor noastre era implicită în concepția lui. Vom vedea că tocmai asupra acestui punct de răscruce teoretică s-au oprit cei din grupul „tinerimii generoase” pentru a argumenta necesitatea părăsirii partidului socialist în favoarea celui liberal.

4) Teoria „societății globale” și a „societăților locale”

Pentru a-și explica legile sociale care prezidează la aceste procese de repetare a unor procese de trecere obligatorie prin succesive faze, Gherea a simțit nevoia de a formula existența „legilor sociale”, a obligativității unor dezvoltări uniliniare. Totuși, istoriile sociale ale diferitelor țări nu merg paralel, având loc simultan în toate țările aceleași progrese, dat fiind că unele ajung primele a fi dezvoltate, pe când altele rămân înapoiate.

Se pune deci întrebarea dacă totuși nu ar exista două serii de legi sociale, una privind situația țărilor dezvoltate și altele privind pe cele înapoiate? Gherea nu e de această părere, găsind că teoria legilor „ineluctabile formulate de Marx nu a fost just înțeleasă, dat fiind că legile sociale nu au caracterul mecanic, de neînlăturat, al legilor fizice, căci ele se concretizează modelându-se după împrejurările locale variate ale diferitelor țări în care se fac simțite. Gherea susține deci că Marx în „Capitalul” său ar fi expus legile nașterii capitalismului în forma lor „abstract-socială”, „care se manifestă în pura lor formă, dacă putem să ne exprimăm așa, în țările înaintate capitaliste, cum sunt Belgia, Germania, Anglia, dar care se manifestă „mult mai complex și mai încurcat în țările înapoiat capitaliste, cum e țara noastră, Rusia, Serbia, Bulgaria”.⁴

Ar fi vorba, deci, nu de legi deosebite, ci de una și aceeași lege de dezvoltare a capitalismului având totuși două modalități de a se manifesta, Gherea socotind că marele merit al lui Marx este tocmai de a fi lămurit în acest fel caracterul istoric și nefatalist al legilor sociale.

Gherea ia deci în considerare nu două formațiuni sociale aflate față în față, ci una singură, cea capitalistă, aflată însă la două niveluri de dezvoltare.

În acest sens, Gherea susține că e necesar să se facă o deosebire între două concepte, reprezentând două noțiuni sociale deosebite: de la „Societate” în general și cel de anume „societate locală”, diferența dintre ele fiind subtilă, totuși de așa natură încât a nu le distinge constituie o greșală care ruinează de pildă concepția „guvernanților noștri, care nu sunt sociologi: și sociologii noștri, nici atâta”.

⁴ Karl Marx și economiștii noștri, (1884. în *Opere complete*, vol. II, p. 45).

„Într-adevăr, nu se poate tăgădui: societatea trebuie să aibă condițiuni materiale exterioare pentru a trece la o ‚nouă formă socială‘. Dar sub ‚societate‘ se înțelege omenirea, ori o parte mare din omenirea civilizată și nicidecum una mică, aceasta din urmă fiind silită să introducă formele cele noi odată introduse în ‚societatea‘ luată în întregime. Franței i-au trebuit câteva veacuri pentru ca să dezvolte relațiile feudale și să realizeze condițiile materiale pentru existența societății burgheze. Dar a rămas în Franța o provincie care pe vremea Revoluției celei mari, păstra condițiile materiale și economice întocmai ca în veacul al 15-lea. Această provincie era Bretania”.

„Se înțelege că dacă Bretania ar fi fost înconjurată cu un zid chinezesc, cu totul despărțită de lume, cine știe câte veacuri i-ar fi trebuit pentru ca și acolo să se dezvolte formele feudale și să treacă în cele liberale burgheze. Dar, făcând parte din Franța, de voie, de nevoie, a trebuit să primească și ea organizarea țării întregi”. Tot astfel, „în fața relațiilor internaționale de azi, care leagă toate națiile culte ale Europei, fie chiar și a Americii; în fața solidarității economice, mai ales, prin care sunt legate, așa că o criză în Londra poate să producă criză și în România, în fața relațiilor comerciale internaționale, în fața drumurilor de fier și a telegrafelor, o „nație”, „o societate” din Europa poate fi privită ca o provincie, iar o țară mică, de pildă România, trebuie socotită drept un district al Europei”.

Gherea reia, din acest punct de vedere, analiza stărilor noastre sociale din 1848, specificând că relațiile economice erau la noi ca în veacul al 15-lea față de Europa. „Clăcașii erau ca servii feudalilor: Boierii erau feudații. În orașe vedeai comerțul mic și industria mică, besle. Se lucra mai mult pentru consumarea personală decât pentru schimb. Într-un cuvânt, erau relațiile care au făcut societatea feudală atât de statică încât a durat multe veacuri”. „Unde erau la noi acele păături productive dezvoltate care ar fi venit în contradicție cu formele sociale de atunci?” „Unde erau manufacturile, fabricile, comerțul intens oprit în dezvoltare din pricina organizației de atunci? Erau oare orașele noastre în antagonism cu boierii feudali? Purtau oare veșnic război? în sfârșit, unde era

clasa burgheză?”... „Nimica, nimica și iar nimica. României i-au lipsit cu desăvârșire acele condiții materiale-exterioare, astfel că dacă România ar fi fost singură în Europa, dacă ar fi fost închisă cu un zid chinezesc, i-ar fi trebuit 5-600 ani” pentru realizarea ideilor liberale.

Totuși, „la 1848 o pleiadă de oameni talentați, tinere odrasle ale boierimii, cei mai mulți crescuți în Europa apuseană”, au reușit să introducă formele liberale, datorită însă numai ca efect al relațiilor internaționale. Așadar, „în Europa apuseană s-au dezvoltat condițiile materiale exterioare burgheze și pe urmă au fost primite formele sociale liberal-burgheze. În România, dimpotrivă, mai întâi au fost introduse formele burgheze și pe urmă au început să se dezvolte condițiile materiale exterioare”.

„Care să fie pricina? Firește, numai mișcarea societății europene, în general. Odată ce Europa a primit unele forme sociale, acele societăți din Europa rămase în urmă, se văd nevoite a le permite și ele, fără să aibă condițiile materiale prealabile”.⁵

Dar oricât de convins ar fi fost Gherea de existența unei unice legi de dezvoltare a capitalismului, cu toate că supusă unor aplicări variate de la țară la țară, unele rămânând în urmă față de cele care beneficiază de un progres mai rapid, nu e mai puțin adevărat că existența unor țări înaintate și a altora înapoiate era o realitate care nu trebuia numai constatată ci și explicată teoretic. Gherea nu a intrat în analiza acestei probleme de sociologie istorică. El nu își pune întrebarea de ce - de pildă - țările noastre au rămas în urmă în dezvoltarea lor fatală spre capitalism? El se mărginește să constate, de acord cu istoricii contemporani lui, că abia de la tratatul de la Adrianopole, deci din 1829, țările noastre au intrat în contact direct și masiv cu comerțul occidental, suferind un impact capitalist puternic.

În afară deci de existența unei legi fundamentale, de progres obligatoriu, prin trecerea neapărată de la o fază la alta, în speță de la feudalism la capitalism, este necesară admiterea și a unor legi privind natura relațiilor care se pot stabili între țările dezvoltate și cele înapoiate.

⁵ „Karl Marx și economiștii noștri”, (1884, *Opere*, vol. II, p. 45).

Din acest punct de vedere, elaborările teoretice ale lui Gherea capătă un ton surprinzător de temerar, stabilind existența mai multor feluri de procese sociale (de genul celor cărora Lenin le va da ulterior numele de „căi de pătrundere a capitalismului în agricultură”. Evident, și de data aceasta Gherea se sprijină pe un text din „Capitalul” lui Karl Marx în care este pusă problema coexistenței posibile a două forme de viață socială, nu numai a succesiunii lor. Acest text sună astfel: „de îndată ce popoarele a căror producție se mișcă încă în formele inferioare ale muncii sclavilor, ale muncii în clacă etc., sunt atrase în orbita unei piețe mondiale dominată de modul de producție capitalist, care face ca vânzarea în străinătate a produselor lor să devină interesul predominant, peste grozăviile barbare ale sclavajului, șerbiei etc., se alcătuieste grozăvia capitalistă a supramuncii”.⁶ Acest pasaj e cu atât mai interesant pentru noi cu cât el se referă direct și la situațiile noastre speciale.

5) Teoria celor două căi de pătrundere a capitalismului în țările slab dezvoltate

Într-adevăr, analizând în amănunt procesele de pătrundere a capitalismului în țările noastre, Gherea a formulat încă din 1886 posibilitatea existenței a două asemenea căi într-un chip care amintește modul cum le va formula ulterior și Lenin, abia în 1907.⁷ În 1885-1886⁸ Gherea expune teoria sa, într-o primă fază, astfel: „Să considerăm două moduri de împrumut: unul întemeiat pe interesele clasei producătoare și altul pe ale proprietății mari, ale burgheziei. Împrumutul cea dintâi ar fi avut ca principiu călăuzitor trecerea pământului întreg în stăpânirea producătorilor țărani, trecerea acestui pământ la comunele rurale,

⁶ *Capitalul*, vol. I, partea III-a, cap. VIII, § 2.

⁷ Damian Hurezeanu e cel dintâi care semnalează acest aspect al problemei; vezi lucrarea citată, la pagina 102.

⁸ „Socialismul în România”, publicat în *Revista socială*, în 1885-1886.

inalienabilitatea lui, îngrădirea unei părți pentru pășune și împărțirea celeilalte părți între țăranii producători și reîmpărțirea pământului după o trecere de 15 ani, de pildă⁹. Pe aceste temelii, având pământ și pășuni deajuns și prea deajuns, nedând din roadele muncii lor cea mai mare parte ca astăzi, fiind proprietari, deci interesați ca pământul să nu se secătuiască și să fie cât mai bine lucrat, producătorii s-ar fi îmbogățit din an în an: de asemenea, an de an s-ar fi îmbunătățit și uneltele de muncă, iar holdele României ar fi fost cele mai frumoase. Producția și bogăția ar fi mers crescând și pe aceste temelii, relativ înțelepte și drepte (adevărat drepte și bune, nu vor putea fi ele decât în societatea socialistă), burghezia însăși n-ar fi așa de stricată și de putredă, așezămintele liberale ar fi dat cu totul alte roade, roade frumoase; relațiile de schimb cu Europa ne-ar fi fost folositoare în loc de a ne ruina. Se înțelege că și această împrumutarea ar fi lăsat mult de dorit. Prin jocul firesc al puterilor economice, chiar în comună s-ar fi dezvoltat o clasă bogată și una săracă, chiar proletară; dar, în condițiile spuse de noi, dezvoltarea acestor clase ar fi cerut veacuri și până atunci dezvoltarea intelectuală și morală în țara noastră ar fi lucrat împotriva înființării proletariatului rural, iar schimbările sociale în Europa ar fi aflat în România un popor sănătos, vânjos, bogat, moral, care ar fi putut primi cu ușurință forțe sociale mai desăvârșite, socialiste”. „Dar pentru o astfel de împrumutarea, ar fi trebuit o partidă țărănească puternică, luminată, care din nenorocire n-a fost, iar împrumutarea s-a făcut cu totul altfel”.

În ce privește cea de a doua ipoteză, a împrumutării făcute exclusiv în folosul moșierilor, Gherea spunea: „să presupunem că în vremea aceea au făcut proprietarii un complot împotriva țăranilor și au ales un raportor mai îndemânat în meșteșugul înșelătoriei, care ar fi propus o împrumutarea a țăranilor pe petece foarte mici de teren, astfel ca ei să fie obligați a continua să clăcuiască pe restul terenurilor pe care le-ar

⁹ Aici se simte, la Gherea cel din 1886, o gândire încă „narodnică” având ca „model” organizația „mirului”.

obține de la boieri”. Cu alte cuvinte, ar fi propus, de fapt, soluția din 1864, expusă însă cinic, ca și când ar fi avut în vedere de la început drept scop situația neoiobăgiei.¹⁰

Gherea adaugă: „iată ce ar fi spus un îndemânatăc raportor al conspiratorilor proprietari. Și nu numai ar fi spus, dar și a spus. Și nu numai a spus, ci și așa a făcut”, Gherea aducând astfel o învinuire de rea credință lui Mihail Kogălniceanu.¹¹

Sunt astfel schițate *avant la lettre* cele două căi de care va vorbi Lenin, una eșuată, în favoarea exclusivă a țăranilor și alta realizată, în favoarea exclusivă a moșierilor.

6) Teoria despre o a treia cele de pătrundere a capitalismului pe cale neoiobagă

Totuși, nu aceasta este schema la care va rămâne până la urmă Gherea. Reluând în 1910 unele „cuvinte uitate”, el modifică și o nuancează sub forma a trei căi: două care ar fi fost „posibile” (Lenin le numește: „prusacă” și „americană”) „dar nu s-au realizat, și a treia, care s-a realizat și căreia îi putem da numele de „neoiobagă”.

„Să considerăm - spunea el - o „primă supoziție”; dacă marii proprietari rurali, foștii stăpâni ai clăcașilor, ar fi fost dominatorii producției, în acest caz liberarea iobagilor s-ar fi făcut în mare parte fără pământ. S-ar fi dat frunțașilor, aceluia care aveau vite mai multe și care, împreună:

¹⁰ C. Dobrogeanu-Gherea, *Scriseri social-politice* (ediția D. Hurezeanu, București, Edit. politică, 1968, p.95 și urm.).

¹¹ Ulterior, în 1910, Gherea revine asupra acestei acușări, spunând în *Neoiobăgia*, p. 70 în notă, următoarele: „trebuie să mărturisesc că acum un sfert de veac, vorbind de formidabila înșelare a țăranimii săvârșită cu împroropărarea de la '64 și după împroropărare, făceam părtași conștienți și pe Cuza și Kogălniceanu. Mai târziu, m-am încredințat că intențiile lor fuseseră bune, dar că n-au putut rezista unor împrejurări mai tari decât ei”.

cu răzeșii, ar fi format proprietatea mijlocie și aceasta ar fi fost un tampon și o apărare a marii proprietăți” ... În timp ce „majoritatea țăranilor ar fi fost eliberați fără pământ (...) în felul acesta, pământul se prefăcea în capital, iar foștii clăcași, în mare parte, în salariați”. „Pe această bază, statul român s-ar fi putut dezvolta într-un stat industrial, capitalist burghez”.

E lesne de văzut că, de fapt, fără să o spună, Gherea se referea la programul de reformă pe care îl elaborase Barbu Catargiu, reproducându-l aproape cuvânt de cuvânt. Dacă Vodă Cuza nu ar fi refuzat să sancționeze legea lui Barbu Catargiu, dacă nu ar fi făcut lovitura de stat, această soluție cerută de marea boierime ar fi putut fi realizată, prin eliberarea de clacă fără împrumut. E clar însă că e vorba de procesul social care în terminologia lui Lenin e denumit „prusac”.

Cât privește calea cealaltă, numită de Lenin „americană”, ea este înfățișată astfel: „să presupunem că țara, după eliberarea iobagilor, ar fi fost organizată pe baza micii proprietăți țărănești”. Proprietatea fiind declarată absolută, s-ar fi format, prin vânzări, o modestă proprietate mare și o masă de salariați, statul dezvoltându-se ca o democrație rurală”. De data aceasta, Gherea spune clar că se referă la un caz real, cel din Serbia: „Am fi fost atunci o democrație rurală asemănătoare cu ce a Serbiei”, totuși cu posibilități de dezvoltare capitalistă.

Reluând în 1910 teza lui din 1886, el constată că nici una, nici alta din cele două modalități de lichidare a relațiilor feudale nu s-a realizat la noi, evenimentele luând deci o a treia cale. În 1864, nici boierii și nici țăranii nu puteau avea deplin câștig de cauză, astfel că s-a adoptat o soluție de compromis (cea care în textul din 1885 era socotită ca „a doua”) printr-un simulacru de împrumut pe bucăți de teren insuficiente, declarate inalienabile; țăranii au fost obligați a cădea la tocmeală cu boierii; claca, formal abrogată, era menținută în fapt. Ba, în urma legilor de tocmeală agricole, s-a reintrodus în 1886 claca în mod legal. Gherea conchide deci că „ceea ce a realizat împrumutul de la 1864 a fost un organism economico-social hibrid, absurd, monstruos, care nu era nici în folosul bine priceput al micii proprietăți, nici în cel a celei mari, ci în paguba amândurora”.

S-a mers, deci, pe această cea de a treia cale de pătrundere a capitalismului în agricultură, dându-se naștere unui „organism economic social neviabil, incapabil de o dezvoltare ulterioară”: cu alte cuvinte, sistemul pe care Gherea l-a denumit a fi „neoiobag”.¹²

„Monstruoziitatea” i se părea lui Gherea a rezulta mai ales din faptul că în țara românească formele de iobăgie supraviețuitoare dăinuiau în cadrul unui stat cu o suprastructură de tip burghez liberal, „neoiobăgia” fiind, deci, prin definiție, situația în care între baza economică agrară a țării și suprastructura sa politică și juridică există o contradicție; astfel, la relații agrare de tip iobăgist corespunde o suprastructură liberală, legiuiri burgheze, instituții burgheze, creații ale unei clase burgheze în formație etc. Ceea ce nu exista de pildă în Rusia țaristă, stat în care relațiile feudale se dizolvau pe calea arătată de Lenin, în cadrul însă al unei monarhii despotice.

„Monstruos” și „absurd” sunt calificative arătând mai mult atitudinea etic-politică a lui Gherea. Fenomenul în sine nu era totuși deloc „absurd”, de vreme ce era rezultatul direct al unor situații istorice concrete, ele înșile rezultat al unui proces determinat de legi obiective. Ceea ce nu înseamnă că un proces social arătat a fi „obiectiv” n-ar putea fi calificat și etic; una este a explica o situație născută în urma unui determinism obiectiv existent și alta este revolta pe care o ai în mod firesc împotriva ei, când se dovedește a fi întemeiată pe silă și nedreptate. Una este a explica de ce la 1964 boierii au avut câștig de cauză și alta e a fi revoltat de izbânda lor.

7) Problema socialismului ca „floare exotică”

S-ar putea ca limitele chiar ale teoriei despre „orbitele” sociale să fi fost determinate de situația în care se afla grupul restrâns al socialiștilor, atât a celor crescuți în țară, cât și a celor veniți ca refugiați

¹² *Neoiobăgia. Studiu economic-sociologic al problemei noastre agrare*, ediția a II-a, pag. 49 și urmât.

politici din Rusia, acuzați de a duce o acțiune politică nepotrivită cu condițiile noastre sociale: în lipsa unui proletariat industrial, în lipsa unei industrializări serioase a țării, lupta partidului muncitoresc pentru socializarea mijloacelor de producție și trecerea la socialism era cu totul prematură, dovedindu-se a nu fi decât o imitație, o „plantă exotică” adusă de-a gata din Occident și răsădită aici în mod artificial.

Acuzația că socialismul ar fi în România o „plantă exotică” a fost adusă socialiștilor români de către toți adversarii lor, de la Ion Brătianu la Titu Maiorescu; aceasta l-a obligat pe Gherea să-și argumenteze poziția socialistă, folosind în acest scop teoria sa a „imitației formelor”, obligatorie pentru toate țările intrate în orbita capitalismului. Aproape întreaga sa teorie a orbitelor pare a nu fi decât o argumentare pentru a justifica necesitatea unui partid socialist.

Gherea a luat apărarea partidului său, aducând argumentul că nu doar „socialismul”, ci și toată viața noastră constituțională și politică poate fi socotită o „plantă exotică”. Liberalii ei înșiși nu au avut la bază, atunci când s-au constituit în partid, o clasă burgheză deplin formată; după cum toată legislația noastră, ba chiar și căile noastre ferate sunt „plante exotice”, în sensul că au fost determinate nu din nevoi exclusiv interne, ci și ca efect al înglobării noastre în orbita capitalismului, ca simplu rezultat al pătrunderii capitalismului la noi și a formării unei piețe interne înglobate în rulajul capitalist mondial.

Ceea ce va face - afirmă Gherea - ca și în viitor, când formele socialiste vor fi dominante în Europa, România să le primească și ea; însă din nou, într-o formă deosebită de cea a țărilor înaintate. „Deosebirea va fi că la noi se va introduce, totodată, colectivizarea producției și a apropriațiunii; și, după cum burghezia se dezvoltă la noi fără greutățile ce a întâmpinat aiurea, de asemenea și comunele socialiste se vor înființa fără ca muncitorii români să fi avut nevoie de suferit cât proletariatul european”.

Gherea a trebuit să facă această argumentare nu numai împotriva partidelor liberale și conservatoare, ci și în sânul propriului său partid, față de disidența așa-numitei „tinerimi generoase”, intervenită în 1899, adică la numai 6 ani după înființarea partidului social-democrat din România.

CURENTELE ANTIGHERISTE

1) Disidența „tinerimii generoase”

Opozițiile față de concepția lui Gherea au fost multiple, atât teoretice, cât și practice. Cea mai gravă a fost cea a unui grup relativ mare de socialiști, dintre care unii aveau un lung trecut de prezență în rândurile partidului, precum I. Nădejde, V. G. Morțun, C. Mille, C. Rațovici și alții. Aceștia au judecat astfel: de vreme ce România va trebui să treacă prin faza obligatorie a dezvoltării capitalismului, până ce va veni vremea formării unui proletariat puternic, ca bază pentru un partid socialist, este mai logic ca socialiștii să lupte pentru o cât mai urgentă și mai deplină dezvoltare capitalistă; ceea ce s-ar putea face mai curând în sânul partidului liberal decât în cel socialist.

Primele semne ale acestei crize apar încă din 1885 când un grup de socialiști propun trecerea lor la partidul „radical”, organizat de către G. Panu. Astfel, Constantin Bacalbașa publică în ziarul „Lupta” un articol prin care caută să explice de ce tezele socialiste pot fi acceptate de către radicali.

Tot în 1885, Gherea se află confruntat și cu părerile unor „liberali sinceri și onești” care, prin pana lui Vintilă Rosetti, găsesc că între socialiști și ei sunt atât de multe puncte de asemănare, încât cele două partide s-ar putea uni. În 1899, acest curent va lua forma gravă a unei plecări în masă a unor fruntași socialiști, care se înscriu în bloc în partidul liberal. E așa-numita „tinerime generoasă”, adică a acelor care, în tinerețea lor, s-ar fi arătat a fi „idealiști” și „generoși”, dar care, maturizându-se, au

ajuns la concluzia că, prin partidul liberal, vor putea lucra efectiv la realizarea unei României capitaliste reale, stadiu obligator prealabil al societății viitoare socialiste. Această „tinerime generoasă” a trecut deci la liberali (câțiva și la conservatori) într-un moment de criză a partidului social-democrat, adică exact în faza în care partidul începuse organizarea țărănimii, prin „cluburile socialiste la sate”, socialiștii Bancheoreanu și Ficșinescu fiind arestați și condamnați la închisoare. În cadrul partidului liberal, ar fi fost de așteptat ca tinerii generoși să-i imprime o mișcare mai accentuat democratică; în realitate ei au determinat în curent fâțiș antisocialist mai intransigent chiar decât cel conservator. Din punctul de vedere pe care îl urmărim acum, este în tot cazul cert că de pe urma acestor „tineri generoși” nu a ieșit la iveală nici o lucrare științifică demnă de a fi luată în seamă. Eșecul lor, atât politic cât și științific, a fost deci total, acțiunea lor dovedind că sunt departe de a fi „generoasă”, având dimpotrivă un caracter pur „politicianist”.

Gherea a avut de răspuns acestei tinerimi generoase, aducând și alte argumente decât cele în legătură cu problema „socialismului, floare exotică”. Mai întâi, el a arătat că a fi „socialist” înseamnă a avea o anumită concepție științifică despre istoria socială a omenirii, precum și un ideal etic, care nu se pot schimba după conjuncturile întâmplătoare ale vieții sociale. Dar există și imperative concrete care justifică existența unui partid socialist chiar în condiția lipsei unei clase proletare puternice, cum era cazul țărilor înapoiate. Căci în tot decursul dezvoltării capitalismului, o clasă proletară există și se dezvoltă, având interesele ei proprii, care trebuiesc apărate, prin organizare și luptă, astfel ca acest proletariat, la vremea potrivită, să poată face față misiunii sale.

Pe de altă parte, legile de dezvoltare a societății nu sunt „fatale”, ducând mecanic la înfăptuirea viitoare a socialismului, ci ele cuprind și factori conștienți, precum este tocmai cel al unui partid socialist. Partidul socialist ar avea deci două misiuni de îndeplinit, una teoretică, de răspândire a teoriilor socialismului științific și alta practică, de a face ca împrejurările materiale, bazele relațiilor economico-sociale existente

între clasele sociale specifice țărilor în curs de dezvoltare capitalistă, să fie cât mai potrivite pentru o viitoare transformare socialistă a lor, ceea ce înseamnă că trebuiesc schimbate încă de pe acum condițiile în care trăiește proletariatul în formație.

Teoria și practica socialistă a lui Gherea (ca și a partidului social-democrat antebelic) au deci un caracter clar reformist, dar nu e locul să facem aici, critica gândirii gheriste din acest punct de vedere.

2) Constantin Stere și opoziția „poporanistă”

Cu mult mai importantă, atât doctrinar cât și politic, s-a dovedit a fi curentul care se va intitula „poporanist” dând în cele din urmă naștere partidului „țăranist”.

Oricât s-ar fi ferit poporanistii de a afirma sau de a recunoaște măcar aparținerea lor la tradiția narodnică rusească, fapt este că legăturile noastre directe cu revoluționarii ruși, în special cu cei basarabeni refugiați la noi, au imprimat în gândirea multor socialiști o pecete de caracter narodnic. După cum se știe, narodnicii credeau că țările rămase în urmă precum Rusia, predominant-agrară și având la baza structurilor lor sociale formațiunea satului devălmaș în forma rusească a „mirului”, vor putea „ocoli capitalismul” și, pe baza devălmășiei mirurilor țărănești, să treacă direct la construirea unei societăți socialiste.

La noi în țară, satele devălmașe nu existau în condiții de masă, deci narodnicii noștri nu puteau invoca existența „mirului” ca formă de trecere directă de la „comunismul primitiv” la cel „științific”. Ei au crezut însă că, chiar și fără existența „mirului”, satele sunt o formațiune socială sui generis, care nu se încadrează în regimul capitalist, astfel că plecând de la formațiunea socială a satelor se va putea ocoli capitalismul

Printre teoreticienii acestui curent „poporanist” cel mai de seamă este fără îndoială basarabeanul Constantin Stere.

a) Constantin Stere și teza ocolirii capitalismului

Constantin Stere (1865-1936) face parte din grupul refugiaților veniți din Rusia (după o deportare în Siberia) cam prin anul 1892, repede dovedindu-se a avea deosebite calități de om de știință, publicist, romancier, om politic, profesor universitar și fondator în 1906 al revistei „Viața românească” (împreună cu Garabet Ibrăileanu și P. Bujor, ambii foști socialiști).

Profund influențat de mișcarea narodnică rusă, C. Stere, mai întâi sub pseudonimul de Șărcăleanu, începe o campanie de propagare a „poporanismului”, conceput inițial ca o acțiune culturală dusă în mase, de către o tinerime „generoasă”, pledând apoi în favoarea unei conlucrări între socialiști și liberali și pentru trecerea socialiștilor în rândurile partidului liberal, sfârșind în cele din urmă prin elaborarea unei doctrine poporaniste opusă în mod radical nu numai celei „socialiste” și celei „liberale”, ba chiar și a celei „narodnice”.

Stere are despre viitorul nostru social o viziune „poporanistă”, alta decât cea originară a narodnicilor ruși. El nu vede posibilitatea și nici necesitatea unei treceri viitoare spre o societate „socialistă”, prin „ocolirea capitalismului”, ci dimpotrivă crede că această ocolire urmează a se face în favoarea unei societăți viitoare „țărăniste”, teorie care va fi ulterior și baza concepției partidului țărănist.¹

Ne interesează acum în primul rând polemica pe care a avut-o Stere cu social-democrația românească, într-o serie de 6 articole publicate în „Viața Românească” din 1907, intitulate „Social-democrație sau poporanism”, în care caută (de altfel, bazat pe o documentare erudită), să dovedească neaplicabilitatea doctrinei social-democrate în România, în mare parte chiar „în virtutea principiilor fundamentale ale social-democratismului”, temă care ar constitui „tocmai obiectul restrâns al studiului” său.

Stere expune mai întâi stadiul controverselor care aveau loc în acea vreme în sânul mișcării socialiste apusene cu privire la soarta viitoare

¹ Zigu Ornea, *Poporanismul*, (București, 1972)

a agriculturii, revizioniștii (Bernstein, David, etc.), susținând împotriva lui Kautski că legile stabilite de Marx despre dezvoltarea capitalismului nu s-ar aplica în agricultură. Stere afirmă că apusenii vor găsi cu siguranță o soluție la această problemă, „dar cu o mai mare siguranță putem spune, de pe acum, că oricare ar fi această soluție ea nu poate fi potrivită pentru Români” (sublinierea lui Stere).

Argumentele lui pornesc de la o bază statistică, spre a arăta că muncitorimea industrială este aproape disparentă la noi (mai puțin de 1%), față de muncitorii agricoli, care constituie masa copleșitoare a populației țării. În țările din apus, unde există o clasă muncitorească industrială, acolo există și justificarea unui partid muncitoresc, pe când la noi se pune întrebarea dacă o infimă minoritate poate forma baza unui partid politic, nu numai „muncitorească”, ba încă și „socialist”, conceput ca instrument de prefacere socială socialistă.

În țările din apus, afirmă Stere, capitalismul ridică o serie de probleme specifice, care necesită într'adevăr trecerea la socialism. Acolo există și proletariatul în stare să forțeze lichidarea orânduirii capitaliste. „Dar în țările agricole, programul social-democrației este o imposibilitate și un non sens”, dat fiind că realitatea noastră socială nu creează antagonismele capitalismului modern și nu evoluează în sensul creării condițiilor obiective pentru realizarea socialismului”.

În Apus, „în țările industriale, chestiunea agrară e subordonată rezolvării problemei industriale. În țările agricole, dimpotrivă țărănimea fiind majoritatea imensă, nu numai că este singurul element social pentru crearea unui partid, dar țărănimea, cu tendințele ei sociale, trebuie fatal să coloreze acțiunea oricărui partid democratic. Nu numai că chestiunea agrară nu poate să fie aici subordonată altei probleme, dar aceasta este singura problemă proprie ce se impune în aceste împrejurări pentru a fi rezolvată de către societate și rezolvată conform cu tendințele sociale ale țărânimii, conform cu interesele ei și în sensul evoluției proprii a producției agricole”.

Cu privire la acest „sens” al evoluției producției agricole Stere crede în virtuțile superioare ale micii exploatare agricole față de cea mare. Argumentele lui sunt următoarele: „agricultura mică nu numai că nu are a se teme de concurența marelui agriculturii, ci, dimpotrivă, în condițiuni egale, gospodăriile mici și mijlocii se dovedesc mai rezistente decât cele mari”.

Stere face deosebire între avantajele tehnice izvorâte din întrebuințarea mijloacelor de producție mai perfecționate și avantajele de ordin pur economic. După el, Kautski exagerează însemnătatea avantajelor tehnice ale gospodăriei mari. Tehnica este într-adevăr covârșitoare în industrie, nu însă în agricultură. „Forța mecanică, de pildă, aici are mai puțină însemnătate decât puterea animalelor de muncă; din cauza aceasta dispare posibilitatea de a ieftini unitatea de forță, lărgindu-se producțiunea, ca în industrie”.

În favoarea agriculturii lucrează însă și cooperatiunea „care creează posibilitatea întrebuințării mașinilor... și în gospodăriile celor mici, plus cumpărarea și vânzarea în comun”. Dealtfel, în gospodăriile mici, o parte însemnată din produse se consumă chiar de către ele, încât ele suferă mai puțin de capriciile pieței decât cele mari. Tehnica poate fi deci folosită și de gospodăriile mici, ca și de cele mari „dacă nu și mai mult, în unele privințe”. Avantagiile economice sunt, deci, de partea micii întreprinderi agricole, căci acestea nu aleargă după rentă, nici după dobânda capitalului și prin urmare produc mai ieftin.

Munca producătorului pentru sine este mult mai intensivă, dată fiind posibilitatea de a folosi mai potrivit fiecare loc de pământ. Dovada o găsește Stere în exemplul cooperativelor din Danemarca. „Rolul esențial al cooperativelor sătești constă într-aceea că, ele, păstrând mica proprietatea țărănească, dau acestora posibilitatea de a se folosi de toate avantajele marii producțiuni”.

Stere găsește că în mod greșit marxismul consideră pe țaran ca pe un mic burghez, din punctul de vedere al proprietății private asupra mijloacelor de producție și ca proletar, din punctul de vedere al exploatarei sale de către clasele superioare. În realitate, țaranul nu este

nici proletar, nici burghez, ci o categorie socială distinctă, pe sp.narea căreia s-au ridicat toate celelalte clase sociale, neexceptând în mare parte nici proletariatul industrial.

Țăranul nu e proletar, căci e proprietar, deși e exploatat. Nu e însă nici burghez, pentru că el nu exploatează pe alții. Ca atare, nu e nevoie de revoluționarea producției însăși, pentru că țăranul poate deține produsul integral al muncii sale (spre deosebire de proletariatul industrial). Care este, deci, caracterul social al țăranului? „Într-o gospodărie țărănească nu s-a născut încă diferențierea elementelor de producție, încât ea reprezintă ca o formațiune socială deosebită. Aici e cheia chestiunii întregi”.

Țărănimia este o bază socială nediferențiată și istorică de lungă durată. Stere face apel la istoria Eladei, la cea a năvălirilor bartare, a evului mediu, la capitalismul timpuriu, de-a lungul cărora se schimbă cecorul social, se înmulțesc bogățiile și cunoștințele, se transformă sistemele de cultură, se împletesc mii de înfrâuriri istorice. Dar, cu toate acestea, „se schimbă oare atât de mult fondul? Nu rămâne el tot agricol?”

Înseamnă însă aceasta că țările agricole sunt condamnate la stagnațiune? Nu, deoarece cooperativele agricole asigură gospodiriilor țărănești toate avantajele marii agriculturi. Țărănimia nu numai că nu se prezintă ca o piedică a progresului social, ci îi asigură dimpotivă o dezvoltare lipsită de multe neajunsuri și suferinți inutile”, neavând de rezolvat gravele probleme ale capitalismului.

Astfel, socialismul luptă pentru dispariția luptei de clase. Dar aceasta aici nu există într-o societate țărănească, nediferențiată. Luptă pentru înlăturarea separației dintre muncitor și mijloacele de producție, dar aceasta este gata realizată în orice gospodărie țărănească. Luptă pentru organizarea producției pe baza asociației, ceea ce în agricultură se realizează prin cooperative. Cât despre „socializarea producției” după tipicul închipuit de social-democrație, în agricultură e mai puțin posibilă decât oriunde, cel puțin cât putem străbate viitorul”.

Progresul țărănimii se poate obține prin întărirea ei economică, ridicarea culturii sale generale, îndepărtarea piedicilor din calea dezvoltării

sale. „Într-un cuvânt, calea progresului social nu poate fi deschisă pentru noi decât prin realizarea unei adevărate democrații rurale românești”.

Stere ia poziție și împotriva industrializării, ridicând obiecția că industria trebuie să țină seama de piață externă, pe câtă vreme noi nu putem concura pe piața mondială, căci nu avem colonii, nici superioritate economică, astfel că „numai interesul, ignoranța sau o idee fixă de maniac, poate explica visul industrializării României”.

În fond, viziunea lui Stere este cea a unei țări agrare, menită să rămână agrară, evitând mersul spre capitalism, păstrându-se deci ca o enclavă insulară în mijlocul unei lumi capitaliste, în ciuda tendințelor ei de a deveni ecumenică, adică cuprinzătoare a lumii întregi, viziune pe care o regăsim, după primul război mondial și la baza concepției partidului țărănist.

b) *Garabet Ibrăileanu (1871-1936)*

Critic și istoric literar, Ibrăileanu este important mai ales prin faptul că lui i se datorește existența prestigioasei reviste „Viața Românească”, prin care concepția „poporanistă” s-a afirmat în cercuri largi de cititori. Teoretic el nu adaugă însă nimic nou peste ceea ce spusese C. Stere și nici peste argumentația prin care „tinerimea generoasă” a căutat să arate că părăsirea partidului socialist nu fusese o „trădare”, ci rezultatul credinței că viitorul țării nu putea fi asigurat pe calea indicată de partidul social-democrat, ci în speță prin cel al „poporanismului”.²

c) *Eugen Lovinescu (1888-1943)*

Deasemenea critic și istoric literar, el are însă și o lucrare „concepută mai mult sociologic decât istoric” în care, reluând problema legilor care au prezidat la dezvoltarea României moderne, expune un mod personal de a le concepe, altul decât cel al lui Gherea și al urmașilor acestuia.

² Deosebiriile dintre „poporanism” și „sămănătorism” nu interesează aici, fiind mai mult o problemă de istorie culturală decât de sociologie. Vezi Zigu. Ornea, *Poporanismul*, (București, 1972, 531 p.) și *Sămănătorismul*, (Idem, 1971, p. 423). Cf. și Al. Piru, *Garabet Ibrăileanu. Viața și Opera*, (Edit. pentru Literatură, București, 1967, p. 429).

După părerea sa, în fiecare epocă există un „spirit al timpului” care, odată creat în anume societate, se răspândește asupra tuturor celorlalte prin efectul unei legi sociologice, cea a „imitației” (folosit fiind în sprijin și Gabriel Tarde), imitație care nu este însă o simplă plagiere, ci este o „imitație creatoare”. Există astfel un „sincronism” al fenomenelor culturale din anume epocă, o modelare a tuturor culturilor după modelul curent al epocii.

Ca atare, mersul istoric al culturii românești nu se explică prin efectul unei pătrunderi economice a capitalismului în viața noastră economică, ci prin sincronismul culturii occidentale și a culturii românești. E deci vorba de un fenomen spiritual, nicidecum economic cum credea Gherea. Dar nici așa cum credea Maiorescu, care socotea că „imitația” bonjuristă fusese inoportună, deci și evitabilă, dat fiind că imitația e rezultatul unei legi sociologice ineluctabile: cultura românească seamănă cu cea occidentală pentru că îi este „sincronică”.

Lovinescu a strâns, în trei volume din seria „criticilor” sale, un material valoros din istoria culturii noastre, pentru a susține acest punct de vedere sociologic, care de fapt e însă de nesusținut.³

3) Contraargumentarea lui Gherea împotriva poporanismului

Contra argumentele lui Gherea împotriva concepției poporaniste sunt arătate în lucrarea sa *Cuvinte uitate; un mic răspuns la o recenzie a lui G. Ibrăileanu* care reproduce, amplificându-le, idei de mult expuse, dar între timp uitate.

Ghera pleacă de la constatarea că e târziu să se mai pună pentru România problema „ocolirii capitalismului”, de vreme ce capitalismul a și pătruns în România, țară care, deși „înapoiat capitalistă”, este totuși

³ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, cu studiu introductiv și note de Z. Ornea (Editura Științifică, București, 1972, 517 p.).

„capitalistă”. „Ocolirea capitalismului” dorită de Stere și de Ibrăileanu „sub influența unei teorii ce cade în desuetudine chiar în țara unde a luat naștere”, adică în Rusia, se ivește deci prea târziu. „Trebuia încă de acum 30 de ani să se fi trezit” poporanistii. „Și încă și atunci ar fi fost în zadar, dar încă acuma, când stăm cu picioarele și cu mâinile în capitalism”.

Față de acuzația pe care o adusese Stere, printre altele, precum că socialiștii doresc proletarizarea țărănimii, Gherea arată că Stere, venit târziu în țară, nu are de unde să știe că socialiștii români nu au luptat pentru proletarizarea țărănimii, ci dimpotrivă; Ibrăileanu, care timp de 16 ani a fost alături de mișcarea socialistă ar fi trebuit însă să știe că în literatura socialistă, de multă vreme, s-a precizat poziția socialiștilor din acest punct de vedere. Tot astfel, Stere nu ține seama nici de argumentul că, oricât de puțini ar fi proletarii români, ei au nevoie de un partid care să le apere interesele, conducând luptele lor împotriva clasei burgheze, clasă care exista și lucra în alianță cu clasa marilor latifundiați.

4) Disidențele teoretice

Unii dintre anti-gheriști s-au mărginit să atace gherismul, implicit și marxismul, luând în seamă mai ales opera sa de critică literară; vom alege pe Henri Sanielevici pentru a ilustra acest curent. Alții au mers până la formularea unei concepții politice „poporaniste”, C. Stere fiind nu numai reprezentantul acestui curent, ci și unul din gânditorii de seamă din sânul sociologilor români.

Henri Sanielevici (1875-1951) a părăsit partidul socialist, nu însă pentru a se înscrie în partidul liberal, ci pentru a construi propriul său sistem sociologic.

Personaj complex și contrazicător, Sanielevici recunoaște că a avut față de Gherea o „dragoste idolatră”, prefăcută apoi în „ură și dispreț”. Fără ezitare, invocă în sprijinul său o frază din Marx, potrivit căreia acesta, vorbind de poziția sa față de Hegel, spune undeva că „adevăratul discipol

nu-i cel ce-l copiază pe maestru, ci cel care-l combate și-l distruge. Mi-am îndeplinit această menire cu prisosință” (afirmă modest Sanielevici), adăugând că „există oarecare probabilitate ca de adevăratul său discipol, viitorimea mă va recunoaște pe mine”.⁴

Sanielevici se arată preocupat atât de critică, de istorie literară, cât și de biologie. Critic literar, Sanielevici se opune explicării literaturii pe calea materialismului istoric. Procedând la studii comparative, el încearcă a construi o teorie, potrivit căreia genurile literare se pot explica prin rădăcinile lor de clasă, în cadrul însă a unei mișcări istorice, care face ca ciclurile școlilor literare să se urneze potrivit unei dialectici proprii, de ascensiune mai întâi, de ducere până la limită a trăsăturilor proprii, și apoi, de decadentă și înlocuire prin trăsături opuse. Nu e locul însă, ca în capitolul de față să analizăm această teorie de „sociologie a literaturii” elaborată de Sanielevici.

Reținem însă teoria lui sociologică generală privind dezvoltarea societăților umane. El se miră de faptul că Gherea nu ar fi acordat suficientă atenție factorului psihologic-biologic; „cu ce seninătate, în adevăr curioasă, înlătură Gherea factorul de rasă”! Ceea ce se explică, totuși, prin faptul că „Gherea a vrut cu orice preț să aplice concepția materialistă a istoriei. Dar metoda aceasta este indicată numai atunci când vrem să lămurim diferite faze de evoluție ale aceluiași popor; când e vorba însă de caracterul general al unei întregi culturi, în opoziție cu caracterul distinctiv al altor culturi, atunci nu concepția materialistă ne va da cheia problemei, ci mediul geografic și psiho-fiziologia de rasă”⁵.

Există, fără îndoială, legi sociale. Analiza, de pildă, „din punct de vedere sociologic, a identității evoluțiunii sociale, politice, literare, la noi și în Franța, este extrem de instructivă: ea arată încă odată preciziunea legilor independente de voința omului, care stăpânesc organismul social.

⁴ Henri Sanielevici, în *Noi studii critice*, capitolul „Dobrogeanu Gherea” (București, 1920)

⁵ Henri Sanielevici, „Asupra clasicismului și a romantismului”, în volumul *Cercetări critice și filozofice*, București, 1916.

În toată Europa, aceleași clase, trăind în aceleași împrejurări, stau în aceleași raporturi și duc aceleași lupte, pricinuind aceeași desfășurare, mai înceată ici, mai repede dincolo”.

Dar aceste legi nu sunt exclusiv de natură materială, așa cum a crezut Gherea, acuzat de a fi „falsificat și alterat” un text din Marx, „probabil din pricina unei greșite înțelegeri a concepției materialiste a istoriei”. Căci, potrivit părerii lui, „biologia explică nu numai psihologia de rasă, dar dă și cheia sociologiei”, căci „concepția materialistă, astăzi în mod unanim admisă și aplicată în lucrările de istorie - fie în mod tacit - este, desigur, o minunată metodă de cercetare când vrem să comparăm între ele fazele succesive ale aceleiași societăți; când este vorba însă să asemănăm între dănele diferite civilizațiuni și felul lor de dezvoltare, atunci psihologia de rasă joacă rolul hotărâtor”.

„Sunt mulți ani de când am ajuns la această formulă, menită să precizeze înrâurirea factorului rasă în sociologie”. „Lupta de clasă și psihologia de rasă, iată cei doi factori ai evoluției sociale. Al doilea este mai general și mai important decât întâiul”, întreaga istorie a omenirii fiind un rezultat al acestui „încrucișări posibile între acești doi factori; tendința de clasă și psihologia de rasă”.

Evoluția gândirii lui Sanielevici e ciudată: dintâi socialist, apoi anti-socialist, apoi „poporanist”, apoi „anti-poporanist” cu atacuri înverșunate împotriva literaturii sămănătoriste, pe care o acuză de imoralitate”.⁶

Dar Sanielevici este un disident izolat, cetit câteva vreme prin interesul de moment pe care îl provocau polemicile lui paradoxale, apoi uitat și în tot cazul negrupând în jurul său discipoli sau urmași.

⁶ „Romantism liric și romantism epic”, în *Cercetări critice și filosofice*, București, 1916.

GÂNDITORI DINTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE MONDIALE

1) Ștefan Zeletin și neo-liberalismul (1882-1934)¹

Zeletin este cel mai semnificativ sociolog burghez al epocii dintre cele două războaie mondiale, cel care, cu precădere și-a impresionat contemporanii; adversar înverșunat al socialismului, el continuă astăzi în mod paradoxal să fie considerat ca având meritul de a fi „puse bazele sociologiei statului românesc”².

Străduința principală a lui Zeletin este de a ne dovedi că viitorul țării este „neoliberal”, menirea de a înfăptui societatea viitoare revenind nu partidului socialist, ci „oligarhiei române”³. Din acest punct de vedere, Zeletin urmează a fi considerat drept un continuator al „tinerimii

¹ Dr. Dumitru Mureșan, *Concepția economică a lui Șt. Zeletin*, Editura Academiei, București, 1975.

² Vezi *Gândirea sociologică în România*, op.cit., pag. 98 (București, 1973), dar vezi și atitudinea contrară, cea justă, expusă de Ernő Gall în *Sociologia burgheză din România. Studii critice*, ediția II-a, București, 1963.

³ Lucrările lui Ștefan Zeletin sunt numeroase. Cităm câteva: *Burghezia română. Origina și rolul ei istoric*, București, 1925. - *Istoria socială. Cum poate deveni istoria o știință a cauzalității*, București, 1921. - *Neoliberalismul*, București, 1927. - Zeletin are și lucrări de filozofie, precum *Începuturile individualismului; încercare de psihologie socială a culturii elene din a doua jumătate a veacului al 1'-lea*. Teza lui de doctorat are ca temă: *Persönlicher Idealismus gegen absoluten Idealismus in der englischen Philosophie der Gegenwart*, Berlin, 1924. - *Evanghelia Naturii*, (1915). - *Nirvaņa. Gânduri despre lume și viață*, București, 1928.

generoase”, desigur. în forme noi dar pledând aceeași teză a socialismului înfăptuit prin partidul liberal. Spre deosebire de tinerimea generoasă, Zeletin este însă un sociolog cu o foarte serioasă pregătire, dovedind în lucrările lui o bogată informație livrescă⁴, vițiată printr-o confuzie de gândire, ea însăși rezultată dintr-o poziție politică greșită.

Începându-și lucrările în epoca de criză generală a capitalismului de la sfârșitul celui dintâi război mondial, Zeletin are meritul de a fi încercat să descifreze problemele de bază ale României, cu dorința laudabilă de a se ridica la un înalt nivel de teorie sociologică, folosind în acest scop și metoda materialismului istoric, pe care îl interpretează însă în așa fel încât să-l pună în slujba oligarhiei române.⁵ Cu toate acestea, „neoliberalul” Zeletin nu se înscrie în partidul liberal, ci în cel averescan, „al Poporului”, aducând drept argument că în vechiul partid liberal nu există o atmosferă prielnică intelectualilor. De fapt, liberalii, stăpâni ai țării, nu mai aveau nevoie la acea vreme de teoreticieni cu veleități politice.⁶

Pentru a-și construi „neoliberalismul”, Zeletin face apel la o teorie sociologică proprie, de fazare a istoriei omenirii în câteva tipuri ideale, a căror succesiune e menită a se repeta aidoma indiferent de timp și loc. Acestea ar fi: două de bază, una agrară dominată de existența unei clase de proprietari de pământ și o alta, plutocratică, în care domină o clasă de proprietari de bani (de capital). Între ele, două clase, una intermediară, de trecere de la agrar la plutocratic și alta de revenire, de la plutocratic la agrar, toate împreună formând un ciclu repetat la nesfârșit.⁷

Suntem deci, departe de fazarea propusă de marxism, pe succesive „formațiuni social-economice” (de tipul „comună primitivă, sclavaj, feudal-

⁴ Zeletin, în a sa *Burghezie română* citează nu mai puțin de 112 autori; deși, deseori, mai mult ostentativ decât justificat.

⁵ Și Constantin Stere încercase să folosească marxismul în sens anti-marxist; pleda însă pentru o societate „poporanistă”, nu pentru una „neoliberală”. Pe drept cuvânt, Șerban Voinea a putut de aceea să califice marxismul lui Zeletin drept un „marxism oligarhic”.

⁶ Ceea ce nu-l împiedică să se adreseze lui Gheorghe Brătianu, îndemnându-l să adere la o politică „liberală” de mână forte.

⁷ Vezi *Istoria socială*, op. cit.

ism, capitalism, socialism) și mai ales departe de analizarea mecanismelor de evoluție a proceselor și relațiilor de producție. Ceea ce nu-l împiedică pe Zeletin să susțină că folosește metoda de analiză marxistă, fapt care a făcut ca adversarii lui să-l acuze de vina de a fi „socialist”.

În apărare, Zeletin se justifică astfel: „Am fost și sunt în filozofie un incorigibil romantic”. Deși a „intrat în panteonul idealismului romantic pe porțița materialismului marxist, clădit el însuși pe miezul sufletesc romantic al evoluției continue”, el își renegă această „porțiță de intrare”, afirmând că „la Hegel, filozof intelectualist, dialectica era logică, pe când la materialistul Marx ea e absurdă, poate cea mai mare absurditate din istoria gândirii”, pentru că „marxismul, sub raport filozofic, se clădește pe cea mai mare grosolanie pe care o cunoaște istoria filozofiei”⁸. Având o astfel de părere despre Marx, înțelegem de ce socotește și pe Gherea drept „un tip de agramat, pe care numai aplauzele unei galerii indocte l-au impus ca gânditor, spre oprobiul culturii noastre în fața timpurilor ce vin”.⁹

Ceea ce nu-l împiedică, în ciuda atitudinii sale de permanent pamflet, să revendice mândria de a fi singurul sociolog „obiectiv”, cel dintâi care judecă realitățile noastre sociale fără a proceda la „ironii”, la „luări în zeflema” sau calificări etice, precum cele de „monstruos” și „hibrid”, cum procedase Gherea. Acesta, influențat în acest sens de poziția „junimiștilor”, găsea în discrepanța dintre „formă și fond”, prilej de glumă mai mult sau mai puțin amărâtă.

Titu Maiorescu este încă socotit a fi fost o „strălucită personalitate”, nocivă însă, dat fiind că „atât de covârșitoare i-a fost critica”... „încât a cucerit toate spiritele, izbutind a sfârâma până și cultura marxistă a „marxiștilor” români, făcându-i a vorbi o limbă necunoscută în Școala lor; despre „forme sociale fără fond”, despre „evoluții de la formă la fond”, despre „legi speciale pentru societățile înapoiate” etc.

⁸ *Forme de gândire și forme de societate.*

⁹ În scrisoarea adresată revistei *Ideea Europeană*. Zeletin, temperament de orgoliu nemăsurat, arată de altfel un statornic dispreț față de înaintașii lui. E astfel semnificativă broșura lui de ponegrire a țării lui de baștină, socotită a fi o „țară a măgarilor” (republicată la editura Nemira, București, 1998, cu titlul *Din țara măgarilor: însemnări*).

Însă a pune problema sub lozinca „formelor fără fond” este a îndruma cercetările pe o cale greșită; persiflarea, zeflemeaua folosită pentru critica societății noastre nu denotă altceva decât „o neputință de a înțelege fondul problemei, o rămânere la o considerare superficială, nedemnă de un spirit științific”.

Miezul problemei pusă de Zeletin este acesta: există sau nu există „legi” speciale de dezvoltare a țărilor „înapoiate”? Zeletin susține că nu, evoluția istorică a României nefiind decât repetarea aidoama a unor legi obiective generale, absolut aceleași, indiferent de timp și spațiu; România la începutul veacului al 19-lea se afla într-o fază agrară; intrată apoi într-o faza intermediară a trecut la „plutocrație”. A dominat deci mai întâi clasa marilor proprietari de pământ, boierii; a urmat apoi o clasă burgheză în formație (liberalii) care se dezvoltă în zilele lui ca o plutocrație bancară. Sensul viitor al evoluției noastre sociale ar fi, deci, de trecere la o treaptă mai înaintată de organizare plutocratică, ceea ce face ca orice piedică ce s-ar opune acestei dezvoltări „neoliberale” să fie reacționară, în contrasensul mișcării progresiste, obligatorii și fatale.

Gherea, „neputând să lămurească în chip științific societatea noastră burgheză”, „neînțelegând nimic din istoria socială a României”, s-a mărginit să o persifleze și să o osândească, adoptând deci, o atitudine sentimentală, puternică mai ales în ce privește problema țărănească. Ceea ce ar avea drept consecință paradoxală o atitudine reacționară. „Atât de pronunțat este în socialismul român sentimentalismul rural, ca și incapacitatea de a înțelege societatea modernă, încât nu e nici o îndoială că acest socialism nu-și merită numele, ci trebuie clasat acolo unde îi este locul adevărat: alături de curentele reacționare. Ceea ce face ca socialismul român să nu fie decât „o mască nouă care ascunde de lumină o față veche și bine cunoscută, aceea a reacționarului român”. În fond deci, socialiștii neînscriindu-se în partidul liberal, adică pe linia progresului normal al țării, socialismul lor rămâne „o simplă frazeologie marxistă menită să acopere o atitudine reacționară”, căci „a îndrepta muncitorimea împotriva burgheziei, înseamnă a mânia apă la moară reacțiunii”.¹⁰

¹⁰ Argumentația este geamănă cu cea a tinerimii generoase. Probabil că dacă „generoșii” cei vechi ar fi tras ultimele consecințe din atitudinea lor, și dacă ar fi avut curajul de a insulta pe fostul lor maestru, așa ar fi vorbit.

Desigur, Zeletin nu s-a oprit la aceste afirmații ci a căutat să le justifice arătând de ce crede el că marxismul socialiștilor români nu era cu adevărat marxism. Ca un prim argument, Zeletin reproșează lui Gherea că a folosit teoria „luptei de clasă”. Căci „ce s-a scris la noi în numele concepției marxiste a istoriei poartă, în genere, aceeași năzuință îndărătnică de a inventa cu orice preț miraculoasa luptă de clasă, cheia magică menită a dezlega toate tainele vieții noastre sociale, politice și culturale”.

Deci, Zeletin e de părere că teoria luptelor de clasă nu ar fi marxistă. Mai mult încă: nici procedeul de a începe analiza oricărei societăți prin cea a structurii sale economice de bază, a proceselor și relațiilor de producție, nu ar fi marxist. „Nu pot găsi nimic mai interesant (spune el pe același ton de permanent dispreț) decât felul cum C.Dobrogeanu-Gherea socoate că aplică metoda socialistă la cercetarea societății noastre. El se încumetă a explica edificiul nostru social din modul de producție, închipuindu-și, de bună seamă că, după Marx, acesta este adevăratul fond economic, oricând și oriunde”. „Adevărul acesta atât de mare și de adânc, cum că la începuturile dezvoltării burgheziei, modul de producție ar fi alcătuit baza care hotărăște dezvoltarea unei societăți, nu l-a cunoscut nici Marx. L-a descoperit abia elevul său român, spre marea daună a cercetărilor sale sociologice”.

Așadar, Zeletin concepe un marxism fără „teoria luptei de clasă”, și fără analiza „modurilor de producție”. Atunci, care este după el adevărata teorie marxistă? E foarte simplu: nu are importanță problema producerii bunurilor de trai, ci „circulația lor”. În trecerea de la societate „agrară” la alta „plutocratică”, nu se schimbă modul de producție, ci se intensifică procesul de circulație a mărfurilor, adică comerțul. Căci: „nu reiese de nicăieri, după Marx, că într-o societate agrară în proces de revoluție că, baza ce îi hotărăște dezvoltarea ar fi modul de producție. Această bază este, dimpotrivă, procesul de circulație, îndrumat de capitalul de comerț.” „Nicăieri nu susține Marx și nu poate susține nici un cercetător serios, că în societățile agrare intrate în proces de revoluție, factorul economic hotărâtor ar fi raporturile de producție. Dimpotrivă, Marx arată că în asemenea fază de dezvoltare elementul economic

predominant este comerțul”, astfel că „în societățile agrare capitalismul comercial alcătuiește fondul economic autonom și revoluționar, care dizolvă treptat vechiul mod de producție agrară, până la a duce în ființă producerea capitalistă”.

Zeletin dă termenilor de „capital”, „capitalist” și „capitalism” înțelesuri care îi permit să înțeleagă prin „capital” orice avuție deținută de cineva; prin „capitalist” orice deținător de capital și prin „capitalism”, orice orânduire socială în care domină „capitaliștii” adică „plutocrații”. Ceea ce înseamnă că există „capital, capitaliști și capitalism” încă din cele mai vechi timpuri, capitalismul fiind, ca atare, sortit să continue a exista în vecii vecilor¹¹. În realitate în alte tipuri de formațiuni social-economice, ca cele sclavagiste și feudale, „capital” putea să existe; nu însă în sensul în care există „capital” în orânduirea „capitalistă”, caracterizată tocmai prin faptul că acum „capitalul” a ajuns nu o acumulare de bunuri, ci o relație socială între clasa burghezilor și cea a proletarilor născută pe calea intrării capitalului „acumulat primitiv”, în procesul de producție a mărfurilor.

Neadmiterea acestei diferențieri în tipuri diverse de orânduri social-democrate, îi permite lui Zeletin o folosire a limbajului marxist într-un sens antimarxist. Astfel „acumularea de capital” devine la Zeletin orice teaurizare; iar „circulația”, care la Marx se referă la circulația capitalului, specifică în cadrul procesului de producție capitalist, devine un proces general al oricărei „circulații de mărfuri”, adică simplu „comerț” nicidecum creare de plusvaloare prin folosirea forței de muncă salariată.

¹¹ Definierea „capitalului” drept o acumulare de bunuri este curentă la toți sociologii burghezi, care vor să dovedească perenitatea sistemului capitalist. Vezi, de pildă, G. Salvioi. *Le capitalisme dans le monde antique*. În concepția lui Marx însă „banii și mărfurile nu sunt capital prin definiție și nici mijloacele de producție și de subsistență, ci ele trebuie să fie transformate în capital. Or, această transformare nu se poate face decât în anume condițiuni și anume: e indispensabil ca două specii de posesori de mărfuri să se afle față în față și în contact”, anume proprietarii de bani și mijloace de producție, adică „burghezia” și posesorii doar ai forței lor de muncă, „proletariatul”.

Punerea accentului pe „circulația mărfurilor” (recte: transportul mărfurilor din Apus spre Orient) duce la o teorie care nu e deloc originală, majoritatea cercetătorilor noștri fiind și ei adepți ai „teoriei Adrianopolului”, potrivit căreia următor acestui tratat, mărfurile apusene au invadat piața noastră internă, declanșând aci schimbări radicale.

Ce e deci nou în teoria lui Zeletin? Unii comentatori scot în relief meritul lui de a fi arătat că acest comerț era făcut în special cu Anglia (ceea ce nu corespunde totuși realității, locul întâi deținându-l, copleșitor, Austria). Teoretic, faptul nu are de altfel prea mare însemnătate.

Numai că, punând astfel problema „țărilor agrare” intrate în „proces de transformare revoluționară” sub impactul comerțului exterior, reducem teoria doar la unul din aspectele particulare, anume la căile de pătrundere a capitalismului în regiuni subdezvoltate, nicidecum nu elaborăm o teorie generală a capitalismului în lume.

Totuși, Zeletin se încumetă să facă și acest pas de generalizare abuzivă de la un caz particular la totalitatea istoriei. În acest scop, el susține că țări „dezvoltate” și țări „înapoiate” au existat dintotdeauna, și că numai astfel se explică „circulația mărfurilor” cu toate consecințele ei. Astfel, sprijinindu-se în special pe Werner Sombart, considerat „marxist” pur (deși acest autor e tot atât de „erudit” și de „confuz” în revizia lui a marxismului cât și Zeletin, se invocă teza că „dezvoltarea burgheziei începe pretutindeni în momentul când o țară înapoiată intră sub influența unei țări cu capitalism înaintat”.

Ceea ce înseamnă că totuși undeva, cândva, a trebuit să existe o primă țară capitalistă. O explicare trebuia găsită, căci a jongla când cu conceptele de „dezvoltat” și „înapoiat”, când cu cele de „capitalist” și „agrar”, omologându-le, nu poate constitui baza unei argumentări valabile. Undeva trebuie să se fi născut capitalismul pentru ca de aci să se răspândească în lume.

În concepția lui Marx, „capitalul” de caracter propriu zis capitalist, s-a născut odată cu intrarea capitalului în producție, când deci „capitalul” ajunge a fi „nu un lucru” și „o relație socială stabilă, prin mijlocirea

lucrurilor, între persoane”, adică un „raport social de producție” stabilit între o clasă burgheză deținătoare a mijloacelor de producție și o clasă proletară deținând doar forța sa de muncă.

Zeletin nu este însă de acord cu acest mod de a vedea. Pentru el „capitalul” este o acumulare de bogății a unei clase care nu se definește prin poziția sa în procesul de producție, ci față de „circulația mărfurilor”, adică de comerț. Burghezia este astfel definită ca o clasă „purtătoare de valori de schimb”, „mânuitoare de mărfuri”, cu alte cuvinte, specializată în comerț.

Cum se naște o astfel de clasă burgheză?

Inițial, ar fi existat în Apus un capital „comercial”, pe vremea când Europa cumpăra mărfuri din Orientul îndepărtat, plătindu-le în aur, neavând mărfuri proprii de vândut în schimb. Această primă formă de capital ar fi fost depășită în secolele XI-XV, când apare o clasă de „mici burghezi”, care au mărfuri de dat în schimb, produse fiind acestea în sânul breslelor medievale, care lucrau însă pentru o piață locală restrânsă, fără să procedeze la o „acumulare de capital”. Cum s-a născut această mică burghezime? E foarte simplu: micii producători „s-au pus pe muncă” (*sic*). Într-o a treia fază însă, în secolele XVI-XVIII, această mică burghezie cedează pasul unei mari burghezii industriale, care, la rândul ei, e înlocuită cu o burghezie financiară stăpână a băncilor. această din urmă clasă fiind cea care dă naștere societății capitaliste propriu zise.

Avem deci, de-a face cu o dezvoltare în trei faze, fiecareia din ele corespunzându-i o anumită formațiune socială: în faza precapitalistă mica burghezie comercială dă naștere „mercantilismului”, în faza industrială se naște „liberalismul” cu revoluțiile sale; în sfârșit, într-o a treia fază, domină capitalul bancar, dând naștere unui „imperialism bancar”.

Aceste faze de dezvoltare s-ar regăsi și la noi în țară. După tratatul din Adrianopole, asistăm la dezvoltarea comerțului. Ia o pătrundere masivă de mărfuri, deci de „capital”, ceea ce a făcut ca țara noastră să devină „capitalistă”, vechea clasă a moșierilor fiind înlocuită cu noua clasă a burgheziei române. În consecință, am trecut și noi prin faza „mercantilistă”, apoi prin cea „liberală”, pentru a ajunge, în sfârșit, la cea a „imperialismului bancar”.

Ceea ce tulbură totuși, această schemă uniliniară e faptul că la noi „capitalul” era străin, „valul de mărfuri” pătrunse în țară venind din exterior, din țări „dezvoltate”. Zeletin afirmă că nu e nimic deosebit sau specific în acest fapt, dat fiind că „nașterea oricărei burghezii se da oarește comerțului cu o țară mai dezvoltată”, astfel că „orice capital se naște cu capital străin”, „orice popor începând să-și clădească edificiul social-burghez cu capital străin”.

Înecată în această confuzie de teorii înfățișate într-o eudicție ostentativă, există totuși la Zeletin o idee interesantă și anume; încursul acestei pătrunderi a comerțului într-o țară agrară, când acest comerț este „capitalist”, el nu are drept efect schimbarea „modului de producție agrar”. Sau mai clar spus, relațiile care leagă laolaltă pe proprietarii de pământ de muncitorii agricoli direcți nu se schimbă, rămân ce au fost. Ceea ce deci Gherea numește „neo-iobăgie”, nu este altceva decât rezultatul unei legi obiective, față de care nu avem prin urmare a protesta, acesta fiind prețul pe care trebuie să-l plătească orice burghezie în curs de formație.

Numai că, punând astfel problema, Zeletin nu depășește tiza lui Gherea. E vorba nu de dezvoltarea oricărei burghezii, ci de a unei burghezii într-o țară înapoiată în care pătrunde nu oricare comerț, ci comerțul capitalist dezvoltat. Ceea ce face că istoria dezvoltării sale să nu fie adoma cu cea din țara în care capitalismul s-a dezvoltat la el acasă. Dar în felul acesta contrazicerea din sânul teoriei Zeletin este flagrantă, Zeletin fiind obligat să admită că dezvoltarea noastră a avut loc în cu totul alte modalități decât acelea din Occident.

El recunoaște astfel că „în economia națională a unei țări” (agrare, n.n.) care a intrat în era revoluționară, coexistă două elemente contradictorii: vechea producție agrar-feudală și noul mod de circulație burghez, schimbul”, astfel că „în faza revoluționară a economiei unei țări, constatăm un proces înaintat de circulație a mărfurilor care se aloiește pe o producție agrară primitivă, ruinând-o treptat”.

Acest „primat al comerțului” provoacă o sciziune a clasei de sus în două tabere dușmane, una conservatoare și reacționară, alta liberală și

revoluționară. Avem, în acest caz și o pătrundere a unei ideologii străine de tip capitalist, de asemenea venită din exterior. Mai mult încă: „Elementele ideologiei burgheze au pătruns în Principatele Române înaintea elementelor economiei burgheze” sau altfel spus, așa cum afirmau și junimiștii, au pătruns „forme” înainte să existe „fondul”. Zeletin acceptă deci teza că „ceea ce în evoluția istorică e efect - și un efect atât de târziu - la noi s-a ivit înaintea cauzei”.

Recunoscând astfel ca junimiștii și ca Gherea discrepanța dintre forme și fond, Zeletin nu admite totuși că a existat o influență de la idei liberale occidentale la idei liberale locale, ci caută să arată că totuși pătrunderea ideilor a avut la bază un fenomen economic, ceea ce însă arătase și Gherea foarte clar, protestând împotriva teoriei „imitației” a junimiștilor, și demonstrând că ideile și instituțiile liberale au fost determinate de necesități economice obiective, născute ca efect al pătrunderii capitalismului la noi în țară.

Tot astfel, nu cuprind nimic nou nici analizele lui Zeletin privind aceste „idei liberale”. Ele nu ar fi avut de la început un caracter democratic modern, în faza „precapitalistă”, ci doar târziu, „când s-au creat condițiile economice”. Și pentru Zeletin fenomenul este „în aparență straniu”, explicabil însă ca efect al luptei boierilor mici contra celor mari (adică printr-o luptă de clasă n.n.) luptă începută „de la '48 încoace, când spiritul de opoziție” a boierilor mici „se preface în spirit revoluționar”, nu însă pentru a lupta împotriva tuturor privilegiilor, ci pentru a-și asigura privilegiul, ceea ce este din nou o teză de curat caracter Gherea.

Zeletin scoate în relief și alt caracter al pașoptismului, care a dat loc accidental la noi unei revoluții „premature” osândite să dea greș, lipsindu-i „acel spornic ferment, sângele vărsat în lupta corp la corp a claselor sociale, din care s-a plămădit în alte părți burghezia modernă” și care „la noi a lipsit”, precum au lipsit și efectele revoluției industriale care avusese loc în Anglia încă din 1761-1830. Cu toate acestea, Zeletin continuă a susține că evoluția României a decurs „în deplină analogie cu Apusul”, cetitorii fiind astfel puși în situația de a alege una sau alta din tezele contrazicătoare ce-i sunt propuse.

E îndemnat totuși a alege în cele din urmă teoria unei lipse de analogii cu apusul și din alte pricini: Zeletin afirmă că noi ne-am afla „în plină eră mercantilistă”. Dar mercantilismul „prin însăși esența sa, e tutela vieții economice; ceea ce presupune o forță centrală, care să exercite această tutelă”. Constituția română „a răspuns, deci, nevoilor istorice ale momentului” prin faptă, care a dus la alcătuirea unei „puteri oligarhice centralizatoare, care a cârmuit țara, într-un chip care nu se deosebește mult de domnia absolutismului luminat”; cu câteva nuanțe totuși, pentru că analogia e doar de caracter funcțional; în locul monarhului luminat și absolut, funcția de centralizare a fost exercitată la noi de o „oligarhie”. În felul acesta, „evoluția noastră este superioară burgheziei apusene” dat fiind că oligarhia noastră „nu s-a format alături de puterea politică centrală, ci chiar înlăuntrul acesteia”. Aceasta a permis ca „vechea oligarhie politică, să se prefacă direct în oligarhie financiară”, evitându-se, în felul acesta, la noi „putința unei revoluții burgheze directe”, evoluția noastră devenind pașnică.

„Oligarhia noastră financiară nu se dezvoltă în luptă cu o clasă puternică și neatârnată de industriași cum se întâmplă în Apus, ci pășește de-a dreptul la împlinirea ultimei misiuni istorice” care este „organizarea producției”.

Astfel, „în dezvoltarea noastră socială, cele două faze istorice deosebite, mercantilismul și imperialismul, adică dezvoltarea și organizarea producției, se contopesc de la început în unul și același proces”, ceea ce face ca „industria noastră se dezvoltă de la început pe bază de organizare: o pildă tipică de evoluție organică, care ar putea fi calificată drept socialism în devenire. Acest ‚socialism’ viitor va rezulta din faptul că „la noi, organizarea producției nu va fi nici opera ulterioară a capitalismului financiar, cum e în Apus, de la 1879 înainte, nici opera proletariatului, cum a crezut Marx: ea se înfăptuiește prin activitatea acelei oligarhii care, dacă ar fi să credem pe Dobrogeanu Gherea, ar urma să ducă țara la pieire”.

Care este însă baza socială a acestei „oligarhii”, făuritoare de socialismul, care nu e „clasa burgheză”, căci nu cuprinde pe „industriași”, ci numai pe „bancheri”? Ea nu este o „clasă burgheză”, nici o categorie dintr-o clasă socială, ci o formațiune socială *sui generis*, rămasă nelămurită în teoria lui Zeletin. Semănătoare cu ceea ce se numea

„oculta” liberală a Băncii Naționale, condusă de Carada? E o întrebare fără răspuns în teoria lui Zeletin care în această privință împrumută direct ceva din teoria lui Gherea. Căci și acesta vorbise de o „oligarhie” neclar definită din punctul de vedere al structurii ei de clasă, astfel că e un lucru destul de amuzant să vezi că Zeletin e de acord cu Gherea exact pe punctul cel mai slab al acestuia.

Un comentariu deosebit trebuie făcut pe această temă. Fără îndoială, analiza structurii sociale a României celei vechi, nu este ușoară. Boierimea cea mai mare a fost inițial o clasă latifundiară, aflată în luptă cu o clasă țărănească, de muncitori direcți în agricultură; măcar această situație e cât se poate de clară. Dar vechea boierime a fost treptat înlocuită cu o clasă de arendași care nu exploatau pe țărani în calitate de proprietari ai pământului, ci ca posesori de bani ei își asigurau prin arendare posibilitatea de a exploata relații agrare de tip iobag. Mai mult încă, trusturile arendășești reprezintă nu numai „capitaliști” individuali în forme incipiente, ci un „capitalism financiar”, fondurile bănești folosite fiind furnizate de băncile străine, în special austriece, pornite pe o exploatare de tip „colonial”: „Fischerlandul”, cum l-a numit sugestiv Stere, avea într-adevăr toate caracterele unei astfel de exploatări.

Pe de altă parte, „arendași” care se substituiau vechilor latifundiași au fost socotiți „ciocoi” încă de multă vreme, de la Eliade încoace, prost văzuți de boierii cei mari ca și de cei mici. Boierii cei mici sunt însă ei înșiși posesori de moșii și arendași de latifundii, „ciocoi” deci, din punctul de vedere al „nababilor” boieri. Dar sunt, în același timp, și oameni de afaceri, creatori ai întreprinderilor noastre industriale, atâtea cât au fost; reamintim figura lui Mihail Kogălniceanu ca fiind aproape simbolică în această privință.

„Monstruoasa coaliție” dintre latifundiași și această „ciocoime”, amestecată cu mica boierime, denotă alianța necesară a exploatărilor, mai întâi a țăranilor, ulterior și a proletariatului. Analizii problemei scot în relief faptul că prin partidul liberal secundat și de cel conservator, statul român a fost cucerit de clasele exploatoare, născându-se astfel în locul vechii boierime și „ciocoimi”, o categorie nouă de „politicieni” de profesie, procedând la jefuirea bugetului și a bogățiilor țării.

Dar orice clasă socială activează prin partide politice. Faptul că partidul liberal (ca și cel conservator) acționează ca stăpân al statului, nu înseamnă că nu ar avea o bază de clasă. Întotdeauna „clasa socială” e mai larg cuprinzătoare decât partidul sau partidele care le reprezintă interesele și care se folosesc puterile statului ca pe o armă prin care își asigură avantajele.

Denumind „oligarhie” grupul de oameni politici care dețin puterea în stat, calificându-i drept „politicieni” ruși de orice legătură cu clasa burghezii, doctrinariii mărturisesc neputința lor de a interpreta în mod clar situația socială complexă în care o masă de „exploatare” (moșieri, arendași, industriași) aflați în „monstruoasă coaliție” de tip „burghezo-moșieresc”, exploatează pe diferite căi și modalități politice de stat, o clasă de țărani și o clasă de proletari industriali.¹²

Nici Gherea și nici Zeletin nu au reușit, credem, să vadă cestiul de limpede că în dosul „oligarhiei” se află o „burghezime” și că oligarhia nu era decât expresia politică a intereselor burgheze și moșierești, o purtătoare de cuvânt și o administratoare a intereselor acestora.

Vom avea deci de reîntâlnit această teorie a ciocimii, a politicianismului și a oligarhiei în continuare, dincolo de Zeletin până la comentatorii și adversarii lui.

2) Critica socialistă a „neoliberalismului”

a) Șerban Voinea¹³ (1893–1969)

Credincios discipol al lui Gherea, răspunde atacului lui Zeletin împotriva concepției gheriste prin lucrarea sa din 1926 intitulată *colemic*

¹² În plus, exista și o negustorie măruntă și o meșteșugărie, amandouă de caracter urban, plus „chiaburimea rurală”, cu situația de clasă mai greu de precizat.

¹³ *Marxism oligarhic: contribuție la problema dezvoltării capitaliste a României*, București, 1926; Voinea e și autorul lucrărilor *La morale et le socialisme*, Ganf. 1953 și *La socialisation*, Presses Universitaires, Paris, 1959.

„marxism oligarhic”¹⁴, pentru a dovedi lipsa de temeinicie a acuzației adusă socialismului român de a fi „reacționar”. În acest scop, Voinea reexpune într-o formă didactică clară teoriile lui Gherea aducându-le la zi, cu noi informații privind istoria noastră socială, așa cum era ea văzută la acea vreme de social-democrația noastră.

Voinea neagă lui Zeletin meritul pe care acesta și-l arogă de a fi descoperit că România era o țară capitalistă, adevăr îndeobște acceptat de către toți cercetătorii problemei și semnalat încă din 1886 de către Gherea, sub forma teoriei „intrării noastre în orbita capitalismului”. Sunt luate rând pe rând principalele idei ale lui Zeletin, pentru a se arăta lipsa lor de temeinicie. Sunt astfel analizate teoria „fazelor capitalismului”, cea a „circulației mărfurilor”, confundată cu „circulația capitalului” (uneori, chiar și cu „transportul mărfurilor”) și mai ales teoria potrivit căreia „oligarhia română”, pe măsură ce devine „bancocrată” preia rolul de factor al progresului țării, pe calea organizării producției. Sunt astfel scoase în relief deosebiriile dintre dezvoltarea capitalismului nostru față de cel occidental.

De semnalat, ca aport de gândire originală, strângerea unui material documentar în sprijinirea tezei că dezvoltarea comerțului cu Occidentul nu începe în 1829, ci cu mult mai înainte. Iar în ce privește analiza problemelor sociale ale României din anul 1926, adică imediat după Unire și după revoluția rusă, este demn de reținut faptul că Voinea susține teza că „preocuparea teoretică de căpetenie a socialismului internațional actual, este programul agrar. Iar problema practică care covârșește azi, e găsirea mijloacelor pentru a asigura proletariatului aliați la sate”.

România s-ar afla, deci, într-o „zodie țărănească”, dat fiind că „Revoluția bolșevică n-a lichidat numai marea proprietatea rusă, n-a silit

¹⁴ Recent, într-un număr al revistei *Review* (vol.II, nr. I din 1978), „A journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilisations”, a apărut pe lângă un studiu al meu („Théories de C. Dobrogeanu Gherea sur les lois de la penetration du capitalisme dans les „pays retardataires”) un studiu al lui Daniel Chirot, „A Romanian Prelude to Contemporary Debates about Development”, în care este analizată controversa dintre Zeletin și Voinea.

numai oligarhia românească să fărâmițeze proprietatea latifundiară, ci a impus o prefacere asemănătoare în tot Răsăritul”: reformele agrare cuprinzând „aproape două treimi din suprafața Europei și o populație de vreo două sute de milioane de suflete”. Nădejdea pe care și-o punea Voinea la acea epocă în caracterul proletar al țărănismului, care și-ar găsi forța în rândurile proletariatului agricol, s-a dovedit însă zadarnică. Semnalăm și faptul că Voinea a rămas partizan al teoriei existenței unei „oligarhii” române deosebită de „clasa burgheză”.

b) Lotar Rădăceanu (1899-1955)

Apărător încă mai hotărât al acestei teze este însă un alt social-democrat și anume Lotar Rădăceanu, deasemenea, continuator al lui Dobrogenau-Gherea; el combate pe Zeletin propunând un alt mod de a interpreta sociologic „oligarhia” română.

Vădit impresionat de scrierile lui Zeletin, Rădăceanu nu neagă schemele propuse de acesta, ci, acceptându-le, caută să le dea un alt înțeles. Astfel, el este de acord cu schema dezvoltării capitalismului prin fazele de capital cămătăresc, comercial, industrial și bancar. Tot astfel, acceptă și discută schema formelor de organizare socială pe „tipicul” mercantilism, „despoție luminată”, „liberalism”, „bancocrație”. Însă Rădăceanu contestă că sub toate aceste concepte și tipologii s-ar ascunde realitățile sociale pe care le presupune Zeletin și deci neagă și legea de dezvoltare unică a tuturor societăților umane, care ar face ca dezvoltarea noastră istorică să nu fie decât repetarea celei occidentale. Faptul că numai la noi și nu și în alte țări există fenomenul „neoiobăgiei”, este pentru Rădăceanu argumentul de bază pentru a arăta că România s-a dezvoltat pe alte căi decât cele prin care a trecut occidentul.

Deasemenea, este de acord cu Zeletin că la noi există o „oligarhie” acaparatoare a puterilor în stat, deosebită de clasa burgheză; dar socotește că această oligarhie, departe de a fi un factor de progres, este dimpotrivă o forță reacționară, care frânează dezvoltarea capitalistă a țării și prin urmare barează și drumul către un viitor socialism.

Dar analiza pe care o face Rădăceanu acestei probleme a structurii de clasă a României este confuză și contrazicătoare. Oligarhia este denumită când „clasă”, când „castă”, când „grupare”, cu specificarea că termenul de „clasă” e folosit cu o „licență sociologică”, adică drept calificativ sentimental, iar nu ca un concept clar și distinct. Tot atât de imprecise ca și la Zeletin sunt noțiunile de „circulație”, ca de „acumulare primitivă” (confundată cu jaful, deci existând de când lumea), „proletarizare” (confundată cu pauperism). Totuși, materialul documentar de care se folosește Rădăceanu, adăugându-i și interpretări interesante, este folositor, meritând a fi ținut în seamă.

Cu mult mai semnificative pentru epoca pe care o studiem sunt însă lucrările acelor gânditori care întreprind o cercetare a fenomenelor sociale românești din alt punct de vedere decât cel al schemei zeletiniene

3) Virgil Madgearu (1887-1940) și ideologia țărănistă

Madgearu este cel mai de seamă reprezentant al doctrinei „țărăniste”¹⁵. Profesor universitar cu o temeinică pregătire științifică, format la școala germană, Madgearu a avut o activitate deosebit de importantă în domeniul sociologiei, fiind unul din organizatorii Institutului Social Român, sprijinind străduința sociologilor de a cunoaște prin cercetare directă realitățile românești.

În epoca de după război, situându-se pe o poziție antiliberală, Madgearu preia și aduce la zi într-o formă cu totul nouă vechea concepție poporanistă a lui Stere. La acea vreme, de după Unire, nu mai era cu putință să se nege faptul că România reușise să-și alcătuiască o industrie importantă ceea ce impunea renunțarea la una din tezele de bază ale lui Stere. Totuși Madgearu socotea că problema agrară, adică soarta majorității copleșitoare a populației țării, care era formată din țărani, urma

¹⁵ Zigu Ornea. *Țărănismul: studiu sociologic*, București, 1969.

să continue a fi luată drept bază pentru înțelegerea problemelor sociale ale țării. Potrivit opiniei sale, exploatarea țărănești din țările intrate în orbita capitalistă, nu sunt totuși supuse unui proces de schimbare a modului lor de producere, dat deoarece „capitalismul, ca sistem economic mondial, nu pătrunde în masa largă a economiilor țărănești, prin transformarea modului lor de producție pe baze capitaliste, ci numai prin aparatul lor comercial, supunând întreaga ființă a economiilor țărănești poruncilor pieței capitaliste și trăgând din muncă țărănească ‚plus valoare’ în forma câștigului comercial”. Această „ordine economică social-agrară, necapitalistă, își are soluția într-un regim cooperatist” ceea ce „nu înseamnă o tendință de excludere a formelor de întreprindere capitalistă, din celelalte domenii ale vieții social-economice, ci numai o limitare a câmpului lor de activitate”¹⁶

.Analizele economice ale gospodăriei țărănești făcute de Madgearu sunt fără îndoială lămuritoare pentru anume aspecte ale vieții economice a statului, care, în totalitatea sa, trebuie conceput ca o coexistență a două sisteme economice deosebite, una agrară, alta industrială.

Ceea ce este însă vrednic de luare aminte este faptul că Madgearu știe foarte bine - ceea ce nici Zeletin și nici comentatorii sau adversarii lui nu știau - că întreaga zonă a Europei răsăritene prezintă similitudini de soartă istorică, deosebite de cele ale Apusului, studiile sale despre „Capitalismul în răsăritul Europei” fiind remarcabile, în ciuda faptului că nici Madgearu nu cunoștea „teoria celei de a doua iobăgii” a lui Engels și nici cea a căilor de pătrundere a capitalismului în agricultură a lui Lenin, ci se baza în special pe Ciaianov, astăzi autor la modă în lumea occidentală, dar aproape necunoscut la vremea când îl folosea Madgearu.

¹⁶ V. Malinschi, *Profesorul Virgil Madgearu, 1887-1940*, București, 1976. Lucrările de bază ale lui Virgil N. Madgearu sunt: *Agrarianism, capitalism, imperialism. Contribuții la studiul evoluției sociale românești*, (București, 1936) *Zur industriellen Entwicklung Rumäniens, Die Vorstufen der Fabrickstems in der Walachei*, (teză de doctorat, Leipzig, 1911).

Deasemenea pune a temeii pe Sombart, pe care îl interpreta însă mai corect decât Zeletin.

Fără să închine o lucrare anume împotriva lui Zeletin, Madgearu are o părere critică despre lucrările acestuia. Madgearu recunoaște că Gherea este cel care a pus bazele științifice ale cercetării țării intrate în orbita capitalismului, ajungând la concluzia că Zeletin a creat împotriva lui Gherea o metafizică burgheză, lipsită de temeii științific, aflată în slujba liberalismului român.

Schema dezvoltării sociale pe care o propune Madgearu e rezultatul unei analize comparativ istorice a diferitelor procese sociale, deosebindule după mediul social în care au loc. Revoluția burgheză începe în țările noastre după Adrianopol, când cerealele noastre încep a fi căutate, astfel că stăpânii de pământ caută să obțină disponibilități cât mai mari de export de cereale, prin transformarea lor în proprietari de pământ. Premisele sunt puse de Regulamentele Organice, când apar și cei dintâi soli ai capitalismului european (bancherii Derusi, Daniel, Halfon, Ghermani, Elias, Marmorosch etc.). Ceea ce nu schimbă deloc „modul de producție”, capitalismul apusean neavând alt interes decât de a obține cereale. „Procesul a durat de la 1830 la 1864, boierii reușind, prin tot felul de maniere, să înăsprescă regimul iobăgiei, țărănimea răspunzând cu revolte, care se țin lanț de la 1831 și 1863. Teoretic, soluția nu putea fi decât: sau exproprierea țăranilor, sau exproprierea boierilor (de fapt, e o reluare a teoriei Gherea). Exproprierea țăranilor nu se putea face la noi cum s-a făcut în Anglia, boierii - nefiind în măsură să treacă la o exploatare capitalistă prin salariați, țărănimea nu putea fi nici ea expropriată. Lipsa o clasă burgheză, sprijinită de „batalioanele de atac ale proletariatului”, lipseau de asemeni și orașele. Trebuia deci găsit un modus vivendi, Legea din 1864 fiind o soluție de compromis, care nici ea nu schimbă nimic din modul de producție. Se stabilește astfel un regim economic special, cu o structură în contrast absolut cu structura juridică constituțională a societății. Regimul acesta pe care Gherea l-a numit „neoiobag” nu există decât în răsăritul Europei. Astfel el „există în Germania de răsărit pentru că condițiile în care se produce acolo revoluția agrară sunt analoge cu

condițiile revoluției agrare în tot răsăritul și sudul Europei și, de aceea, acolo este neoiobăgie”.

Madgearu respinge afirmația lui Zeletin, care crede că lipsa de brațe de muncă a împins la înăsprirea iobăgiei. El afirmă dimpotrivă „că avem prisos de brațe de muncă”. În realitate, muncă forțată din regimul neoiobag are de scop asigurarea priorității muncilor pe ogoarele boierești și exploatarea intensă a muncii țărănești”. De aci, regresul tehnic și mizeria crescândă a agricultorilor.

Dispariția latifundiilor gigantice prin reforma agrară postbelică schimbă însă radical problema rurală, permițând prin votul universal formarea unui partid țărănist (în realitate, se știe că acest partid a susținut în primul rând interesele chiaburimii și nu ale proletariatului rural, n.n.). Virgil Madgearu a avut însă curajul de a se opune curentului fascist, care, spre sfârșitul acestei epoci invadase viața publică și publicistica noastră, fapt care a sfârșit prin asasinarea lui.

4) Mihail Manoilescu și ideologia fascistă (1891-1950)

Având o formație de inginer economic, partizan al unei concepții „corporatiste și totalitare” Manoilescu își arată întreg disprețul față de înaintașii lui, atât neoliberali cât și socialiști¹⁷, acuzați de a fi mers pe calea științei false, care duce la „liberalism și democrație”, fără să înțeleagă că viitorul este al fascismului. În ceea ce-l privește, pretinde „a deschide o perspectivă cu totul nouă asupra evoluției burgheziei în țările înapoiate, văzută în lumina teoriilor noastre economice”.¹⁸

În fond, teoria social-economică a lui Manoilescu e următoarea: „chestiunea agrară”, care a dominat știința socială românească, a încetat

¹⁷ Despre Gherea și Stere, afirmă că din polemicile lor, purtate „în aplauzele admirative ale cască-gurilor intelectuali de pe vremea lor”, nu rezultă decât „o lipsă desăvârșită de originalitate și de seriozitate”. Și despre Zeletin, spune că „face confuzii neîngăduit de grosiere”, dovadă a unei „uluitoare ignoranțe istorice”.

¹⁸ Manoilescu este autorul unor multiple lucrări de economie politică publicate și în limbi străine, cu răsunset în special în cercuri fasciste.

să mai existe. în urma împrăștiarilor de după primul război mondial, astfel că „pentru țărănimea românească chestiunea nu mai e astăzi cum să fie apărată mai bine în raporturile sale cu un proprietar inexistent, ci cum să fie organizată așa ca să poată trage maximum de foloase de pe urma lotului său de împrăștiare”¹⁹, ceea ce va fi realizabil într-o viitoare societate totalitară. În trecut, satul, economic vorbind, a fost supus unei duble exploatare din partea orașelor: prin „elevatorul direct”, al exploatarei fățișe și prin „elevatorul indirect”, satele furnizând materiile prime de export de care beneficiau exclusiv orașele. Dânsul propune o altă schemă de analiză decât cea a sistemului „oraș-sat” și anume cea al unui „triunghi economic”, alcătuit din „oraș+sat+străinătate”, așa cum vor avea ele a funcționa într-o viitoare organizare totalitară a Europei fasciste, în care România ar fi să continue a furniza materii prime alimentare, industrializate la maximum; în schimb va beneficia de un import de produse industriale în cadrul „just” al unui plan central totalitar european.

Dincolo de aceste viziuni economico-politice aberante, Manoilescu atacă și probleme de sociologie propriu-zisă. Cu prilejul analizării „burgheziei” noastre²⁰, el încearcă o lămurire a problemei „claselor” sociale. Socotind că însăși conceptul de clasă este enigmatic, el urmează să fie înlocuit cu cel de „corporație”, adică de organizare „verticală” a unor serii de activități economico-sociale complementare. Astfel burghezia ar fi o clasă socială „aproape milenară”, având ca funcțiune principală organizarea muncii și a producției, fiind în fond o „elită”, „un consorțiu de căpetenii: mari industriași, mari comercianți, bancheri și mari proprietari agricoli, rentieri și proprietari de imobile urbane”. În viitorul stat fascist, burghezia ar urma să continue a avea aceleași rosturi, cu deosebire că ideea de „profit” va dispărea, organizarea producției făcându-se pe baza unui plan totalitar, centralizat european. Burghezia va înceta însă de a avea caracter democratic și liberal specifice doar burgheziei capitaliste.

¹⁹ Mihail Manoilescu, „Politica muncii naționale”, în *Enciclopedia României*, vol. III, *Economia Națională*, București, 1939.

²⁰ *Destinul burgheziei românești*, București, 1941.

Viitorul nu va fi un mers înainte pe acest drum, ci dimpotrivă o reîntoarcere la trecut. Nu chiar la însăși formele lui, ci la „spiritualitatea” lui, adică la „ortodoxie”, la „vrednicie voivodală”, la „legătură de sânge” și alte noțiuni caracterizând terminologia mistică legionară, lipsite de valoare științifică.

5) Doctrina comunistă a lui Lucrețiu Pătrășcanu (1901-1954)

Cărturar comunist pătruns de gândirea marxist-leninistă el avea și o formație de specialitate în științele sociale, așa cum se puteau ele învăța în universitățile germane unde își luase doctoratul. După cum am mai avut prilejul de a semna, lucrările lui, deși elaborate în perioada dintre cele două războaie, nu au văzut lumina tiparului în volume decât după 1944²¹. Le analizăm totuși aci, ele urmând a fi socotite ca o încheiere a efortului teoretic al gânditorilor sociologi, de la începutul veacului până în preajma instaurării puterii populare.

Pătrășcanu, luând poziție față de teoriile lui Gherea, Zeletin și Madgearu, își precizează astfel tema: „dacă dezvoltarea poporului nostru a cunoscut, timp de veacuri, chiar din momentul înființării celor dintâi formațiuni politice și până astăzi, o serie de împrejurări necunoscute altor popoare, care îi imprimă o sumă de elemente specifice, totuși, în linii mari, el a urmat o cale care nu constituie nici un fel de excepție. Nici în secolele trecute, nici în secolul al XIX-lea”.

Schema folosită de Pătrășcanu admite ca punct de plecare existența unui „feudalism” românesc, cu o structură economică caracteristică acestui regim. Acest feudalism „apare la români curând după înființarea celor două principate, iar începutul lichidării lui îl găsim la mijlocul veacului al XVIII-lea” adică în 1749, în vremea lui Mavrocordat. Ceea ce a urmat

²¹ *Un veac de frământări sociale, 1821-1907*, (București, 1945). *Problemele de bază ale României*; (București, 1944); *Ion al Babei, deputat clăcaș în Divanul ad-hoc al Moldovei*, (București, 1945); *Sub trei dictaturi*, (București, 1944); *Curenți și tendințe în filozofia românească* (București, 1946).

apoi nu a mai fost un regim „feudal” ci unul de „iobăgie”, care își va găsi consacrară prin Regulamentele Organice.

Deosebirea dintre „feudalism” și „iobăgie” e socotită a fi esențială, feudalismul fiind caracterizat prin existența unei mici producții țărănești, neieșită încă din cadrul economiei naturale și în care se îmbină producția agricolă cu industria casnică, obligată la o „rentă în natură” față de stăpânul moșiei. Dimpotrivă, „iobăgia” e caracterizată prin faptul că principala îndatorire a țăranului este acum prestarea unei „rente în muncă”, antrenând și tendința moșierului de a restrânge cantitatea de pământ lăsată în folosința țăranului, precum și de o înăsprire a clăcii prin „nart”. Deosebirea dintre feudalism și iobăgie e importantă și pentru că rolul jucat de capitalul comercial și de camătă se schimbă de la un regim la altul. În regim feudal, el este o forță economică revoluționară, progresistă, ajutând la crearea unor noi forme de producție în special, prin elementele urbane cărora le dă naștere.

Momentul istoric important în această dezvoltare nu ar fi însă cel de la 1829 și nici cel de la 1848, ci cel din 1821, adică al revoluției lui Tudor Vladimirescu.

Pătrășcanu nu neagă „importanța și rolul jucat de capitalismul apusean asupra așezărilor și evoluției poporului român”, care au fost „fără îndoială, însemnate.” Totuși, ceea ce trebuie pus în lumină sunt „forțele interne, economice și sociale, care, ele, înainte de toate, au determinat cursul pe care l-a luat poporul român în ultima sută de ani.”

Pe baza acestor teze principale, Pătrășcanu intră în analiza de amănunt a problemelor, studiind mai întâi „economia de schimb în Principatele Române până la 1829”. Sintetizând informația existentă privind comerțul din timpul vechilor domnii autohtone, de la origini „până la 1829, deci până în momentul în care Principatele intră în orbita de înrăurire a capitalismului apusean”, se poate constata o „creștere a muncii robite a țăranimii române”, determinată de schimbările intervenite aci, ca urmare a lărgirii din ce în ce mai mari a cadrului economiei de schimb, care aduce cu sine transformarea vechilor obligații feudale... în obligații cu caracter iobăgist, curând adăugându-li-se și obligații de rentă în bani.

Faptul însă al împletirii rentei în produse și muncă cu cele în bani, este dovada existenței unor sume de bani din ce în ce mai mari în mâinile țăranilor, care deci participau direct la schimbul general de mărfuri.

Pe de altă parte, primele înjghebări de manufacturi încep încă din vremea fanarioșilor, când apare și doctrina mercantilistă, măcar că în aceste prime manufacturi forța de muncă folosită era „iobagă” (totuși, și cu salariați liberi). Din acest punct de vedere „evoluția Principatelor se încadrează în evoluția generală a economiei din celelalte țări europene”.

Încă din această epocă fanariotă, deci înainte de 1821, pătrunde la noi capitalul comercial și cămătăresc, negustorii îmbogățiți în comerț încep să cumpere pământ, intrând în rândurile micii boierimi, formând astfel o burghezie românească. Revoluția lui Tudor Vladimirescu ia deci naștere „într-o societate înapoiată, în care forțele de producție sunt încă în față, unde elementele precapitaliste sunt hotărâtoare (atotputernicia capitalului comercial și cămătăresc la oraș, regimul iobag la sate), când, deci, forțele revoluționare sunt încă nedeplin dezvoltate”.

Revoluția lui Tudor Vladimirescu nu a izbucnit întâmplător în Oltenia, ci datorită faptului că în această provincie era mai puternică mica boierime și negustorimea. Mișcarea pandurilor nu a avut deci un caracter prin excelență țăranesc, ea fiind determinată de faptul că în Oltenia traficul de mărfuri între Ardeal și ținuturile balcanice erau mai dezvoltate, existând acolo și o puternică meșteșugărie. Revoluția lui Tudor a avut un caracter social, nu însă de caracter țăranesc, ea „neformulând în nici-un fel ideea emancipării țăranimii muntene” în ciuda faptului că pandurii de care se folosea erau țărani. Până la urmă, Tudor capitulează însă în fața protipendadei, adică a marilor boieri și marilor negustori, dat fiind că elementele sociale pe care se sprijinea „nu reprezentau o clasă, ci doar embrionul unei clase, a burgheziei de mai târziu”.

„Pentru reformatorii din 1821, iobăgia și toate problemele legate de ea, nu există”. Domină dimpotrivă ideea emancipării politice, cea a redeșteptării naționale, având deci un caracter antiturcesc, „revoluția olteană... fiind primul pas hotărâtor de emancipare față de suzeranitatea Porții”. Curentul anti-grecesc nu ar fi decât o mișcare diversionistă a marii boierimi reacționare.

Cât privește revoluția de la 1848, Pătrășcanu o explică prin dezvoltarea noastră comercială și industrială, care a dat prilejul unei serii de „răscoale și conjurații” premergătoare, apărute cu un deceniu înainte de 1848. Regulamentele Organice, mai mult au organizat o realitate decât au creat-o, dând câștig de cauză mării boierimi, incitând deci pe cei mici, precum și pe țărani la mișcări revoluționare. „Adevăratul 1848” nu este cel pe care l-au văzut junimiștii ci o continuare a revoluției din 1821, având, de data aceasta, un grad de maturitate mai mare, „forțele sociale”, abia în germene la 1821, apărând mai mult sau mai puțin încheiate în 1848.

Astfel, în 1848 „negustorii bucureșteni jucară un rol important”, conducătorii revoluției fiind „elemente ieșite din poporul de jos”, „boiernași” și prea puțini „boieri”, ajutați însă prin mișcări de stradă de către masa „desculților”, a „vagabonzilor”, termeni sub care reacționarii denuneau mica meșteșugărie, precum tabacii și micii negustori ai capitalei.

După o analiză a tacticei revoluționare folosite în 1848, frământată de trei curente deosebite, Pătrășcanu trage concluzia că în fond „revoluția pașoptistă a avut un caracter burghez. Ea nu urmărea - ca să întrebuițăm cuvintele lui Marx - decât să înlocuiască o minoritate cu alta” astfel ca „noua clasă să împartă puterea cu cea veche”.

Din punctul de vedere al claselor participante la revoluție, Pătrășcanu distinge o „boierime care își avea venitul principal în pământ și nu în slujbele și pensiunile legate de funcțiile la curte sau în administrație”, apoi a unor „radicali”, făcând parte din clasa negustorilor și meșteșugarilor, la care se adaugă mica boierime, din rândul cărora se recrutau „afaceriștii” timpului. „Acestea fiind elementele principale care formau pătura burgheză. Ea își avea însă realitatea și tăria în acele elemente care reprezentau în primul rând capitalul comercial și de camătă”. Dar această „burghezie” nu intră în conflict fundamental, de natură economică, cu marea proprietate feudală, „dat fiind că atât capitalul comercial cât și cel cămătăresc nu impun forme de producție proprii, ci exploatează pe cele existente”. Burghezia de la 1848 nu a putut fi deci revoluționară, ci doar progresistă, viciul ei fiind incapacitatea de a rezolva problema rurală.

În epoca post-revoluționară se intensifică însă schimbul de mărfuri și circulația banilor, astfel că se creează o piață internă și se eliberează mâna de lucru robită prin boieresc; ceea ce duce la crearea unui regim, care va dura până la izbucnirea războiului și care „poartă pecetea unui amestec hibrid de resturi feudale și instituții burghezo-capitaliste”, regim care greșit a fost numit al „formelor fără fond”, pentru că este tocmai născut din împletirea unor forme și fonduri deosebite.

Actul Unirii este, deasemenea, interpretat sociologic, arătându-se de ce partidul Unirii a luat ființă și a avut tărie mai ales în Moldova, aci comerțul fiind stânjenit puternic de barierele vamale rusești și austriece, dornic deci să se unească cu Muntenia, mai deschisă unui comerț liber.

Cât despre „chestiunea țărănească”, care din ce în ce se impune ca un curent de gândire important, Pătrășcanu găsește că „explicația acestui fenomen este simplă: intrate în domeniul de viață al capitalismului european, Principatele Române sunt, în primul rând, furnizoare de materii prime agrare”, statele occidentale având interesul de a crea în țară o piață internă în care să-și poată desface mărfurile industriale. Se pune deci problema găsirii unei soluții prin care să se asigure o cât mai mare producție agricolă și o ridicare a nivelului de trai al țăranimii.

În realitate chiar și „roșii”, foști revoluționari pașoptiști, au luptat cu înverșunare împotriva eliberării țăranimii din iobăgie unindu-se chiar cu latifundiarii, cele două partide, liberal și conservator, unindu-se pentru ca să împiedice reforma agrară. „Monstruoasa coaliție” e greșit botezată „monstruoasă”, dat fiind că și liberalii se temeau ca nu cumva Cuza și Kogălniceanu să nu procedeze la o reformă prea radicală a problemei țărănești, ceea ce constituie și adevărata cauză a răsturnării lui Cuza. „În comunitatea de interese economice a mării proprietăți feudale și a burgheziei liberale, ultima reprezentând capitalul comercial și cămătăresc, trebuie căutată explicația coaliției monstruoase”. Ceea ce lipsea atunci în țară era o burghezie industrială singura care ar fi putut avea interes să lichideze marea proprietate feudală.

Mihail Kogălniceanu reprezenta în sânul liberalismului o tendință antifeudală „pentru că el este unul din tipicii purtători de cuvânt al începutului de industrializare a țării”, Cuza el însuși ca fost deputat de Galați, reprezenta aceleași interese industriale.

După 1864, caracterul „industrial” al capitalismului se întărește. Pătrășcanu afirmă că „în centrul și răsăritul continentului, același proces are loc mai târziu” decât în Occident - „și se întinde până la mijlocul secolului al XIX-lea, păstrând anumite caracteristici proprii”, fără însă să facă apel la teoriile „cele de a doua iobăgii” și nici la „cele două căi obiectiv posibile de pătrundere a capitalismului în agricultură”. El admite, totuși, că numai când producția capitalistă începe să pătrundă în industrie putem vorbi la noi de o eră nouă.

Abia numai după 1900 băncile încep a finanța aici masiv industria. „În măsura în care întâlnim capital autohton în industria din România, el se naște pe căi similare formării lui în Apus”, totuși cu o deosebire care e de subliniat. Pătrășcanu crede că la noi exploatarea colonială a fost înlocuită cu jefuirea sistematică a țăranimii române. Formele pe care le-a luat acumularea primitivă, au rămas aceleași ca în secolul trecut, schimbându-și doar numele. Deasemenea, interesant e faptul că și Pătrășcanu apelează la lucrările lui Hilferding, făcând deosebire între „capitalul exportat” și „capitalul transferat”, la noi capitalul străin fiind transferat și nu exportat, în sensul că valorile create nu se transportă în străinătate, ci rămân în țară integrându-se economiei românești (teză foarte contestabilă n.n.). Capitalul de export (adică cel trimițând profiturile în țara de origine a capitalului) ar fi avut rost la noi doar în industria petrolului, a zahărului și cea forestieră. În tot cazul, cu capital „transferat”, „exportat” sau „autohton” ia în sfârșit naștere marea industrie românească, capitalul pătrunzând și în domeniul producției agrare.

Analiza făcută acestei probleme, nu afirmă o concepție contrară celei a lui Gherea, acuzat numai că „exagerează” caracterul rămășițelor feudale, fără să țină seama de creșterea exploataților în regie, de apariția „chiaburimii” rurale, a „arendașilor”, forme de pătrundere a capitalismului, care vor da naștere răscoalelor din 1888 și 1907.

Problemele agrare au fost supuse de Pătrășcanu unei analize și în volumul *Problemele de bază ale României* (în capitolul „Aspecte vechi și noi ale problemei agrare”), analiză a situațiilor dintre cele două războaie, în care este folosită și documentarea strânsă de echipele monografice ale profesorului Dimitrie Gusti.

6) Marin Chirițescu-Arva (1889-1935)²², inel de legătură cu agrarienii interbelici

Spre deosebire de premergătorii săi, agronomul Chirițescu-Arva a avut prilejul să cunoască agricultura de tip „modern”, atât în țările capitaliste precum America și Germania, cât și în Uniunea Republicilor Sovietice, făcând acolo minuțioase studii și cercetări. Adânc influențat de ceea ce văzuse, era încredințat că toate soluțiile propuse de politicienii și agronomii vechi nu mergeau pe linia progresului, acuzându-i că „în locul unei acțiuni curajoase pentru a învinge individualismul excesiv, anacronic și antieconomic, al populației rurale” ei continuă a stăruie pe soluția sentimental-romantică a „împroprietăririi țăranilor”, în iluzia posibilității creării unui „stat țărănesc”, neindustrial.

Având și o experiență profesională cu privire la obștile înființate prin legea din 1904 (obști de arendare și de cumpărare) și la cooperativele de procurare de unelte și semințe, Chirițescu-Arva socotește că aceste „obști” urmează a fi transformate în cooperative agricole de producție. Desigur, în epoca istorică pe care o trăia. Chirițescu-Arva nu putea vedea destul de limpede viitorul. El socotea că în cadrul unui „capitalism de stat” aceste obști vor putea să depășească stadiul „burghez” al liberei concurențe haotice, pentru a ajunge la o organizare rațional științifică a

²² Marin Stancu și Eugen Mewes. *Marin Chirițescu-Arva. omul, opera, epoca*. București, 1999.

agriculturii, spre marele folos atât al producției cât și al producătorilor. Este totuși surprinzătoare clara lui viziune în acest domeniu, mergând până la întrevederea unor detalii care ne sunt astăzi familiare, dar care la acea vreme păreau utopice. Forma pe care o preconizează el este cea a „cooperativei cu rentă”, pe care el o numește „cu arendă” în care fiecare proprietar putând folosi un lot individual, dă terenul său ca aport la fondul colectiv, urmând ca la venituri să ia parte proporțional cu suprafața de teren adusă, dar și cu munca depusă. El vede organizarea acestei munci sub îndrumarea unor tehnicieni agronomi, efectuată pe „brigăzi și echipe”, cu o contabilitate strictă și mai ales ajutată prin crearea unor stațiuni de mașini și unelte de către stat, prin procurarea de semințe și îngrășăminte, tot pe calea unei politici de stat.

Acest gânditor și făuritor de noi formule de organizare socială, merge până la a lua în considerare o politică generală a tuturor popoarelor balcanice, ca împreună să procedeze la o rațională zonare agricolă, la o specializare pe culturi, în raport și cu conjuncturile economice ale pieței mondiale, cu schimb de experiență și întrajutorare între toate țările de la sud de Dunăre, aflate în oarecare măsură în față aceluiași probleme și pentru care nu vedea altă soluție decât tot trecerea la organizarea cooperativelor agricole de producție.

Teoretic, Chirițescu-Arva constată o similitudine între dezvoltarea industriei și a agriculturii.²³ Așa după cum de la ceea ce el numește a fi „capitalul mic”, s-a trecut la „capitalul mare”, prin introducerea mașinismului în producția industrială, tot astfel în agricultură tractorul este factorul care va determina trecerea la o „industrializare” a agriculturii în cadrul unui „capitalism mare”, conceput de el ca un capitalism de stat.

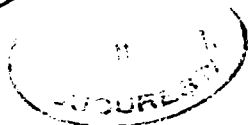
Chirițescu-Arva are și față de sociologia rurală o opinie clar exprimată; analizând capitalul economiei rurale, el socotește că „potrivit

²³ *Raport asupra colaborării statelor balcanice în domeniul științelor agricole la al III-lea Congres balcanic din București* (București, 1932).

cu condițiunile de ordin natural și împrejurările de ordin politic, economic și social, prin care am trecut în ultimele decenii. cred că va fi de cel mai mare interes să se înceapă, pe baze de metode comune, studiul nu numai al structurii repartizării proprietății solului cât mai ales analiza metodică a diferitelor tipuri de gospodării și a rentabilității lor. Pe această cale se va putea merge mai departe în studii de sociologie agrară, cu scopul de a recunoaște și identifica caracterele predominante ale mediului rural și al cultivatorilor de pământ din diferitele regiuni naturale.”

VERIFICAT
2017

VERIFICAT
2007

•

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 866/2001 la
Tipografia Editurii Universității din București

Profesorul și academicianul Henri H. Stahl, elev al lui Nicolae Iorga și al lui Dimitrie Gusti, a fost principalul colaborator al acestuia din urmă la Universitatea din București (unde a predat la început sociologia rurală și apoi și cursul de sociologie generală al profesorului său), la Institutul Social Român și la Fundațiile Regale. Împreună au fost printre constructorii Muzeului Satului din București, muzeu care se diferențiază de alte muzee europene similare prin aceea că dorește să fie nu o expoziție de clădiri, ci un *muzeu social*, imagine completă, sociologică, a vieții satelor noastre. Interesat în același timp de sociologie și de istorie, Stahl publică lucrări cu caracter de sociologie istorică, prima din ele fiind monografia satului Nereju (din Vrancea) pregătită pentru congresul mondial de sociologie de la București; cea mai importantă prezintă în trei volume satele devălmașe românești.

Lucrarea de față, interzisă în anii dictaturii, a fost reconstituită din manuscrisele rămase, fără a schimba nimic din ideile autorului. Prezentarea este tipică pentru felul în care el situează diversele teorii, legându-le de relațiile sociale pe care trebuie să le interpreteze.

Editura Universității din București

ISBN 973-575-600-5

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://unibuc.ro>